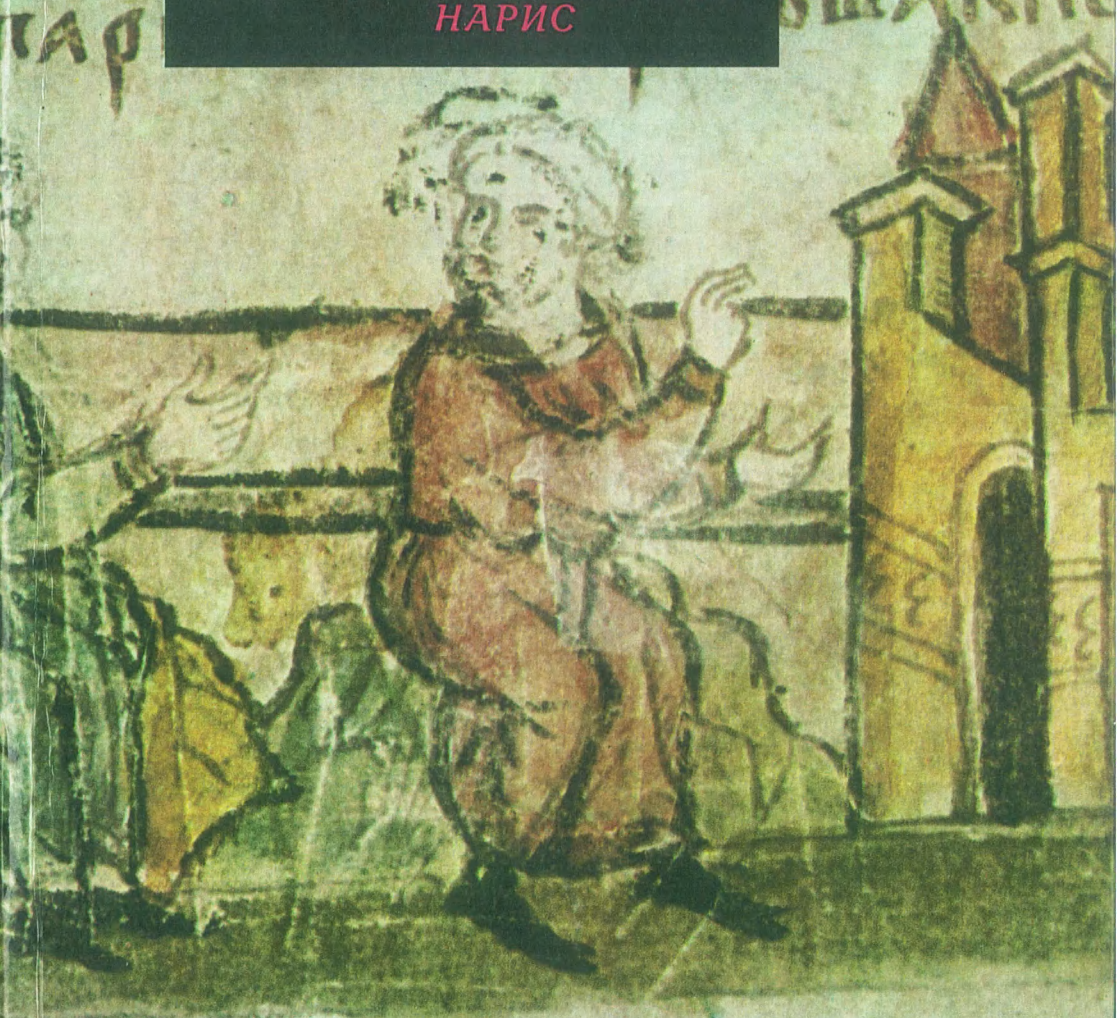

Я. Є. БОРОВСЬКИЙ

Походження Києва

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ
НАРИС

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Дыша г. бран
единомуу макии.
Дроугомъ щекъ.
апретъ емоу хорнвъ.
ни странъ лыбедь.
иседаше кый на горѣ
гдѣ нмѣхборнчевъ.
ащѣ седаше на горѣ.
ндѣ нмѣщисовнца.
а хорн на г. горѣ
и него прозва сѣ хорнвнца.
исоптворнша горѣкъ
въ нмабран старшаго.
и нарикоша кневъ

Я. Є. БОРОВСЬКИЙ

Походження Києва

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ
НАРИС

КИЇВ
«НАУКОВА ДУМКА»
1981

Монографія присвячена актуальній і важливій проблемі походження Києва у вітчизняній історіографії.

Автор вперше подає монографічний огляд вітчизняної історіографії про походження Києва (XVIII—XX ст.), відзначає значні досягнення радянських істориків у вивченні цієї проблеми, залучає маловідомі писемні джерела для її вирішення.

Для істориків, археологів та всіх, хто цікавиться історією нашої Батьківщини.

Монография посвящена актуальной и важной проблеме происхождения Киева в отечественной историографии.

Автор впервые дает монографический обзор отечественной историографии о происхождении Киева (XVIII—XX вв.), отмечает значительные достижения советских историков в изучении этой проблемы, привлекает малоизвестные письменные источники для ее решения.

Для историков, археологов и всех, кто интересуется историей нашей Родины.

Відповідальний редактор **П. П. ТОЛОЧКО**

Рецензенти

С. О. ВИСОЦЬКИЙ і М. Ф. КОТЛЯР

Редакція літератури
з соціальних проблем зарубіжних країн,
археології та документалістики

Б $\frac{10601-270}{M221(04)-81}$ 32-81 0502000000

© Видавництво «Наукова думка», 1981

ВСТУП

Проблема походження Києва є однією з найважливіших у вітчизняній історіографії. Важливість і актуальність її полягає передусім у тому, що рання історія Києва тісно пов'язана з проблемою історії Русі. Тому майже в усіх літописних текстах про початок Русі розповідається, що Київ заснували три брати із слов'янського племені полян. Саме писемний (літописний) текст про заснування Києва і був до кінця XIX — початку XX ст. (власне, до систематичних археологічних досліджень у Києві) єдиним джерелом, на підставі якого у вітчизняній історичній літературі намагалися вирішити проблему походження Києва.

Переказ про заснування Києва вміщено на перших сторінках «Повісті временних літ» — літописного зведення, складеного в 1113 р. Нестором у Києві, що охоплює події до другого десятиріччя XII ст. та знаходиться на початку більшої частини літописних зведень XIV — XVI ст. Найдавнішими з них є Лаврентіївський і Іпатіївський літописи, тексти яких про першопочатки Києва майже ідентичні.

Основа ж переказу за «Повістю временних літ» така. Три брати полянина — Кий, Щек і Хорив — заснують місто Київ:

«И быша три братья: единому имя Кий, а другому Щекъ, а третьему Хоривъ, и сестра ихъ Лыбедь. Сѣдѣше Кий на горѣ, гдѣ же ныне увозъ Боричевъ, а Щекъ сѣдѣше на горѣ, гдѣ же ныне зовется Щековица, а Хоривъ на третьей горѣ, от него же прозвася Хоревица. И створиша градъ во имя брата своего старѣйшаго, и нарекоша имя ему Киевъ. Бѣше около града лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловяща звѣрь, бяху мужи мудри и смысле-

ни, нарицахуся поляне, от них же есть поляне в Киевѣ и до сего дне»¹.

Якісь додаткові джерела дають змогу авторові літопису полемізувати з тими, хто вважав Кия за простолюдина, перевізника через Дніпро. «Кий княжив у роді своєму»,— завважує Нестор і розповідає про похід князя до Царгорода та про великі почесті від грецького царя:

«Ини же, не свѣдуще, рекоша, яко Кий есть перевозникъ былъ, у Києва бо бяше перевозъ тогда с оной стороны Днѣпра, тѣмъ глаголаху: на перевозъ на Киевъ. Аще бо бы перевозникъ Кий, то не бы ходилъ Царюгороду; но се Кий княжаше в родѣ своемъ, приходившю ему ко царю, якоже сказуютъ, яко велику честь приялъ от царя, при которомъ приходивъ цари. Идущю же ему вспять, приде къ Дунаеви, и възлюби мѣсто, и сруби градокъ малъ, и хотяше сѣсти с родомъ своимъ, и не даша ему ту близь живущи; еже и донынѣ наречютъ дунайци городище Киевецъ. Києви же пришедшю въ свой градъ Киевъ, ту животь свой сконча, и братъ его Щекъ и Хорив и сестра их Лыбедь ту скончашася»².

Ще в літопису розповідається, що після смерті трьох братів поляни «быша обидимы древями и инѣми околними»³, що землю Полянську і Київ завоювали хозари, яким сплачували данину нащадки Кия аж до приходу Аскольда і Діра (862 р.), які з родом своїм йшли по Дніпру до Царгорода:

«...идуче мимо и узрѣста на горѣ градок. И упрошаста и рѣста: «Чий се градокъ?» Они же рѣша: «Была суть три братья, Кий, Щекъ, Хоривъ, иже сдѣлаша градоко съ, и изгибоша, и мы сѣдимъ родъ их платяче дань козаромъ»⁴.

Наведені тексти сказання та інші уривки, що мають відношення до засновників Києва (за Лаврентіївським та Іпатіївським літописами), протягом багатьох століть коментувалися дослідниками, які так чи інакше займалися питанням заснування Києва. Використовували історики й текст переказу за Никонівським літописом XVI ст., що близький до тексту «Повісті временних літ», але розповідь про Кия тут доповнено кількома правдоподібними відомостями, відсутніми в інших літописних списках:

«Аще бы былъ Кий перевозникъ, не бы ходилъ къ Царюграду съ силою ратью; но сей Кий княжаше въ родѣ своемъ и ратоваше многи страны; таже съ Констанътиноградскимъ царемъ миромъ и братьскім живяше и велію честь принимаше отъ него и отъ всѣхъ. Идущу же ему и з вои, на болгары ходивъ, и приде къ Дунаю, и възлюби мѣсто и създа градъ, хотя тамо сѣсти съ роды своими, и не даша ему тамо живущей, всегда рати сотворяюще; градище же то и донынѣ нарицается тамо живущими дунайци Киевецъ. Таже

¹ Повесть временных лет (далі — ПВЛ). М.—Л., 1950, ч. 1, с. 12—13.

² ПВЛ, ч. 1, с. 13.

³ Там же, с. 16.

⁴ ПВЛ, ч. 1, с. 16, 18. Див.: Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ), Ипатьевская летопись. М., 1962, т. 2, стп. 7, 16.

Ки́й, Ще́к, Хорив та сестра Ли́бедь. Заснування Киє́ва.
Мініатюра з Радзівіловського літопису.

на Воложскія и Камскія болгары ходивъ и побѣди, и возвратився приде въ свой градъ Києвъ, и ту живот свой сконча»⁵.

Крім київського варіанту переказу про заснування Києва побутував і текст Новгородського варіанту (за Новгородським першим літописом), який відрізняється лише датуванням і згадкою про язичництво полян. Якщо «Повість временних літ», в якій використано давніші джерела, заснування Києва датує I—VII ст. н. е., то Новгородський літописець відносить цю подію до 854 р. н. е. Таке датування пояснюється намаганням новгородських істориків XI—XII ст. створити свою схему Руської історії, якомога більше принизити Київ і возвеличити Новгород, виконуючи, таким чином, бажання новгородського боярства звільнитися від влади великого київського князя. Звідси також походять тенденційні версії, які знаходимо у пізніших літописах і хроніках, де Кия називають перевізником або навіть «новгородським розбійником»⁶:

«В лѣто 6362. Начало земли Рускои. Живяху каждо съ родомъ своимъ, на своихъ мѣstech и странах, владѣюща каждо родомъ своимъ. И быша три братия: единому имя Кии, второму же имя Ще́къ, третьему же имя Хоривъ, а сестра их Лыбедь. И сѣдяхе Кии на горѣ, идѣже нынѣ увоз Боричевъ, и бѣ с родомъ своимъ; а братъ его Ще́къ на друзии горѣ, от него же прозвася Щековица;

⁵ ПСРЛ, Патриаршая или Никоновская летопись. М., 1965, т. 9, с. 4.

⁶ Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963, с. 28.

а третии Хоривъ, от него же прозвася Хоривица. И сотвориша градокъ, во имя брата своего старѣйшаго и наркоша имя Киевъ. И бяше около их лѣсъ и боръ великъ, и бяху ловища звѣрие. И бѣша мужи мудри и смысленѣ, нарѣчахуся поляне, и до сего дне от них же суть кыянѣ; бяху же поганѣ, жруще озером и кладязем и рождениемъ, якоже прочии погани»⁷.

У дослідженнях про першопочаток Києва історики користувалися даними не лише літопису, а й такої історичної праці, як «Синопис» (вперше виданий у 1674 р.), побудованій на літописних джерелах та свідченнях польських істориків, за якими Київ засновано в 430 р., поляни на чолі з братами прийшли з південних степів, а їх нащадками були Аскольд і Дір:

«...придоша отъ дикихъ полъ съ славяны великими и зѣло храбрыми народы триє братія родныи, князие россійские: первому имя Кій, второму Щекъ, третієму Коревъ, или Хоревъ, и сестра ихъ съ ними прииде Лыбедь къ брегомъ Днѣпровымъ, рода всѣ Афетова и племени Мосохова, идѣже владѣюще народами и Полянскою землею, начаша грады и мѣста ради тишайшаго житія и прибѣжища созидати»⁸.

Цитовані тексти свідчать, що в Давній Русі існувало принаймні два варіанти літописного сказання про першопочаток Києва. Історики, займаючись питанням про заснування Києва, використовували, як правило, один з варіантів переказу. Відповідно до цього вирішувалось і питання про заснування найдавнішої столиці Русі.

Крім літописного переказу важливе значення для вирішення проблеми походження Києва має вірменська легенда про заснування міста Куаром, Мелтеєм і Хореаном. При порівнянні тексту цієї легенди з текстом переказу «Повісті временних літ» помітні значна подібність, повторення і збіг одних і тих же фактів із стародавньої історії міста, заснування його трьома братами. Дослідження історичної основи переказу про рід Мамиконянів у Вірменії дає можливість установити, що легенда про Куара (Кия), Хореана (Хорива) і Мелтея (Щека) була записана Іоанном Мамиконяном десь наприкінці VII — на початку VIII ст. і штучно приєднана до опису роду Мамиконянів з метою яскравіше підкреслити божественне походження своїх предків. В «Історії Тарона» ця легенда, між іншим, передує опису подій, які припадають на роки правління візантійського імператора Маврикія (582—602 рр.), що свідчить про те, що наприкінці VI ст. вона вже існувала. Використання давньоруського переказу вірменським істориком відбулося після 661 р. Таким чином, під літописне сказання про Кия підводиться хронологічна основа, що дає можливість віднести його до часу не пізніше початку VIII ст. Принесення його з берегів Дніпра на Кавказ і механічне приєднання до легенди про Мамиконянів

⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. М.—Л., 1950, с. 104—105.

⁸ Киевский Синопис. Киев, 1836, с. 20.

Літописець Нестор. Скульптура М. Антокольського.

зберегло для нас конкретні дані про заснування Києва трьома братами Києм, Щеком і Хоривом.

Уперше ввів вірменську легенду в науковий обіг М. Я. Марр у 1922 р. Згодом вона стала важливим і першорядним джерелом у дослідженнях істориків про першопочатки Києва. Тому вважаємо

за доцільне навести текст цієї легенди, вміщеній у першій частині «Історії Тарона» Іоанна Мамиконяна, що розповідає про боротьбу між раннім християнством і язичництвом у Вірменії:

«А причина знаходження ідолів у цьому місці така: Деметр і Гісане були князі індів і брати племенами. Вони замислили проти царя свого Динаксея змову, який, довідавшись про це, послав за ними військо (з наказом) або вбити їх, або вигнати з країни. Опинившись на грані смерті, вони втекли і, досягши цієї країни, знайшли притулок у царя Валаршака, і він подарував їм землю Тарон з правом володіти, де вони побудували місто і назвали його Вішап. Прийшовши потім в Аштішат, вони поставили тут ідолів, тих ідолів, яких шанували в Індії. Через 15 років цар убив їх обох, не знаю, із-за чого, і володіння віддав їх синам — Куару, Мелтею і Хореану. І побудував Куар аван * і назвав його своїм іменем Куарк, а Мелтей побудував там на рівнині аван і назвав його Мелті, а молодший — Хореан, перейшовши в гавар ** Палуїїв, побудував там аван і назвав Хореанк. Через деякий час, порадившись між собою, Куар, Мелтей і Хореан піднялись на гору Каркея і знайшли там прекрасне місце, оскільки були там простір для полювання і прохолода, а також достатньо трави і дерев, і побудували вони там дастакерт *** і поставили там двох ідолів: одного по імені Гісане, другого по імені Деметр — і віддали їм в услужіння свій рід»⁹.

При розгляді питання про заснування Києва у вітчизняній історіографії мали місце спроби розширити існуюче коло писемних джерел насамперед за рахунок іноземних. Передусім погляди дослідників були звернуті до повідомлень давньоскандинавських саг про місто над Дніпром — Данпарстад, яке вони відносили до IV ст. н. е. і намагались ототожнити з Києвом. Одна з таких саг — «Херверсага» (XIII ст.) — була видрукована в 1850 р. у Копенгагені в першому томі «Antiquités Russes» (другий том вийшов там же в 1852 р.), де знаходилися й інші скандинавські та ісландські саги і пісні, що мали певне відношення до Руської історії.

«Херверсага» розповідає історію Хльода, позашлюбного сина короля Рейдготті Хейдрека, країна якого простягалася до хорватських чи карпатських гір, а столицею був Данпарстад (в перекладі — Дніпровське місто). Після смерті Хейдрека Хльод вимагав від його сина і спадкоємця Ангантюра «половину спадщини Хейдрека», а саме «половину того великого лісу, що зветься Мюрквід (Темний ліс), ту святу могилу, що лежить на шляху, ту чудову

* Містечко, поселення — за перекладом С. Т. Єрем'яна, місто — за перекладом М. Я. Марра.

** Область.

*** Поселення — за перекладом М. Я. Марра.

⁹ Текст легенди про походження роду Мамиконянів з «Історії Тарона» наводимо з дослідження С. Т. Єрем'яна. Див.: *Еремян С. Т. О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна.* — В кн.: *Исторические связи и дружба украинского и армянского народов.* Киев, 1965, с. 153.

Похід на Царгород. Мініатюра з Радзівіловського літопису.

скелю в дніпровських місцях, половину замків, що мав Хейдрек»¹⁰. У «Пісні про Хльода», яку називають ще «Піснею про битву готів з гуннами» і яка збереглася саме в «Херверсазі», місце про спадщину передано так:

«Я хочу половину спадщини Хейдрека: зброї, мечів, худоби і приплуду, скарбів казни, жорнів скрипучих, рабів і рабинь з дітьми разом, і ліс знаменитий, що зветься Мюрквід, на готській землі могили священні, камінь чудовий у закрутах Данпа, кільчуг половину, що мав Хейдрек, земель і людей і блискучих кілець»¹¹.

Отже, і в «Херверсазі», і в «Пісні про Хльода» мається на увазі готська країна IV ст., яку, за наведеними географічними назвами, дослідники вважають за можливе поміщати де-небудь у Східній Європі¹². Тому й не дивно, що вже у передмові до першого видання «Херверсаги» було відмічено, що «Данпстадір» нагадує назву Дніпра¹³. Розглядаючи інші Еддичні пісні циклів про Ерманарика й Аттілу, відомий ісландський дослідник Г. Вігфуссон звернув увагу на місце дії однієї з них — «Вислови Хамдіра», а саме на вірш: «Вони побачили палати готів і схили глибоких бере-

¹⁰ Розгляд «Херверсаги» див. у М. К. Каргера і М. Ю. Брайчевського: *Каргер М. К. Древний Киев. М.—Л., 1958, т. 1, с. 68; Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. К., 1963, с. 48.*

¹¹ *Песнь о Хльоде.— В кн.: Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах. М., 1975, с. 351.*

¹² Там же, с. 705.

¹³ *Каргер М. К. Вказ. праця, с. 68.*

гів»¹⁴. Тут слово «глибокий» (diura) дослідник вважав за помилку і замінив його (безпідставно) словом «Данраг», читаючи весь вірш таким чином: «Вони побачили палату готів і схили берегів Дніпра». Для обгрунтування своєї думки дослідник звернувся до ряду інших творів Старшої Едди, де начебто є згадка про Дніпро: «Пісні про Аттілу» («Дніпровські місця, знаменитий ліс, який мужі зовуть темною дібровою») ¹⁵, «Пісні про Хльода», де говориться, що Хейдреку належали: «той знаменитий ліс, який зветься Темною дібровою, та священна могила, яка стоїть в землі готів, та знаменита скеля, що стоїть на дніпровських місцях» ¹⁶.

Ці та інші згадки про Данпарстад в давньоскандинавській поезії і дали Г. Вігфуссону підстави у наведеному вище вірші вбачати річку Дніпро. Він робив висновок, що столиця готів Данпарстад (Дніпровське місто) знаходилась у Східній Європі, а саме над Дніпром, який ототожнювався з назвою Дніпра у Йордана. Г. Вігфуссон вважав, що із давніх міст на Дніпрі найбільше відповідає Данпарстаду Едди Київ. Щоправда, й інші докази вченого для підтвердження його гіпотези є безпідставними ¹⁷. Однак гіпотеза готського походження Києва (Дніпровського міста IV ст. за скандинавськими сагами і піснями) набула у вітчизняній історіографії значного поширення, її наполегливо захищали деякі дослідники, хоча безпідставність ототожнення Києва з Данпарстадом очевидна *.

У пісні «Вислови Хамдіра», як і в деяких інших піснях Старшої Едди («Пісня Атлі» та ін.), відтворено історію нещасної Сванхільди, що є, як вважають дослідники, скандинавським варіантом київського переказу про Либідь і її братів. Так, Хамдір і два його брати — Серлі та Ерп — вирушають (за бажанням своєї матері Гудрун) до готської столиці, аби помститися за смерть своєї сестри Сванхільди, яку готський король Германаріх стратив, «кинувши... під копита... готським коням» ¹⁸.

Подібний сюжет знаходимо і в славнозвісному скандинавському епосі «Волсунга-сага». Сванхільда, дочка Сігурда і Гудрун, видана заміж за короля Йормунрека (Германаріха), яким запідозрена в невірності і страчена — розтоптана кіньми. Її брати — Хамді, Серлі та Ерп — вирішили помститися за сестру, однак по дорозі вбито Ерпа. Діставшись до палат Йормунрека, Хамді і Серлі мстяться королю, хоча гинуть і самі ¹⁹.

Сюжет саги про долю Сванхільди дещо перегукується з відомим повідомленням готського історика VI ст. Йордана про сутичку

¹⁴ Дашкевич М. П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесверной литературы.— Университетские известия, 1886, № 11, с. 228.

¹⁵ Там же, с. 227.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, с. 228—230.

* Критику див. в окремих розділах.

¹⁸ Речи Хамдира.— В кн.: Беовульф. Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах, с. 330—333.

¹⁹ Сага о Волсунгах. М.; Л., 1934, с. 236—243.

Будівництво града. Мініатюра з Радзівіловського літопису.

готського короля IV ст. Германаріха з росоманами, які з приходом гуннів перейшли на їх бік. Одну з жінок цього племені по імені Сунільда, дружину втікача-зрадника, Германаріх у гніві наказав розірвати на частини, прив'язавши її до диких коней. Брати Сунільди — Сар і Аммії — мстяться Германаріхові за сестру, поранивши його в бік мечем²⁰.

Цей сюжет Германаріхової легенди (за скандинавськими, північнонімецькими сагами та Йорданом) деякі дослідники теж вважали за можливе ототожнювати з переказом про засновників Києва²¹.

Серед писемних джерел іноземного походження, за допомогою яких дослідники намагалися вирішити проблему походження Києва, знайшли своє місце і повідомлення давньогрецького ученого II ст. н. е. Клавдія Птолемея про міста вздовж річки Дніпро: «Усередині країни... (мається на увазі Європейська Сарматія.— Я. Б.) лежать міста по річці Борисфену: Азагарій (Азазарій) (56°—50°40'), Амадока (56°—50°30'), Сар (56°—50°15'), Серім

²⁰ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. М., 1960, с. 91—92.

²¹ Розгляд Германаріхової легенди див. у кн.: Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 88—93.

(57°—50°), Метрополь (56°—49°30'), Ольвія, або Борисфен (57°—49°)»²².

На основі даних Птолемея про розміщення міст по Дніпру за градусами довготи і широти деякі дослідники одне з них (найчастіше Азагорій, Метрополь чи Саp) ототожнювали з найдавнішими поселеннями на території Києва. Інші взагалі скептично оцінювали джерелознавчу цінність праці античного географа²³.

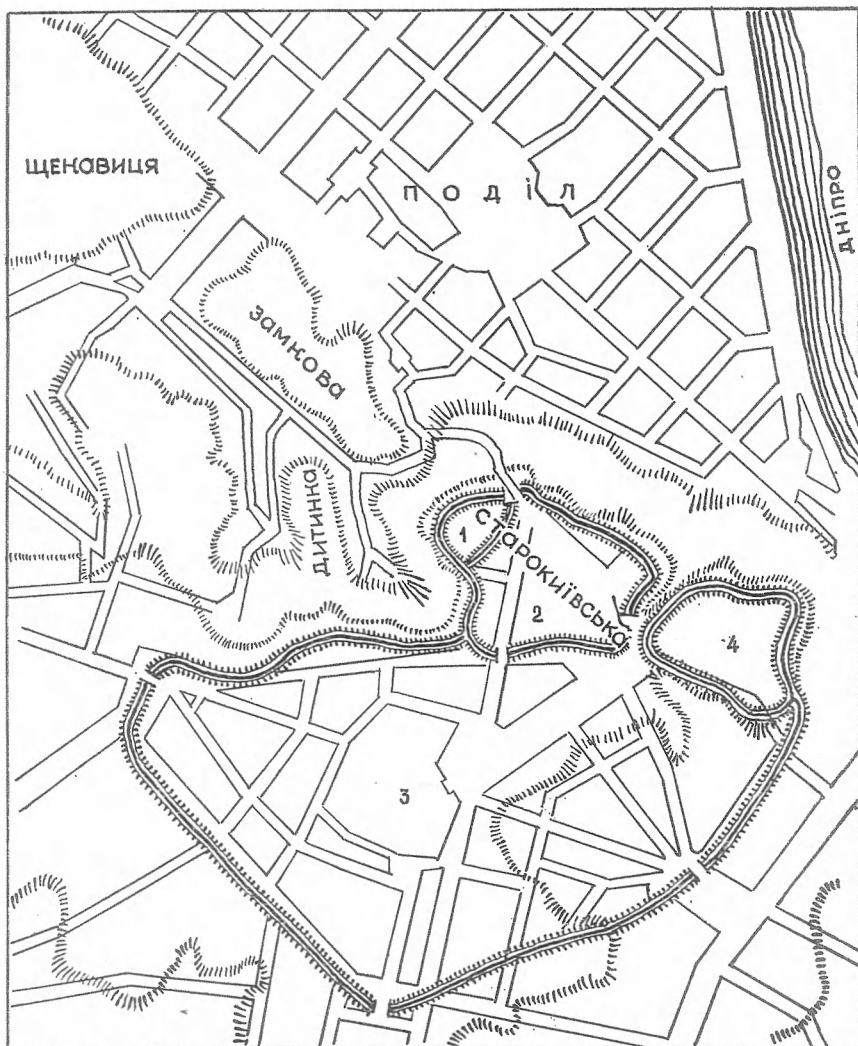
Більш уважне ставлення вимагає свідчення візантійського історика середини VI ст. Прокопія Кесарійського про давніх слов'ян, де описано ситуацію, подібну до тієї, яку подано в літопису про Кия (подорож київського князя до Царгорода, його війна з подунайськими народами, дружба з візантійським імператором тощо). Мається на увазі розповідь Прокопія про антського вождя Хільбудія, записана в зв'язку з подіями 546 р. Деякі вчені вбачають тут паралелі до літописного оповідання про Кия. І хоч вони, звичайно, прямо не ототожнюють Кия з Хільбудієм, але вважають, однак, що в їх долях є багато спільного²⁴.

Був дехто Хільбудій, розповідає Прокопій, близький до імператорського двору, в військовій справі людина виключно енергійна, якому чужі були жадоба користолюбства і накопичення великих багатств. На четвертому році свого правління (в 530 р.) імператор Юстиніан призначив Хільбудія начальником Фракії, поставив його для охорони річки Істр, наказав йому слідкувати за тим, аби проживаючі там варвари не переходили річку. А справа була в тому, продовжує Прокопій, що варвари, які жили по Істру, гунни, анти і слов'яни, часто здійснювали такі переходи, приносили римлянам непоправної шкоди. Хільбудій настільки був страшним для варварів, що протягом трьох років, поки був начальником, не тільки ніхто із варварів не намілювався перейти Істр для війни з римлянами, але й самі римляни неодноразово переходили під проводом Хільбудія в землі по той бік річки, вбивали і захоплювали в рабство тамтешніх варварів. Десь через три роки після свого прибуття Хільбудій, за звичаєм, перейшов річку з невеликим загonom. Однак слов'яни виступили проти нього всі поголовно. Битва була жорстокою, загинуло багато римлян, в тому числі їх начальник Хільбудій. Після цього річка назавжди стала доступною для переходів варварів, і римська область стала відкритою для їх вторгнення. Невдовзі анти і слов'яни, посварившись між собою, вступили у війну, в якій анти були переможені ворогами. У цьому зіткненні один слов'янин взяв у полон юнака по імені Хільбудій і забрав його до себе додому. З часом юнак став дуже енергійним у військовій справі, здійснив багато славних подвигів і зміг добитися великої слави. Приблизно в цей час анти зробили набіг на Фра-

²² Клавдий Птолемей. Руководство по географии.— В кн.: Античная география. М., 1953, с. 321—322.

²³ Про дніпровські міста Птолемея див.: Брайчевський М. *З*. Вказ. праця, с. 51—56.

²⁴ Див.: Рыбаков Б. А. Древняя Русь, с. 32—34.

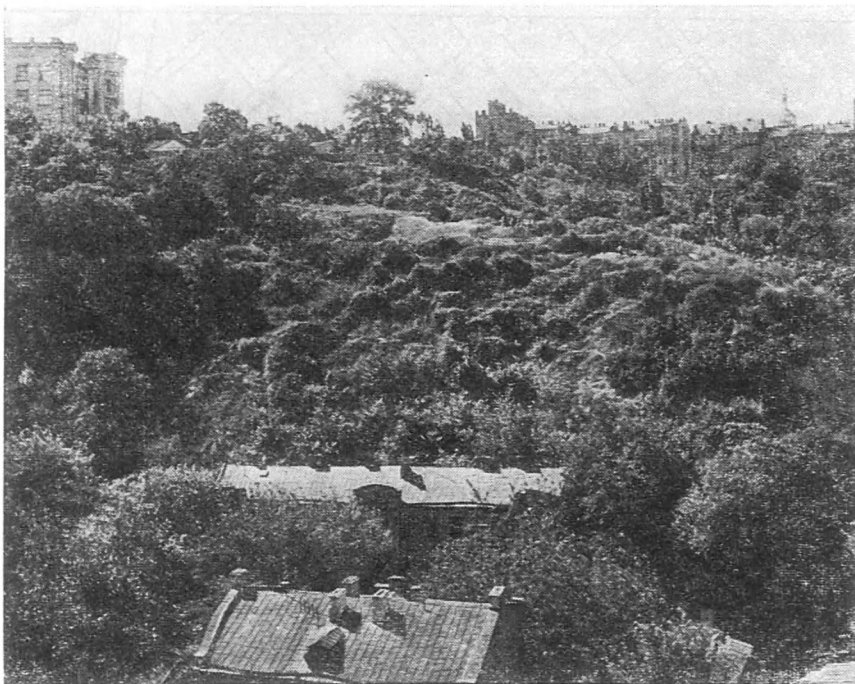

Топографія окремих частин стародавнього Києва: 1 — «городок» Кия; 2 — «город» Володимира; 3 — «город» Ярослава; 4 — Михайлівське відділення.

кійську область, пограбували там багато римлян і обернули їх в рабство²⁵.

Далі Прокопій розповідає, що один із полонених візантійців, бажаючи звільнитися з полону, розповів своєму господареві — анту — про те, що в одному із слов'янських племен перебуває в полоні справжній римський претор Хільбудій, полонений в битві

²⁵ Прокопій из Кесарии. Война с готами. М., 1950, с. 294—295.

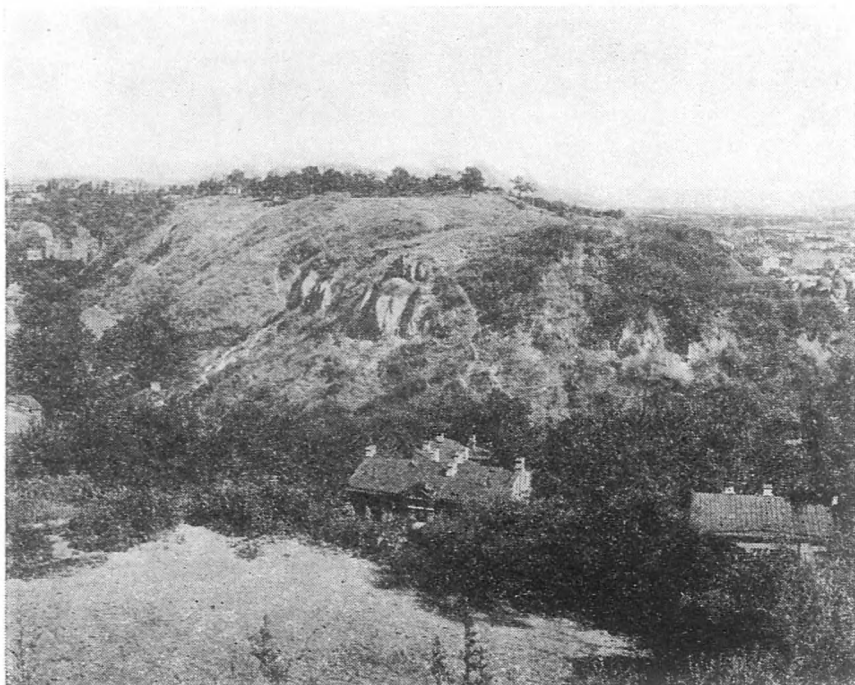

Старокієвська гора.

після 533 р. Ант викупив Хільбудія і разом з ним повернувся в антську землю. І хоч Хільбудій розповів, що він родом ант і попав у полон до слов'ян під час битви антів зі слов'янами, серед антів продовжували розповсюджуватися чутки, що Хільбудій — римський воєначальник. З цього приводу зібралися майже всі анти, вважаючи цю справу загальною і гадаючи, що для них буде великим благом те, що вони — господарі римського полководця Хільбудія. Анти змусили цю людину признатися в тому, що він — римський воєначальник Хільбудій. І коли імператор Юстиніан прислав до антів послів, запрошуючи їх заселяти місто Турріс на березі Дунаю і захищати кордон за певну винагороду від гуннів, анти пообіцяли зробити все, як хотів Юстиніан, але при умові, коли він визнає начальником римського вождя Хільбудія і дасть йому можливість жити разом з ними, стверджуючи, що цей чоловік є римським воєначальником. Та коли Хільбудій відправився в Константинополь, його по дорозі перехопив полководець Нарзес і ув'язнив у тюрму²⁶.

Наведені вище іноземні джерела не внесли нічого нового у вирішення проблеми походження Києва.

²⁶ *Прокопий из Кесарии. Война с готами, с. 296—298.*

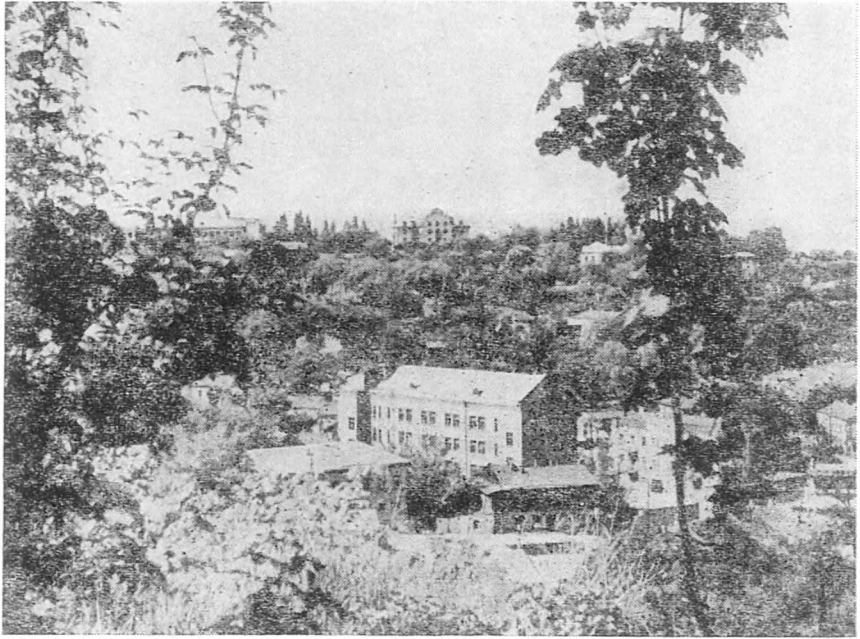
Замкова гора (Киселівка).

Якісно нове джерело для вирішення цієї проблеми дали систематичні археологічні розкопки на території давнього Києва, які почалися ще наприкінці XIX ст. Передусім було встановлено, що на території сучасного Києва представлено власне всі періоди з історії Середнього Придніпров'я починаючи від палеоліту. Однак поселення кам'яного віку, трипільського часу, епохи бронзи і залізного віку становлять лише передісторію Києва і розглядаються як докиївські. Поселення рубежу нашої ери деякі дослідники пов'язують безпосередньо з початком історії Києва. На території сучасного Києва залишки таких поселень виявлено на Старокиївській горі, на Замковій, на Подолі, в районі Львівської площі і Кудрявця, Печерську та в інших районах міста²⁷. На цих пам'ятках знайдено і значні археологічні матеріали: вироби із бронзи, уламки амфор, керамічних виробів та багаточисленні римські монети²⁸.

Так, на Старокиївській горі, на якій, на думку дослідників, розташовувалося не лише поселення рубежу нашої ери, а й могиль-

²⁷ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970, с. 38—39; Шовкопляс А. М. Пам'ятники зарубинецького времени в г. Києве.— МИА, 1969, № 160, с. 76; Пачкова С. П. Територія Києва на рубежі нашої ери.— Стародавній Київ. К., 1975, с. 202.

²⁸ Каргер М. К. Древний Киев. М.—Л., 1958, т. 1, с. 73—89; Шовкопляс А. М. Вказ. праця, с. 75—81; Толочко П. П. Вказ. праця, с. 38—39.

Гора Шекавиця.

ник²⁹, знайдено кераміку зарубинецького типу (лощені горщики, кухлики), поховання (трупоспалення з п'ятьма горщиками), бронзову арбалетну фібулу та римські монети II ст. н. е. (імператорів Адріана, Люція Вера і Фаустіни)³⁰. На Замковій горі, на поселенні, виникнення якого відносять до рубежу нашої ери (II ст. до н. е.) знайдено значний культурний шар із зарубинецькою керамікою (лощені горщики і миски, ліпні горщики), римську монету — ас, карбований в 200 р. до н. е. Спурієм Афранієм, уламок бронзової фібули і фрагменти античних амфор³¹.

Чимало знахідок рубежу нашої ери було виявлено і в районі Львівської площі та Кудрявця (скарб та римські монети — Спурія Афранія, імператорів Адріана, Антоніна Пія, Марка Аврелія та ін.), на Печерську (кераміка, скарб і окремі монети Августа, Фаустіни Молодшої, Коммода та ін.), в районі Куренівки (скарб і монети I—II ст. н. е., карбовані при імператорах Веспасіані, Доміціані, Адріані та ін.), на горі Юрковиці (лощений і ліпний посуд, бронзову фібулу та ін.), на Подолі (скарби і окремі монети

²⁹ *Брайчевський М. Ю.* Вказ. праця, с. 28—29.

³⁰ *Каргер М. К.* Вказ. праця, с. 78, 82—83; *Брайчевський М. Ю.* Вказ. праця, с. 28—29; *Шовкопляс А. М.* Вказ. праця, с. 77—78; *Толочко П. П.* Вказ. праця, с. 38—39.

³¹ *Брайчевський М. Ю.* Вказ. праця, с. 31—33; *Шовкопляс А. М.* Вказ. праця, с. 75—77; *Толочко П. П.* Вказ. праця, с. 38—39.

Гора Дитинка.

Доміціана, Траяна, Адріана та ін.) і в ряді місць по берегах річки Почайни на Оболоні та в інших районах Києва³². Всього на території Києва виявлено близько 14 зарубинецьких поселень. Крім того, тут відомі і два могильники цього часу: Корчуватівський, розташований на південній околиці Києва (з тілоспаленням — 80% і тілопокладенням — 13%, що супроводжувались інвентарем) та могильник у верхів'ях річки Либеді (з тілоспаленням)³³.

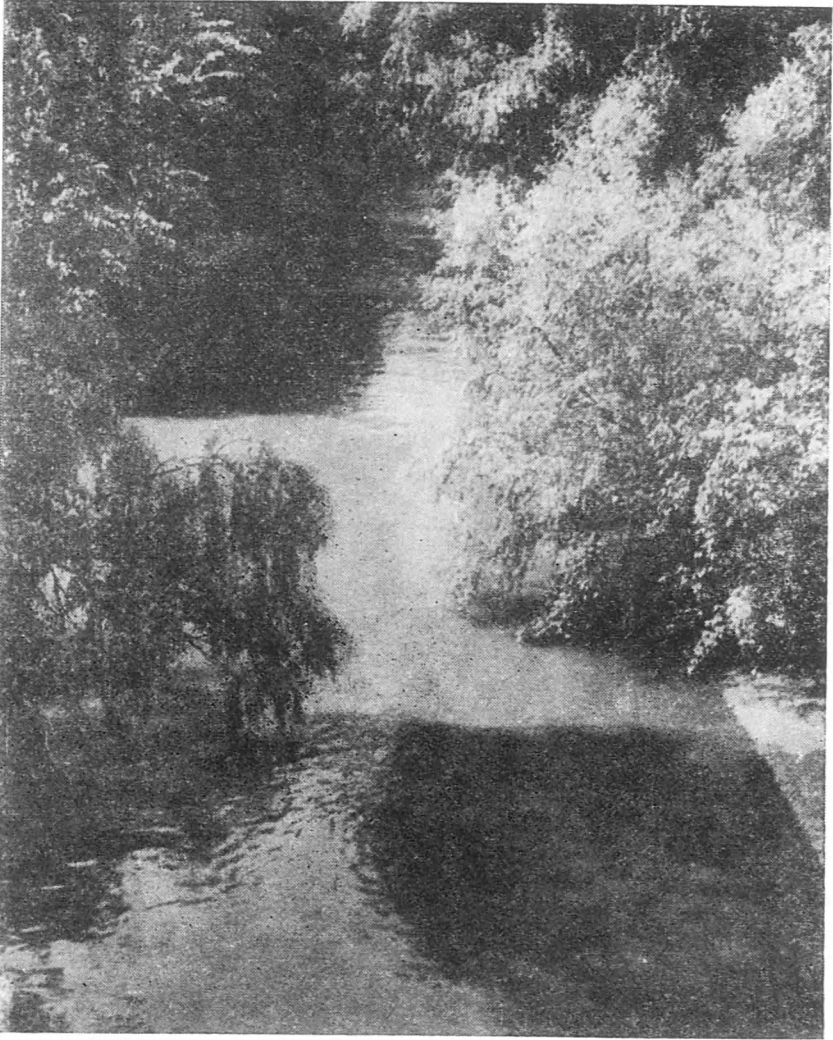
Названі поселення знаходилися на території, яку займає сучасний Київ. Звичайно, не всі вони мали пряме відношення до стародавнього Києва. Вважається, що безпосередніх попередників Києва можна вбачати головним чином в поселеннях, розташованих на території так званого Старого міста (Старокиївська гора, район Львівської площі, Замкова гора, Поділ і прилеглі райони)³⁴.

Наступний етап історичного розвитку Києва характеризується пам'ятками черняхівської культури. Як і раніше, знахідки II —

³² Ляскоронський В. Римські монети, які знайдені на території Києва.— Український музей, 1927, вип. 1, с. 29—39; Каргер М. К. Вказ. праця, с. 73—82; Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 33—38; Шовкопляс А. М. Вказ. праця, с. 78—81; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972, с. 26—34; Толочко П. П. Вказ. праця.

³³ Самойловский И. М. Корчеватовский могильник.— МИА, 1959, № 70, с. 61—93; Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 39—43.

³⁴ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 45.

Річка Либідь біля впадіння в Дніпро. Сучасний вигляд.

IV ст. н. е. зосереджені в тих самих районах сучасного Києва, що й зарубинецькі: на Старокиївській горі, на Замковій, на Подолі, в районі Львівської площі і Кудрявця, на Печерську, в районі Куренівки та в деяких інших місцях³⁵. Пам'ятки цієї культури представлено в основному керамікою, амфорами, бронзовими виро-

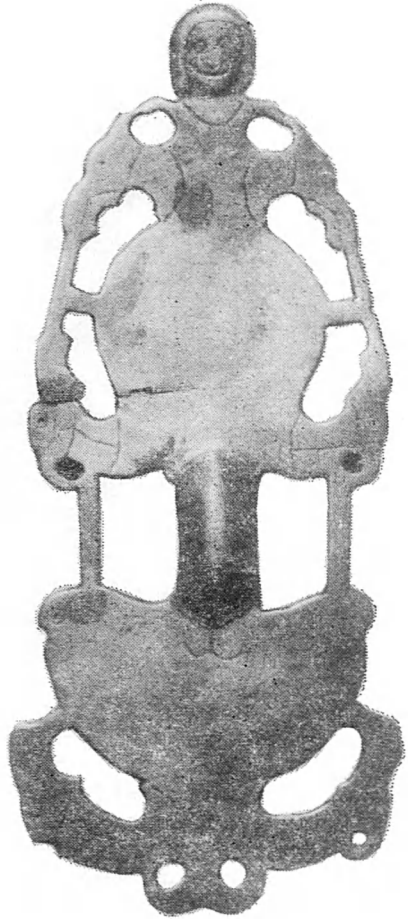
³⁵ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 72—91; Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 28—43; Толочко П. П. Вказ. праця, с. 39.

бами, похованнями, скарбами римських монет і окремими монетами, знахідками римського походження.

Так, на Старокиївській горі виявлено два поховання з трупопокладенням (III—IV ст.), одне з них супроводжувалося гончарною посудиною, кістяним гребінцем, бронзовою фібулою. Унікальною є бронзова бляшка римського виробництва із зображенням голови в зубчастій короні. Поблизу Старокиївської гори, на розі вулиць Великої Житомирської і Володимирської, знайдено п'ять золотих круглих нашивних бляшок IV—V ст., а на території Софіївського заповідника — каменю пізньоримського виробництва (IV ст. н. е.)³⁶, поблизу Золотих воріт — мідну римську монету кінця IV — початку V ст. н. е., на вул. Свердлова — монету IV ст. Констанція II³⁷.

Кераміку черняхівського типу, виготовлену на гончарному крузі, виявлено також на Замокській горі у культурному шарі III—IV ст., в районі Львівської площі, на Печерську (Першотравневий сад, Клов) та в інших місцях³⁸. Та чи не найбільше на території Києва знайдено скарбів і окремих зна-

хідок римських монет черняхівського часу. Це відомий Оболонський скарб 1876 р. (близько 200 мідних монет, карбованих в III—IV ст. н. е. при Максиміні Даї, Константині Великому, Констанції II, Прокопі, Філіпі Арабі, Траяні Деції та ін.)³⁹, монети IV ст., виявлені на Подолі (Костянтина Великого і його синів), знахідки

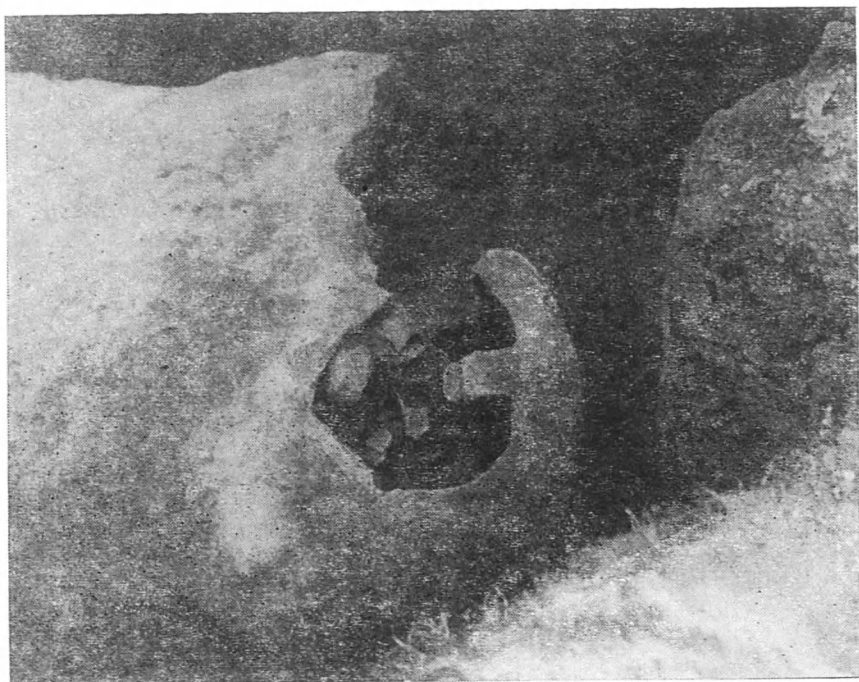
Срібна антропоморфна фібула.
Знайдена в Києві на вул. Мала
Житомирська.

³⁶ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 81—85.

³⁷ Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 30.

³⁸ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 86—88; Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 31—38.

³⁹ Данилевич В. Е. Монетные клады, принадлежащие Мюнц-кабинету ун-та св. Владимира, вып. 1. Киев, 1892, с. 14—17; Каргер М. К. Вказ. праця, с. 74—75; Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 34—35.

Піч з керамікою кінця V — початку VI ст. Старокиївська гора.

римських монет III — IV ст. в районі Кудрявця (бронзові — Юлії Мамеї, Костянтина Великого, Феодосія Великого), в районі Лук'янівки (скарб римських монет III ст.)⁴⁰ та в інших місцях.

Така насиченість території Київського Придніпров'я зарубинецькими та черняхівськими пам'ятками рубежу і перших століть нашої ери свідчить про значну заселеність київської території і її важливість у загальному розвитку слов'янського населення Середнього Придніпров'я в першій половині I тисячоліття нашої ери. А речі античного походження і багаточисленні римські монети вказують на значні торговельні зв'язки зарубинецьких та черняхівських племен Середнього Придніпров'я з античним світом⁴¹.

Широке розповсюдження римських монет та інших знахідок II — IV ст. н. е. на території Києва давало підстави дослідникам вбачати тут окремі поселення, а Київ розглядати як великий торговий центр.

З середини I тисячоліття нашої ери починається новий етап історичного розвитку Києва, який характеризується пам'ятками

⁴⁰ Ляскоронський В. Вказ. праця, с. 30—31; Каргер М. К. Вказ. праця, с. 74—76; Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 34, 37, 42.

⁴¹ Толочко П. П. Вказ. праця, с. 39.

Мідна монета Юстиніана I.

типу «корчак» *. Знахідки VI—VII ст. виявлено під час земляних робіт ще наприкінці XIX ст. і стаціонарними розкопками на початку XX ст. (на горах Старокиївській, Замковій, Дитинці та прилеглих до них частинах Подолу)⁴². Так, з району Старокиївської гори походять срібна зооморфна фібула і срібний браслет (вул. Мала Житомирська), дві фібули із низькопробного срібла (Верхнє місто), два срібні браслети з потовщеними шестигранными кінцями (Верхнє місто, за Софійським собором), п'ять срібних браслетів з потовщеними кінцями (Верхнє місто), фібула з червоною ввімчастою емаллю (Старокиївська гора)⁴³.

На Старокиївській горі в 1939, 1958 і 1965 рр. (розкопки М. К. Каргера, С. Р. Кілієвич, П. П. Толочка) виявлено кілька жител VI—VII ст. з ліпною керамікою (на захід і північний схід від будинку Історичного музею), з уламками ліпного і кружального посуду (північно-західні схили гори). У північно-західній частині садиби Історичного музею знайдено залишки житла із глинобитною піччю, в заповненні якої була груба ліпна кераміка корчацького типу V—VI ст. (розкопки П. П. Толочка, В. К. Гончарова, 1971 р.). Крім того, на Старокиївській горі виявлено й окремі знахідки VI—VIII ст.: фрагменти ліпної кераміки в засипці рову, валу, в похованнях тощо⁴⁴.

* Археологічних знахідок IV ст. на території Києва дуже мало, а матеріали першої половини V ст. практично невідомі (Див.: Толочко П. П. Древний Киев. Киев, 1976, с. 17).

⁴² Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 43, 53.

⁴³ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 92—95; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 43—45; Брайчевський М. Ю. Вказ. праця, с. 73—74.

⁴⁴ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 104—105; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 49—50; Толочко П. П. Раскопки Древнего Киева.— ДИ, 1972, № 1, с. 54; Кілієвич С. Р. Археологічна карта Київського дитинця.— В кн.: Археологічні дослідження Стародавнього Києва. К., 1976, с. 186—188.

Язичницьке капище на Старокиївській горі. Розкопки 1908 р.
Рисунок В. В. Хвойки.

На території Старокиївської гори в 1909, 1912, 1936—1937, 1939, 1969 рр. (розкопки Д. В. Мілеєва, Т. Мовчанівського, М. К. Каргера, П. П. Толочка) були простежені оборонний рів і вал, що оточували північно-східну частину гори з півдня і південного заходу. Рів мав глибину близько 4 м (від рівня материка)⁴⁵. За виявленими в рові фрагментами ліпної кераміки побудову укріпленого городища (площею близько 2 га) дослідники віднесли до VI—VIII ст., хоча за наявним інвентарем, знайденим на Старокиївській горі (фібули, браслети, кераміка із жител), побудову його можна віднести до VI—VII ст.⁴⁶ У межах укріплень найдавнішого городища в 1909 р. розкрито язичницьке капище з жертвником, яке теж належить до раннього часу⁴⁷.

Матеріали VI—VII ст. знайдено і на Замковій горі, розташованій поряд із Старокиївською. Тут розкопками 1932—1933, 1940 і 1948 рр. виявлено потужний культурний шар, матеріали якого датуються третьою чвертю I тисячоліття н. е. (ліпна і гончарна кераміка, глиняні прясла, розвали печини, кістки тварин і риб тощо)⁴⁸. Крім того, в різний час на Замковій горі знайдено: брон-

⁴⁵ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 98—102; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 46—47.

⁴⁶ Толочко П. П. Древний Киев, с. 15.

⁴⁷ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 105—112; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 48—49.

⁴⁸ Розкопи в Києві на горі Кисілівці.— Археологія, 1947, т. 1, с. 147; Каргер М. К. Вказ. праця, с. 96—97; Шовкопляс А. М. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве.— МИА, 1964, № 108, с. 138—144; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 51—53.

зову фібулу, фігурку лева, підвіски, дворучну гостродонну амфору, тобто вироби, що датуються відповідно VI—VII ст.⁴⁹, та три мідні візантійські монети, карбовані при імператорах Анастасії I (491—518 рр.) і Юстиніані I (527—565 рр.)⁵⁰.

Матеріали VI—VII ст. знайдено і в деяких інших районах сучасного Києва і його околиці: антропоморфна фібула на горі Щекавиці, гостродонна амфора, подібна до киселівської, та мідна монета Юстиніана I, карбована в 537 р., на Подолі, керамічні матеріали на горі Дитинці⁵¹, кілька жител V—VI ст. на Оболоні⁵², ліпна кераміка VI—VII ст. на поселенні біля підніжжя Китаївського городища⁵³.

Концентрація знахідок кінця V—VII ст. н. е., виявлених на горах Старокиївській, Замковій, Дитинці та на прилеглій до них частині Подолу, безперечно, свідчить про існування тут поселень і городищ, з часу побудови яких частина дослідників вважає за можливе починати історію Києва як міста⁵⁴.

Таким чином, ми окреслили коло джерел (писемних та археологічних), які дослідники так чи інакше використовували для вирішення проблеми походження Києва. Важливість проблеми походження Києва спричинилась до появи багатьох досліджень, в яких порушувались актуальні питання вітчизняної історії. У зв'язку із значною кількістю таких праць постало питання про створення монографії, в якій би знайшли відображення погляди дослідників різних періодів на проблему виникнення Києва. Особливу увагу приділено працям радянських істориків, які дали вірне марксистське обґрунтування проблеми походження давньоруських міст, і зокрема Києва.

⁴⁹ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 51, 53.

⁵⁰ Розкопи в Києві на горі Кисілівці в 1940 р., с. 147; Шовкопляс А. М. Вказ. праця, с. 140.

⁵¹ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 53.

⁵² Шовкопляс Г. М. Дослідження на березі річки Почайни в Києві.— АДУ в 1969 р., 1972, вип. 4, с. 207—210.

⁵³ Толочко П. П. До топографії Древнього Києва.— Археологія, 1965, т. 18, с. 22.

⁵⁴ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 42.

Розділ І

ДВОРЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ XVIII ст. ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

1. ПИТАННЯ ПРО ЗАСНУВАННЯ КИЄВА У ДВОРЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст.

Одним із перших у російській історіографії питання про заснування Києва намагався розв'язати В. М. Татищев. Але він підійшов до його вирішення через своєрідну призму ним же виробленої етногенетичної побудови чи гіпотези, в основі якої лежав примітивний філологічний прийом — словесне тлумачення племінної назви як засобу вирішення етногенетичної проблеми¹. Так, усі народи Європейської Росії він поділяв на скіфів (від яких походять кочові племена тюрко-татарської групи), сарматів (від них — народи Прибалтики й російської Півночі, Верхнього і Середнього Поволжя) і слов'ян (жили в басейні Дунаю та на північ — по Віслі і до Ельби). Русів він вважав давніми поселенцями новгородської землі і відносив до сарматів, як і варягів. З часом слов'яни, прийшовши з південного заходу, завоювали землю русів і прийняли їх ім'я та принесли його опісля

¹ Рубинштейн Н. Л. Русская историография. М., 1941, с. 80.

в Південне Подніпров'я². Саме на такому фоні розміщення та визначення давніх племен Росії і стає зрозумілим тлумачення ученим літописного переказу про заснування Києва.

Текст переказу³ В. М. Татищев наводить майже дослівно за Лаврентіївським списком літопису⁴. У примітках до першої редакції «Історії» (закінченої 1741 р.) він писав: «Кий, Щека, Хорив и Лыбедь имяна не славянские, но видится, сарматские, убо и народ до нашествия славян был сарматский, и хотя точно о знаменовании Киева за недостатком знания и обстоятельного лексикона того языка сказать не можно, однако ж видимо, что в древние же времена место оное Горы именовано и Нестор сказует о полянах, живущих на горах по Днепру. Плиний и Птоломей в чертеже по другую сторону Днепра город имянуют Загорие и Азагориум, мню от тех гор. И потому мню, что тогда словяне тут жили, а понеже тогда славенский и сарматский язык за обще употребляли и на сарматском горы каменные Киви имянуются, то, знатно, оное сарматское Киви в Киев превращено осталось, а после неведущие того искали от имени князя произвести, как то и у других народов со избытком видимо. Можно же и то мнить, если в какой записке или гистории было написано по-сарматски владетель Киви, или Гор, после оное Кий за собственное имя принято. ...Поход Кия видимо, что не был с войною»⁵.

Як бачимо, В. М. Татищев коментував літописний уривок згідно зі своїми поглядами про слов'янський етногенез. По-перше, він вважав, що народ, який жив на київських пагорбах, всупереч Нестору, не слов'янський. В іменах Кия, Щека, Хорива та Либеді автор теж нічого не вбачав слов'янського, бо це — «імена сарматські». Полян він вважав слов'янами, які прийшли в Сарматію і заповзичили у сарматів назву міста над Дніпром. Та згадуючи про міста по Дніпру за Плінієм Старшим і Птолемеєм (м. Загоріє і Азагориум, які ототожнював з назвою «Гори», що по-сарматськи значить «Ківі»), зазначав, що тоді і слов'яни тут жили (себто вже в I—II ст. н. е.), а слов'янську і сарматську мови «за обще употребляли». По-друге, він вважав, що назва місту Києву дана не від імені літописного героя, а від назви гір, бо по-сарматськи кам'яні гори називались «Ківі», що перенесено було пізніше в слов'янське «Київ». В. М. Татищев зазначав, що тільки «незнаючі» могли ім'я Київ від імені князя утворити, як-то в багатьох народів відзначено, висунувши і таку версію, що, можливо, в якійсь історії було написано по-сарматськи «володар Ківі», або «Гір», після чого «Кий» за власне ім'я прийняте було. По-третє, автор взагалі заперечував військовий похід Кия на Царгород. На його

² Рубинштейн Н. Л. В. Н. Татищев — крупнейший дворянский историк второй четверти XVIII в. — В кн.: Историография истории СССР с древнейших времен. М., 1971, с. 72—73.

³ Татищев В. Н. История Российская. М.—Л., 1964, т. 4, с. 110.

⁴ ПЛ, ч. 1, с. 12—13.

⁵ Татищев В. Н. Вказ. праця, с. 391.

В. М. Татищев.

думку, цей похід міг бути лише мирним. І тут теж суперечність. Адже В. М. Татищев раніше заперечував взагалі саме існування Кия. По-четверте, дослідник все ж вважав, що поблизу Києва в ті часи жили саме слов'яни, яких «полянами називали». І лише з приходом у Київ Олега киян теж стали називати руссю⁶.

Так писав В. М. Татищев у першій редакції своєї «Історії», закінченої ним в 1741 р.

У другій редакції «Історії», яку було вирішено «всю на сучасну мову перекласти», дещо переробленій і доповненій та завершеній в 1750 р.⁷, В. М. Татищев у літописний переказ про заснування Києва вніс деякі зміни. «Поляне же жили особно

и владели роды своими, яже и доселе братия их протчи славяне, живучи каждо с родом своим на своих местах»⁸. Тут точно і конкретно сказано, що поляни — слов'яни: «и доселе братия их протчи славяне». Вставив автор, порівняно із літописним зведенням, і рядки про шанування полянами двох головних язичницьких богів: «Сии бо мужи были мудри и смьсленни, нарицаюсчеся поляне и до сего дни, верою же были тогда поганин, жруще озерам, кладезям и росчениям. Солнце же, и огонь и инная почитаху, яко боги, яко же иннии поганин творят»⁹. У літописному переказі (за Лаврентіївським, Іпатіївським та іншими відомими списками) про заснування Києва нічого подібного немає (лише у Воскресенському та деяких інших списках згадується шанування озер, колодязів і дерев). Можливо, В. М. Татищев слова про язичницьке вірування полян взяв із невідомих старих літописів. Отже, в легендарні часи Кия поляни шанували сонце і вогонь (пізніші Дажьдбог і Сварожич). Відзначена деталь, що не збереглася в інших літописних списках, розширює коло фактів з історії стародавнього Києва.

Від своєї попередньої концепції В. М. Татищев не відмовився. У примітках до другої частини «Історії» він писав, що «град» Київ існував вже «до пришествия Христа» і аж ніяк не міг бути побудо-

⁶ Татищев В. Н. Вказ. праця, с. 391.

⁷ Валк С. Н. О рукописях второй редакции второй части «Истории Российской» В. Н. Татищева.— В кн.: Татищев В. Н. История Российская. М.—Л., 1963, т. 2, с. 8.

⁸ Татищев В. Н. История Российская, т. 2, с. 30.

⁹ Там же.

ваний Києм, бо все те, на його думку, придумане від незнання цього імені¹⁰. І знову в усіх деталях повторюється попередня гадка автора про те, що імена Кий, Щека, Хорив і їх сестри Либеді — не слов'янські, а сарматські. Сармати дали назву і горам — «Ківі», що по-слов'янськи звучить як камінь і гори. Такі назви міст від гір у багатьох народів, зазначав дослідник, існували. Подібні міста були у французів (Монс) і у німців (Берг і Берген). Історик переконаний, що літописні імена князів видумані від місцевих урочищ, що спостерігається в багатьох історіях інших народів¹¹. Так чи інакше, але В. М. Татищев залишався певен, що імена Кия, Щека, Хорива та Либеді аж ніяк не можуть бути слов'янськими¹², в чому і полягала основна його помилка, звідки власне і всі невірні висновки щодо перших засновників Києва і дати його побудови.

В. М. Татищев гадав, що в перших століттях на території Східної Європи жили сармати¹³ і лише в VI ст. відбувається колонізація цієї величезної території слов'янами, які багато чого у назвах взяли від сарматів¹⁴. В одному місці записано: «Славяне из Вандалии в Северную Русь около 550 лет по Христе пришли»¹⁵. І трохи далі в «Предъизвещении»: «Большая часть славян, пройдя Сармацию, поселилась на Днепре, где они, по Нестору, были названы полянами от полей, которые они обрабатывали; далее на Припяти сели древляне»¹⁶. Таким чином, прихід слов'ян на Дніпро, на Київські гори автор датував VI ст.

Певний інтерес становлять ще кілька висловлювань В. М. Татищева, які вказують, що в питанні про походження Києва, етнічну належність його засновників, дату заснування міста історик не мав чіткої позиції. Те, що раніше стверджувалося, пізніше заперечувалося, і навпаки. Так, в одному місці «Історії» (за 1750 р.) сказано, що раніш звані поляни, пізніше русско стали називатися, а їх головне місто слов'янською мовою значить «Гори»; ім'я Кия як володаря міста — то вимисел, бо Київ занадто вже древній (заснований ще сарматами)¹⁷. В іншому місці зазначалося, що народ слов'янський до Христа тут жив і міг мати свого князя¹⁸, для захисту у слов'ян були міста, відповідно Київ, або Гори, був заселеним місцем, хоч про їх володарів відомостей не залишилося¹⁹. Ще в одному місці історик пише, що імена Кия, Щека, Хорива і Либеді — не слов'янські, а, можливо, сарматські імена, відповідно

¹⁰ Там же, с. 198.

¹¹ Там же, с. 200.

¹² Там же, с. 293.

¹³ Татищев В. Н. История Российская. М.— Л., 1962, т. 1, с. 177—179.

¹⁴ Там же, с. 329—330.

¹⁵ Там же, с. 96.

¹⁶ Татищев В. Н. История Российская. М.— Л., 1968, т. 7, с. 69.

¹⁷ Татищев В. Н. История Российская, т. 1, с. 104—105.

¹⁸ «Народ словенский в си места до Христа вселился и без князя не были; как все славяне, князей, а у грек именованных каганов, имели». — Татищев В. Н. История Российская, т. 1, с. 438.

¹⁹ Татищев В. Н. История Российская, т. 1, с. 352—354.

і весь народ був сарматським, хоча, на думку автора, засновники Києва були фінського чи гуннського походження²⁰. І нарешті, перераховуючи походи київських князів на Царгород, їх війни з греками (відомості про які, на думку автора, зібрав Нестор «з якихось книг і листів із різних місць»), В. М. Татищев починав з князя Кия («войны со греки Киа, Оскольда, Ольга, Игоря, Святослава и пр., о которых греки и римские тех времен писатели утверждают»), хоч раніше в інших місцях своєї «Історії» взагалі заперечував його існування²¹.

Як бачимо, навіть у коментуванні літописного уривку про Кия історик приходив до протилежних висновків. Однак інтерес до рідної історії був настільки великим, що книга В. М. Татищева привертала увагу багатьох істориків XVIII ст., які читали її вже в рукопису, ще до виходу із друку (вийшла в світ після смерті історика — в 1768—1784 рр. перші чотири книги і п'ята — в 1848 р.). Так, «Історією Російською» в рукопису користувалися М. В. Ломоносов і Г. Ф. Міллер. На працях В. М. Татищева формувались історичні погляди І. М. Болтіна. Відображення поглядів ученого прослідковується у М. М. Карамзіна і навіть у А. Л. Шлецера. Як зазначав М. Л. Рубінштейн, «Історія» В. М. Татищева підвела підсумок попередньому періоду російської історіографії, вона дійсно стала переходом до історичної науки, даючи напрям російській історичній науці на ціле століття вперед²².

* * *

Слід зазначити, що питання про заснування Києва істориками XVIII ст. спеціально не розроблялося. Його торкалися лише принагідно, в зв'язку з розглядом всієї давньої історії Русі. Це яскраво засвідчується, наприклад, на розгляді історичних поглядів М. В. Ломоносова, який, на відміну від В. М. Татищева, повів рішучу боротьбу проти засилля німців в Академії, за розвиток національної історичної науки. Учений виступив проти норманської теорії і її представників Г. З. Байєра та Г. Ф. Міллера, доводячи етнічну спільність слов'ян і русі, споконвічність поселення слов'ян у Східній Європі і давності імені «русь», що передувало призначенню варягів²³. У першій частині «Давньої Російської історії» автор подав у вченні про етногенез народів Східної Європи, насамперед слов'ян-русі. На відміну від В. М. Татищева, М. В. Ломоносов визнавав на території Східної Європи лише дві етнічні групи — сарматів і скіфів. Сарматів він фактично ототожнював зі слов'янами, до яких зараховував і прибалтійські племена. Вважаючи, що первісне розміщення слов'ян включало і територію Передньої Азії, вчений визначив їх основну територію в межах розселення східних,

²⁰ Татищев В. Н. История Российская, т. 7, с. 77.

²¹ Татищев В. Н. История Российская, т. 1, с. 96.

²² Рубинштейн Н. Л. Русская историография, с. 85.

²³ Историография истории СССР с древнейших времен. М., 1971, с. 76.

М. В. Ломоносов.

південних і західних слов'ян, ототожнюючи із повідомленнями про слов'ян, венедів та ілліриків на Заході. На сході до слов'ян-сарматів зараховувались і роксолани²⁴.

М. В. Ломоносов вказував на серйозне відношення до легендарних переказів давньоруських літописів про заснування міст

²⁴ Историография истории СССР с древнейших времен, с. 77—78; Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1955, т. 1, с. 200—204.

у Давній Русі, і Києва зокрема: «Владетели и здатели городов в пределах российских известны по Нестору: в полянах — Кий, Щек и Хорев; у славян новгородских по летописцу — Славен и Рус. И хотя в оном летописце начала много есть известий невероятных, однако всего откинуть невозможно»²⁵.

Історик переконаний, що Київ засновано полянським князем Кием, який був воєначальником і ходив на Грецію: «Кий, Щек и Хорев, создатели городов славенских в полянах, а особливо Киева, как видно из Нестора, были по случаю особливою знатности или храбрости над оными главные повелители... Кий, может быть, усилился, ходивши по примеру других северных народов на Грецию, как объявляет Нестор, защищая его, что он не был перевозчик, как некоторые тогда говорили»²⁶.

На жаль, критичних коментарів М. В. Ломоносова до «Давньої Російської історії» в друкованому тексті немає²⁷, але позиція вченого по відношенню до першозасновників цілком ясна: засновниками Києва були слов'яни із полянського племені, яке осіло над Дніпром; Кий — реальна історична особа. У зауваженні на перший том «Історії Російської імперії за Петра Великого» Вольтера М. В. Ломоносов критикував французького дослідника, який вважав, що Київ було побудовано грецьким царем. З цього приводу історик зазначав: «Греческие цари отнюд ничего не страивали в России. А построен Киев от князей Кия, Щека и Хорева»²⁸.

Основна думка М. В. Ломоносова про те, що Кий з братами — слов'яни, мала велике значення для подальшої розробки цього питання, нерозривно пов'язаного з історією походження слов'янства і Русі взагалі. Ця думка суттєво вирізняється на фоні тлумачень літописного переказу представниками докарамзинського періоду нашої історіографії, які не вірили і не хотіли вірити, що Кий з братами — не сармати, не гунни чи авари, а слов'яни. М. В. Ломоносов доводив, що слов'яни на території Східної Європи жили споконвічно і що руси — слов'янського походження. В цьому і є велика історична заслуга вченого.

Безумовно, положення М. В. Ломоносова про глибоку древність слов'янських народів, про важливу роль слов'янства в загальноєвропейській історії мали вирішальне значення в боротьбі з норманською теорією. Історичні погляди вченого давали підтримку патріотичним прагненням передових людей того часу. Питання, підняті М. В. Ломоносовим, про походження руського народу, про вступ його на історичну арену і створення своєї незалежної держави ще довго продовжували зберігати свою актуальність.

Наукові праці В. М. Татищева і М. В. Ломоносова (особливо останнього) з давньої російської історії показали, що без поперед-

²⁵ Ломоносов М. В. Краткий Российский летописец.— Полн. собр. соч. М.— А., 1952, т. 6, с. 296.

²⁶ Ломоносов М. В. Вказ. праця, с. 214.

²⁷ Историография истории СССР, с. 77.

²⁸ Ломоносов М. В. Вказ. праця, с. 362.

ної джерелознавчої роботи неможливий істинний науковий синтез. За таку роботу взялися кращі представники історичної науки XVIII ст. в Росії Г. Ф. Міллер, М. М. Щербатов, І. М. Болтін та ін. У цей час з'являються і окремі спроби історичної розповіді чисто літературного характеру²⁹. Та найбільше значення, звичайно, мають дослідження з російської історії В. К. Тредіаковського. Автор користувався своєїрідною філологією — словотворенням, за яким назви одержують своє тлумачення від слов'янської (російської) мови і є слов'янськими за походженням. Наприклад: «скіфи» походять від «скитаться», «сармати» значить «цармет», тобто людина, яка вміє чудово метати стріли, «козари» — хозари — від «косити» і т. д.³⁰ Таке саме словотворення і в розгляді автором літописного переказу про заснування Києва трьома братами. Наперед зазначивши, що всі російські літописці однотайно оповідають про те, що Київ одержав собі ім'я від Кия, свого творця, брата Щека і Хорива, він зазначав: «По Синопису, пришли сии три брата с множеством славян. Следовательно, были они славяне, да еще и российские князи, по тому же Синопису: сие доказывают подлинно и имена их»³¹. І далі досить детально пояснював імена ці по-слов'янськи: «Кий есть жезл по-славянски; а слово сие и доньше в употреблении у малороссиян сим знаменованием. Щек есть Щеки, то есть, от словесности и пространства слова, для того, что он в хронографе Шерек назван, то есть широкогоречивый. Корев, Хорев и Хорив, есть от горы или от высоты, как будто Горев или Горив: ибо К. Х и Г. суть одного органа буквы»³². Подібні словотворення ще не раз будуть траплятися в пізніших дослідників XVIII ст., які захочуть дати наукове пояснення іменам київських князів.

Привертають увагу і роздуми В. К. Тредіаковського про прихід Кия з братами та з великим військом слов'ян («со многою силою») із «диких поль». Автор намагався пояснити, що «дикі поля» знаходилися між Бугом і Дніпром, «де є частина Очаківського поля» і в давні часи існувало місто Ольвія. Саме з межиріччя Південного Бугу і Дніпра, вважав учений, і вийшли до київських гір славнозвісні брати зі своїм народом³³. А от щодо часу заснування міста В. К. Тредіаковський схилився до дати 430 року н. е. (за М. Стрийковським), полемізуючи з невідомим історіографом російським, який відносив побудову Києва до 861 р., стверджуючи: «начало славянам с V века, а Кий и жил в тот»³⁴.

Не погоджувався В. К. Тредіаковський і з думкою Г. Э. Байера, який ототожнював літописного Кия з готським королем Кніве, який

²⁹ Рубинштейн Н. Л. Русская историография, с. 92.

³⁰ Там же, с. 93.

³¹ Тредиаковский В. К. Три рассуждения о трех главнейших древностях российских. Спб., 1773, с. 120—122.

³² Там же, с. 122.

³³ Там же.

³⁴ Там же, с. 123, прим. 2.

воював в Паннонії з римським імператором Децієм (III ст. н. е.)³⁵. «Что за повсюдное Байерово тщание,— писал він,— приставшее от него, как прилипчивое место, к некоторым его же языка здесь академикам, чтоб нам быть или шведами, или норвежцами, или датчанами, или германцами или готфами, только б не быть Россианами собственно так называемыми ныне?»³⁶ У цих словах звучить гнівний виступ проти норманської теорії та її проповідників (Г. З. Байера, Г. Ф. Міллера та ін.).

Згадки літопису про смерть Кия, його братів та їх нащадків Аскольда і Діра дають можливість В. К. Тредіаковському знайти проміжну ланку між старійшинами і нащадками. На його думку, між Києм і Аскольдом був князь Самовит, по імені якого начебто Костянтин Багрянородний назвав Київ Самватом («а чтоб сказать по обыкновению нашему, то и будет по сему Киев Самватовичем, так как у нас Дон Иванович»). Самовит і Богарин, нагадував учений,— то російські князі, хрещені Мефодієм і Кирилом у 864 р., які тоді ж уклали з королем моравським Радиславом союз³⁷. Одному із нащадків Кия — Самовиту — учений визначив і роки князювання у Києві від 855 до 864 рр. Водночас він виступив проти інших тлумачень слова Самват (начебто пошкодженого у Багрянородного) — «Самврат», тобто Київ, місто, яке мало сім воріт («седмери врат») та «Самбрат», тобто, Київ побудований від «Самобратий», або трьох братів³⁸.

В. К. Тредіаковський, таким чином, вслід за М. В. Ломоносовим визнавав і захищав слов'янське походження перших руських князів, засновників Києва. Звичайно, філологічні досліді в поясненні імен Кия, Щека і Хорива цікаві, але лише для того часу. Дослідник намагався визначити також і дату заснування Києва. На його думку, це — 430 рік, бо Кий начебто ходив на Константинополь у 425 р. при імператорові Феодосії. Та й за грецькими джерелами, в цьому році скифи перейшли Дунай, а «Кий, как славянин, скифского есть рода»³⁹.

У розгляді питання варто нагадати дослідження Ф. О. Еміна та І. Ф. Єлагіна. У коментарях до «Російської історії» Ф. О. Емін виступив проти тих, хто першим російським князем вважав Рюрика, став на захист літописного Кия, засновника Києва, руського за походженням. Наводячи свідчення інших істориків (наприклад, М. Меховського), він твердив, що Кий мав двох братів і одну сестру. Щек мав володіння біля Чорного моря, Хорив володів віслічами, а Кий жив по Дніпру, поки сусідами своїми не був вигнаний звідти і не прийшов на гори, де нині Київ, тут побудував у 430 р. місто на свою честь. Цікаво, що Кий, за розповіддю автора, після походу на Константинополь, звідки він зі славою повер-

³⁵ Тредиаковский В. К. Вказ. праця, с. 125.

³⁶ Там же, с. 124.

³⁷ Там же, с. 126.

³⁸ Там же, с. 128.

³⁹ Там же, с. 125.

нудся в землі своїх братів, бачачи, що вони постійно терпіли від сусідніх народів, забрав їх і сестру із собою у Київ, де вони біля Києва побудували міста Щекавицю, Хоревицю та Лебедин ⁴⁰.

У той час як Ф. О. Емін не заперечував слов'янського походження київських князів, І. Ф. Єлагін, вслід за В. М. Татищевим, повторював, що «имена Кия и братьев его, если не вымышленные, то должны быть или сарматские, или от урочищ восприятые, ибо горы на сарматском языке Киви называются». Він відносив слов'ян, які жили по Дніпру, разом з аварами, до особливого коліна полян, які звикли до осідлого життя і були витіснені гуннами в Середнє Подніпров'я, та відкидав літописне повідомлення про побудову міст Щекавиці і Хоревиці ⁴¹.

Під час перебування в Російській академії Г. З. Байєра, Г. Ф. Міллера, А. Л. Шлецера Академія наук являла собою пов'язуючу ланку між західноєвропейською і російською наукою. Незважаючи на підтримку цими істориками норманської теорії походження російського народу, за що з ними вели гостру полеміку М. В. Ломоносов, В. К. Тредіаковський та інші учені, вони чимало зробили для розвитку історичної науки в Росії, для популяризації її на міжнародній арені ⁴².

Г. З. Байєр, лінгвіст та історик, добре знав візантійські і скандинавські джерела, що дало можливість по-новому прокоментувати ряд питань з давньоруської історії. Та гірше він знав давньоруські літописи, які вивчав у латинському перекладі, що і позначилося на спеціальних працях, присвячених найдавнішим періодам російської історії, і в першу чергу на питаннях етногенезу слов'ян, русі та інших народів Східної Європи. Основоположник антинаукової норманської теорії, яка дістала належну відсіч вже у XVIII ст. в «Історії російській» В. М. Татищева, в «Древній російській історії» М. В. Ломоносова та ін., Г. З. Байєр і до питання походження Києва теж підходив з цих позицій. Приймаючи в основному сказання про трьох братів за історичне повідомлення, автор, однак, ототожнював Кия з готським королем Кніве, який воював у Паннонії під час правління римського імператора Деція близько 250 р. ⁴³ Повідомлення це взяте у Йордана і начебто до російської історії причетне. В. М. Татищев гадав, що, можливо, Г. З. Байєр і правий, бо Нестор не згадує років, а Паннонію як грецьку область називав Царгородом ⁴⁴. Як зазначалося, з різкою критикою проти цього твердження Г. З. Байєра (тобто проти ототожнення літописного Кия з готським королем Кніве) виступив В. К. Тредіаковський, який вважав Кия слов'янином, руським, бо за всіма даними, на його думку, «великая разность у Кия с Книвою» ⁴⁵.

⁴⁰ Эмин Ф. А. Российская история. Спб., 1767, т. 1, с. 8, 41—43.

⁴¹ Елагин И. Опыт повествования о России. М., 1803, кн. 1, с. 156—157.

⁴² Рубинштейн Н. А. Русская историография, с. 95—96.

⁴³ Татищев В. Н. История Российская, т. 2, с. 200.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ Тредиаковский В. К. Вказ. праця, с. 124—125.

Інший поборник норманізму — Г. Ф. Міллер (історик, географ, основні праці якого присвячені історії та географії Росії з найдавніших часів до середини XVIII ст.) — в дисертації «Походження народу й імені російського» (1749 р.) в дусі норманістів викладав історію Росії, що викликало різку критику з боку М. В. Ломоносова, С. П. Крашениникова та ін. У цій дисертації між іншим найдавніша історія Русі подається в непривабливому для росіян вигляді. Як зазначав ще М. В. Ломоносов у примітках на дисертацію Г. Ф. Міллера, тут «на всякій почти странице русских бьют, грабят благополучно, скандинавы побеждают, разоряют, огнем и мечом истребляют; гунны Кия берут с собой на войну в неволю. Сие так чудно, что ежели бы господин Миллер умел изобразить живым штилем, то бы он Россию сделал толь бедным народом, каким еще ни один и самый подлый народ ни от какого писателя не представлен»⁴⁶.

В іншій праці дослідника літописне повідомлення про заснування Києва взагалі вважається казкою, яку вміщено в давніх російських літописах. Наводячи вказаний уривок з літопису про те, що слов'яни дунайські в V ст. після натиску римлян повернулися на свої попередні місця, Г. Ф. Міллер зазначав, що «тогда якобы князь Кий город Киев построил» (450 р.). Та вслід за цим він заперечував: «что касается князя Кия, то мы в статье об Уннах показали сомнение, которое однако древности у города нимало не отнимает»⁴⁷. Отже, Г. Ф. Міллер пов'язував перші часи історичного життя Києва з гуннами, називаючи його Унігардом. А князь Кий був навіть союзником гуннів у війні проти греків, ім'я якого, за висловом історика, «ничего славенского в себе не заключает»⁴⁸.

Варто навести уривок з роздумами Г. Ф. Міллера про першопочатки Києва, де він якоюсь мірою намагався примирити літописне повідомлення з візантійськими хроніками, вважаючи, що Кий міг служити в військах гуннів, які воювали з греками: «Писатели средних времен часто называли город Киев Унигардом, какое название без сомнения происходило от уннов, кои кажется имели там жительство свое. Историки обыкновенно полагают, что князь Кий создал город Киев в 450 году после Р. Х. И как около сего времени унны чинили весьма сильные нападения на страны Греческой империи, а в летописях российских также говорится, что князь Кий воевал противу греков, то и вероятно, что Кий был союзник уннов, и что он им на войне вспомоществовал. Имя Кий, кажется, ничего славенского в себе не заключает. В древней поэме Торфеевой упоминается об одном князе валском Киар называвшемся. Однако известно, что средних времен писатели называли валами всех чужих народов, коих от других различить не знали»⁴⁹.

⁴⁶ Ломоносов М. В. Вказ. праця, с. 21.

⁴⁷ Миллер Г. О народах издревле в России обитавших. Спб., 1773, с. 33—34.

⁴⁸ Там же, с. 27.

⁴⁹ Там же.

Отже, Г. Ф. Міллер залишився вірним своїм попереднім поглядам: в засновники Києва можна вибрати кого завгодно (гуннів, готів, аварів), аби не русів і слов'ян.

Історик А. Л. Шлецер (перебував на службі в Академії в 1761—1769 рр.) підійшов до розгляду переказу про заснування Києва вже на підставі критики давніх джерел та документального вивчення давньоруських літописів. На його думку, давнє сказання про Кия-перевізника, яке намагається відкинути літописець, могло бути справедливим: «перевозчик Кий мог быть и дать свое название городу Киеву»⁵⁰. В іншому місці, на підставі аналогій із заснуванням великих європейських міст, дослідник більш детально розвивав свою думку про стародавнє поселення на дніпровських горах, про заснування якого збереглися відомості у вірогідному переказі. Київ, гадав історик, засновано так само, як Франкфурт (вільний перевіз), Оксенфурт (перевіз биків, перевіз) та ін. «На Днепре,— писав він з цього приводу,— не было еще моста, а сообщение уже началось между жителями по ту сторону и по сию сторону реки. Некто, по имени Кий, держал всегда в готовности лодку для перевоза, чем и питался. На этом месте может быть река была уже или безопаснее для перевоза: все сюда стекалось, и из хижины перевозчика сделалась деревня, из деревни город и т. д. Как-то естественно»⁵¹.

А. Л. Шлецер вважав, що Кий був перевізником через Дніпро, тому заперечував його князівське походження (ніколи Кий не міг бути князем, якого поважали в Царгороді). Цю частину сказання про Київ, на його думку, вставлено пізніше. Аналізуючи різні літописні списки, віддаючи належне Нестору у висвітленні давніх подій, А. Л. Шлецер зазначав, що казковість, вигадка попали в історичний переказ про Кия, змішалися з ним (особливо після того, як Київ став славним, столичним містом, і засновнику його стало вже незручно бути простим перевізником)⁵².

Залишаючи Кия простим перевізником, а князя Кия і його похід на Царгород надуманим, А. Л. Шлецер і його братів та сестру називав «етимологічними істотами», тобто видуманими від географічних назв⁵³. Гостро критикував дослідник і польських істориків, називаючи їх «настільки безсовісними», що навіть придумали дату заснування Києва (430 р.)⁵⁴.

Отже, А. Л. Шлецер, який, вслід за Г. З. Байером і Г. Ф. Міллером, прийняв норманську теорію походження Русі і дав їй подальший розвиток, ставлячи норманський елемент у відповідні конкретні рамки, не заперечував слов'янського походження Кия, родом з полянського племені, вважаючи його реальною історичною

⁵⁰ Шлецер А. Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. Спб., 1809, ч. 1, с. XXX.

⁵¹ Там же, с. 181.

⁵² Там же, с. 182.

⁵³ Там же, с. XXV.

⁵⁴ Там же, с. 183.

особою, хоча лише як перевізника і засновника невеличкого поселення на київських пагорбах. Слов'яни, на думку історика, жили поблизу Києва здавна, і він не намагався заселити ці місця, як робили його попередники, сарматами, гуннами та іншими народами. А. Л. Шлецер в цьому питанні йшов за Нестором. Та й критичне вивчення літопису не давало можливості зробити інакше. Варто нагадати, що всі свої висновки дослідник намагався будувати лише на проробленому і перевіреному ним документальному матеріалі. Тому він відкидав усякі спроби пов'язати літописні племена і народи з назвами давніх авторів, показуючи умовність самих цих позначень⁵⁵.

Дослідник І. Райнгерс, навпаки, наполегливо стверджував, що місто Київ засновано готами, бо ім'я це начебто фініко-арабське і значить «місце любиме, радісне»⁵⁶.

2. ДВОРЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII ст. ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

У другій половині XVIII ст. найбільш яскравим представником дворянського напрямку в історичній науці був М. М. Щербатов, який, на відміну від В. М. Татищева, написав свою працю не у формі літописного зведення, а як історичне дослідження в сучасному розумінні цього слова⁵⁷. «Історія» М. М. Щербатова має чимало переваг, але має і значні недоліки, пов'язані із загальним рівнем історичних знань у Росії в той час та із суперечностями поглядів самого історика, що й позначилося на розгляді літописних подій з найдавнішого періоду Давньої Русі. Не застосовуючи наукових методів у роботі з джерелами, поверхово знаючи історичну географію і мову давніх літописів, він часто віддавав перевагу показанням польських істориків порівняно із вітчизняними джерелами⁵⁸.

Так, виступаючи проти тези Татищева про важливість сарматської мови в історії Русі, гостро полемізуючи із продовжувачем цієї теорії — І. М. Болтіним — щодо поширення сарматської мови в давні часи, М. М. Щербатов, однак, висував свої невірні твердження, що стосуються, зокрема, питання заснування Києва. Він повністю відкинув слов'янське походження Кия з братами, їх проживання в навколишніх місцях. За істориком, Кий — «пришлець і владетель», який прийшов до Києва зі своїми братами з інших країн⁵⁹. Імена братів і сестри більше схожі із східними мовами, ніж з будь-якою іншою. Такими мовами були давні перська і араб-

⁵⁵ Рубинштейн Н. Л. Русская историография, с. 164.

⁵⁶ Карамзин Н. М. Вказ. праця, с. 39.

⁵⁷ Пештич С. Л. Русская историография XVIII в. Л., 1971, ч. 3, с. 36.

⁵⁸ Там же, с. 48.

⁵⁹ Щербатов М. История Российская от древнейших времен. Спб., 1794, т. 1, с. 118—119.

ська: «Кий или Кеа, на древнем персицком языке знаменует державец, владетель, господарь, также иногда за храброго воина или витязя приемлется, которое ему яко прозвание и весьма прилично; ибо безсумнительно есть, что хотя братья и сестра его и основали град, однако яко старшему в некоем подданстве были. Имя же брата его Хурех, что могло по повреждению учинитися Хорев, на том же древнем персицком языке знаменует участие или участника во владениях; также по обстоятельствам пристойное наименование Хореву, яко имеющему участок во владениях своего Кия; или если за лучшее восхотят сие последнее имя от арабского языка произвести, то на оном Хериф знаменует спорника или соперника, что также от истины не удаляется; понеже тогда как Кий построил град Киев, тогда же Хорев построил яко соперника оному град Хореву. Щек также может лучше арабского, нежели от какого другого произвестися; ибо на сем языке Шейх, или по просторечию Ших, знаменует старейшину, начальника преученного, наименования пристойные знатного рода людям, каковы должныствовали быть сии три брата, также имя сестры их Лебѣда или Либѣда может изрядно от древнего персицкого языка произвестися, на котором Лебад знаменует верхнее одеяние или епанчу»⁶⁰.

Ці етимологічні пошуки М. М. Щербатова привернули увагу відомого арабіста І. Ю. Крачковського, який назвав їх навіть «цікавими»⁶¹. Зауважимо, що джерелом такої філологічної інформації був, як зазначав сам М. М. Щербатов, В. Ф. Братішев — знавець перської та іранської мов⁶², а за дослідженням І. Ю. Крачковського, — перекладач і резидент у Персії, який довгий час прожив у цій країні (1736—1745 рр.). Даючи загальну оцінку стану філологічної підготовки істориків XVIII ст., у тому числі М. М. Щербатову, І. Ю. Крачковський писав, що філологічні міркування їх не виявляють в етимологіях кроку вперед порівняно з В. К. Тредіаковським і О. П. Сумароковим⁶³.

Назвавши Кия, Щека, Хорива і Либідь перськими та арабськими іменами, історик зазначав, що вони прийшли із країни, де згадані вище мови були в ужитку. «А понеже, — нагадував автор, — около сего времени гунны начали разные нападения чинить на соседей своих, живущих на западе Палус Меодиса... покоровши алян, остались на земле их, и наконец дошли до места, где ныне Киев. Нашед себе сие место удобно к населению, тут вожди их остановились, и вышеозначенные града построили; что весьма соглашается с тем, что господин Бодранд повествует об аварах, народе хотя отличном от гуннов, но по крайней мере единым языком с ними говорящим и вышедшим вместе с ним из Палус Меотиса, которые тогда, когда гунны пошли на полдень, овладели Вала-

⁶⁰ Щербатов М. Вказ. праця, с. 119—120.

⁶¹ Крачковский И. Ю. Очерки по истории русской арабистики. М.—Л., 1950, с. 64.

⁶² Щербатов М. Вказ. праця, с. 118.

⁶³ Крачковский И. Ю. Вказ. праця, с. 64.

хий, Подолией и Россией, и тут поселились, в котором последнем поселении и видны уже следы поселения Кия с его братьями в России. Впрочем же хотя латинские писатели, сколько мне известно, о сем селении гуннов и не поминуют, однако оно не меньше сходно с истинною есть, по крайней мере по сходственности с татарскими именами вышеозначенных вождей, который, без сомнения, был язык гуннов и аваров»⁶⁴.

Отже, за М. М. Щербатовим, засновниками Києва були гунни. Пояснюючи прихід Кия, Щека і Хорива як гуннів на береги Дніпра в V ст. н. е., він робив занадто великі натяжки, щоб узгодити повідомлення польських істориків і Синопису про дату побудови Києва в 430 р. Гуннська теорія походження Києва М. М. Щербатова гостро критикувалася вже у XVIII ст. І. М. Болтіним, який взагалі вважав, що М. М. Щербатов некритично ставився до іноземних джерел з історії Росії (особливо польських), в тому числі з історії Києва як першої столиці Русі. У зауваженнях на відповідь І. М. Болтіна М. М. Щербатов намагався спростувати критику на адресу своєї «Історії» взагалі і відносно походження Києва, його перших князів зокрема, відзначаючи, що Кия, Щека і Хорива він назвав персіянами через припущення самих імен по етимології, які підтверджуються через порівняння зі східними мовами⁶⁵. Як бачимо, і після гострої критики положень автора І. М. Болтіним, майже через 20 років після виходу в світ першого тому «Історії», думка дослідника не змінилася. Щоправда, твердження його категоричне вже лише щодо вождів народу, який прийшов на територію сучасного Києва: «Не утаюваю я, что может быть Кий пришел со славянами». А далі те ж саме обґрунтування гуннської теорії походження Кия з братами, які прийшли сюди близько 430 р., імена яких походять від східних народів (у даному випадку гуннських), хоч знову тут є натяк на слов'ян, які могли прийти з Києм: «они (брати.— Я. Б.) пришли с славянами, ибо и не одинажды находим мы совсем не славянские имена в числе вождей славянских. Но невозможно есть, что и те славяне, которые пришли с Кием, не имели из других восточных же народов у себя начальников»⁶⁶.

Свою думку щодо гуннського походження перших князів історик стверджував посиланням на В. М. Татищева, який називав Кия з братами сарматами, бо імена їх суть сарматські, а чи й від хозарів, а хозари — народ азійський. А відтак у питанні заснування Києва все повинно пов'язуватися, на думку М. М. Щербатова, тільки з гуннами: «видя около сего времени гуннов, воюющих около сих мест, видя упоминание о киевских князьях, построивших Киев, именами восточными нареченных; видя древних и достоверных писателей, утверждающих, что и страна вся Хунигард, яко

⁶⁴ Щербатов М. Вказ. праця, с. 120—121.

⁶⁵ Щербатов М. Примечания на ответ г-на Болтина. М., 1792, с. 561.

⁶⁶ Там же, с. 562.

обиталище гуннов, называлась, и стольный град, Киев, именем сходным гуннам, можно ли мне было основание сего града иному народу приписать, как гуннам, или народу, соединенному с ними, коих и начальники или гунны или единословнаго с ними народа были»⁶⁷.

І останнє. Вважаючи Кия історичною особою, М. М. Щербатов стверджував, що експедиція Кия до греків у V ст. не могла носити військового характеру, а була мирною подорожжю; Кия не могли прийняти з пошаною у Константинополі; він не був князем, бо літописи не повідомляють часу його князювання⁶⁸.

Проти теорії заснування Києва гуннами, як зазначалося, виступив І. М. Болтін, а на початку XIX ст.— М. М. Карамзін, які влучно відмітили, що «гунны народ кочевой и не могли строить городов»⁶⁹, «гунны разрушали города, а не строили их и говорили без сомнения не арабским и не персидским языком»⁷⁰. Таким чином, гуннська теорія походження Києва не витримувала критики, вона поступово втрачала свої позиції, на зміну їй приходили інші, які, не маючи реального ґрунту, також ставали лише надбанням історіографії.

* * *

І. М. Болтін, сучасник М. М. Щербатова, у своїх працях відстоював історично-порівняльний принцип. Він рішуче виступив проти норманізму, тенденційного спотворення російської історії М. Г. Леклерком, вів полеміку з М. М. Щербатовим, який некритично ставився до іноземних джерел з історії Росії. А от його конкретні висновки в питанні етногенезу порівняно дуже слабкі. Подібно М. М. Щербатову та іншим сучасникам, з цього питання, за відсутністю справжнього наукового фундаменту, історик допускав чимало помилок. Так, до сарматів він відносив фіннів та слов'ян і навіть хозар, а русів — до кимрів, тобто до тих же сарматів. Слов'ян він вважав пізнішими завойовниками, які завоювали русів і залишалися з ними⁷¹. Саме з позицій розуміння етногенезу і підходив І. М. Болтін до розгляду питання про першопочатки Києва. Різко виступаючи проти гуннської теорії М. М. Щербатова, яку між іншим використав в своїй «Історії древньої і нинішньої Росії» М. Г. Леклерк⁷², історик нічого оригінального взамін не запропонував. У цьому питанні, як і в багатьох інших, він повністю наслі-

⁶⁷ Щербатов М. Примечания..., с. 563—564.

⁶⁸ Сахаров А. Н. Киев: легенда и действительность.— ВИ, 1975, № 10, с. 136.

⁶⁹ Болтин И. Н. Критические примечания на первый том Истории кн. Щербатова. Спб., 1793, с. 145.

⁷⁰ Карамзин Н. М. История Государства Российского. Спб., 1818, т. 1, с. 38—40, прим. 71.

⁷¹ Рубинштейн Н. Л. Русская историография, с. 144.

⁷² Болтин И. Н. Ответ генерал-майора Болтина на письмо кн. Щербатова, сочинителя Российской истории. Спб., 1789, с. 10.

дував В. М. Татищева і захищав думку останнього про сарматське походження Києва. «Чтобы гунны на берегах Днепра, где ныне Киев,— зазначав він,— когда-либо жили, о том ни в одной истории не вспоминается; да и весьма сомнительно, чтоб они местами сими проходили. Жили тут издревле сарматы и, прежде нежели славянами были покорены, построили город Киев, назвав его так по местоположению его, ибо слово Киви на сарматском языке значит Горы, да и самый народ в окрестностях Киева, на нагорном берегу Днепра живший, назывался, по сказанию Стриковского, Киви. Славяне, сармат покорив, между ними поселились и назвали живших на нагорном берегу, в соответствии сарматскому слову Киви, Горянами; а жителей луговой стороны Полянами. Славяне имели обычай иностранные собственные имена переводить на свой язык, в чем им и Руссы долгое время подражали: таковых примеров множество летописи представляют»⁷³.

Більш детально першопочатки Києва розглядав І. М. Болтін в іншій великій праці «Критичні зауваження на перший том Історії кн. Щербатова» (1793). По-перше, він вважав, що не варто посилатися в своїх наукових працях з історії Русі і заснування Києва, зокрема, на авторитет польських істориків (у тому числі на М. Стрийковського — XVI ст.), які «все древние бытия из Нестора почерпали» (те саме стосується і «Синописису»), бо вони давні сказання неузгоджено або з додатком проти Нестора описували. По-друге, І. М. Болтін вважав, що слов'яни прийшли в цю країну (як пише і Нестор), але невідомо, чи сам Кий з братами прийшов сюди, чи їх предки, бо Нестор часу їх прищестя не визначає⁷⁴. Історик не погоджувався з Нестором, що Кий з братами були слов'янами, водночас відкидаючи і їх перське та арабське походження. Аналізуючи літопис, візантійські та інші іноземні джерела, І. М. Болтін прийшов до висновку, що засновниками Києва були авари («построение Киева... по всем обстоятельствам приличнее приписать аварам, нежели персам или арабам вместе с гуннами») ⁷⁵, бо за часом та іншими обставинами вірогідно, що авари, проходячи із своїх батьківських країн тими місцями, де нині Київ, частково на берегах Дніпра залишилися і з часом Київ побудували — раніше приходу в цю країну слов'ян з Дунаю. Історик нагадував, що знайдені ним в угорській мові слова, схожі з іменами будівників Києва, якими могли бути авари, бо останні угорцям одноплемінні і відповідно мали схожу або навіть однакову мову (такими словами, на його думку, можуть бути слова: кіес — веселий, сдек — кормило, горог — звивистий, кривий, лебедас — тріпотіння та ін.)⁷⁶.

Гідну відсіч таким теоріям (сарматській, гуннській і аварській)

⁷³ Болтин И. Н. Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка. Спб., 1788, т. 1, с. 21—22.

⁷⁴ Болтин И. Н. Критические примечания на первый том Истории кн. Щербатова, с 131, 135.

⁷⁵ Там же, с. 139.

⁷⁶ Там же, с. 140—141.

дав уже М. М. Карамзін, який писав, що немає ніякої потреби відкидати сказання Нестора, який побудову Києва приписує слов'янським полянам, імена яких пояснюються словами слов'янської мови ⁷⁷.

* * *

Варто нагадати, що літописного переказу про заснування Києва, крім згаданих вище дворянських істориків XVIII ст., принагідно торкалися всі, хто займався найдавнішою історією Росії. Однак такі праці фактично нічого нового в розробку питання не внесли ⁷⁸.

Не стояла осторонь щодо питання походження Києва й українська історіографія. Адже погляди на ранню історію слов'ян, автхтонність слов'янського походження Русі знаходили чільне місце в усій історіографії України XVIII ст. Так, вже П. Симоновський всю Русь називав скіфсько-сарматським племенем ⁷⁹. О. Рігельман в «Літописному повістванні» (закінчене 1782 р.), де використано різні стародавні книги про давню історію руського народу, польських істориків та інші джерела, стверджував слов'янське походження засновників Києва вже в самому підзаголовку «Про побудову слов'янським князем Києм града Києва»: «...славяне ж, которые в Красноруссии поселились и от Днепра до реки Вислы селениями своими распространились, управляемы были собственными своими князьями, кои были три брата — Кий, Щек и Хорев» ⁸⁰. Датування Києва, його побудову автор, однак, відносить, вслід за М. Стрийковським, до 430 р. Кий же, на його думку, війною на греків ходив і, будши під Царгородом, уклав з ними мир. Всі інші події, пов'язані із переказом про перших руських князів, подано за літописом і Синописом ⁸¹. О. Рігельман одним з перших на Україні визнав слов'янське походження засновників Києва і вважав Аскольда й Діра прямими спадкоємцями Кия.

Зазначимо, що і в різних хроніках, коротких літописних історіях, що писались і переписувались у XVIII ст. на Україні і нині зберігаються в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР, етнічна приналежність Кия, Щека і Хорива не викликала сумніву. Перші київські князі за походженням були слов'янами, русами. Що ж до дати заснування міста, то тут виявилися різні судження: одні хроніки відносили заснування Києва до 430 р., інші (мається на увазі «Короткий літопис» 1789 р.) — до 334 р. н. е. ⁸²

⁷⁷ Карамзин Н. М. Вказ. праця, с. 39, прим. 71.

⁷⁸ Див.: Нехачин И. Новое ядро Российской истории. М., 1795, ч. 1, с. 3—4; Манкиев А. И. Ядро Российской истории. М., 1770, с. 18—19.

⁷⁹ Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959, с. 82.

⁸⁰ Ригельман А. летописное повествование о Малой России и ее народе и в козаках вообще. М., 1847, ч. 1, с. 4.

⁸¹ Там же, с. 4—5.

⁸² летописец о нашем российском народе.— Рукоп. відділ ЦНБ АН УРСР, № 309 (540), арк. 102 зв.; Краткая летопись Библейная. Краткое исчисление.— Рукоп. відділ ЦНБ АН УРСР, Д. А., № 160, арк. 20 та ін.

Огляд літописного переказу про заснування Києва у вітчизняній історіографії XVIII ст. свідчить, що тлумачення переказу, різні на перший погляд, сходилися (як справедливо відзначив ще М. К. Каргер)⁸³ в одному: дослідники не хотіли вірити в те, що Кий з братами були не гунни, не готи, не авари і перси, а слов'яни. Лише М. В. Ломоносов, а вслід за ним і В. К. Тредіаковський правильно підійшли до вирішення цієї проблеми, вбачаючи в засновниках Києва слов'ян, русів, споконвічних жителів цих місць. Як зазначалося, спеціально до розгляду літописного переказу вчені не зверталися. Вона вирішувалася, власне, на загальному фоні великої проблеми з найдавнішої історії нашої країни — походження Русі. Залежно від того, яке було вирішення цього питання, якоюсь мірою залежало вирішення всього напрямку російської історіографічної науки XVIII ст. Адже в цей час уже йшла гостра суперечка про походження Русі між М. В. Ломоносовим і Г. Ф. Міллером. Норманській теорії було завдано першого відчутного удару.

⁸³ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 65.

ДВОРЯНСЬКА І БУРЖУАЗНА ІСТОРІОГРАФІЯ ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ СТ. ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

1. ДВОРЯНСЬКА І БУРЖУАЗНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

М. М. Карамзін, один з найвидатніших представників дворянської історіографії, незважаючи на свої консервативно-монархічні погляди з окремих питань історії Росії¹, став рішуче на захист літописного переказу про слов'янське походження засновників Києва Кия, Щека, Хорива і Либеді: «Но мы не видим нужды отвергать сказание Нестора, который приписывает строение Киева Полянам (следственно, не варяги, как сказано в Софийской, Новгородской и некоторых новейших летописях, а славяне были первыми жителями сего города). Имена древния не всегда могут быть изъяснены языком новейшим, из чего не следует, чтобы они произошли от иного языка. К тому же славянское местоимение кий, слова щека, щекотать, гора, лебедь и многие другие столь же близки к именам киевских братьев и сестры, как

¹ Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1955, т. 1, с. 277—278.

М. М. Карамзін.

и персидские или венгерские
Кея, Хурех, Горох, Лебегас и
проч.»²

Цей виступ М. М. Карамзіна був спрямований проти невірних тверджень В. М. Татищева, І. Райнгерса, М. М. Щербатова, І. М. Болтіна та інших дослідників. З окремих питань заснування Києва особливо нищівної критики зазнали Г. З. Байер і М. М. Щербатов. Так, навівши висловлювання Г. З. Байера, який приписував заснування Києва готському королю Кніве, ототожнюваного з Києм в зв'язку із схожістю імен, історіограф писав: «Байер излишне уважал сходство имен. Недостойное замечания, если оно не утверждено другими историческими доводами. Что-нибудь одно: или

верить в сем случае Нестору, или не верить. Если верить, то Кий был славянский князь, а не готский»³.

Історіограф заперечував твердження М. М. Щербатова про побудову міст братами і сестрою Кия (Щекавиці, Хоревиді, Либеді) і проводив думку про те, що таких міст в Росії не було, а польські історики від недорозуміння визнавали гори за міста⁴. Водночас М. М. Карамзін гадав, що Кий аж ніяк не міг вести війну з грецьким імператором, бо то невірно трактувався літопис істориками (Г. Ф. Міллером та ін.), а мав мирну подорож до Царгороду⁵. У Несторовому сказанні, на його думку, особливо вартими уваги є місця, де сказано, що слов'яни київські здавна мали сполучення з Царградом і що вони побудували городок на берегах Дунаю ще задовго до походів росіян у Грецію. Історіограф вважав, що місто Київ побудовано десь після рубежу нашої ери, вірогідно, в V—VI ст.⁶

Без сумніву, погляди М. М. Карамзіна на першопочатки Києва порівняно з його попередниками мають більшу наукову основу і свідчать про його довгу й поглиблену роботу над матеріалами з даного питання.

Відомий український дворянський історик, перший київський археолог М. Ф. Берлінський, наукові праці якого безпосередньо

² Карамзин Н. М. Вказ. праця, с. 39, прим. 71.

³ Там же, с. 40.

⁴ Там же, с. 38—39.

⁵ Там же.

⁶ Там же, с. 33—34.

стосувались історії Києва, як і його попередники, історики XVIII ст., до критики джерел ще не дійшов, а послідовно переказував використані джерела.

Літописний переказ про заснування Києва займає перші сторінки його «Історії». Нагадавши про заселення Східної Європи сарматами вже в перші століття нашої ери, назвавши, за Птолемеем, сарматські міста по Дніпру — Амадок і Азагоріум, — історик зазначав, що, можливо, Азагоріум від місцевих жителів називався Загор'єм. Назву Азагоріум дослідник пов'язував з гіпотезою про заснування Києва сарматами, від яких він одержав назву «Ківи». Звідси, на думку автора, випливало, що «Ківи», чи Київ, — місто більш давнє, ніж сказано про це в літописах⁷. В окремих випадках М. Ф. Берлинський не сліпо наслідував своїх попередників, а намагався дещо заперечити, передусім це стосувалося твердження про взаємозв'язок Азагоріума з Києвом. Він писав, що про побудову Києва греками-хіосцями ніякого доказу, крім подібності їх імен, не знаходиться, бо, за розповіддю грецького історика І. Зонари, місто Київ біля 40-го року нашої ери ще не існувало. Далі дослідник нагадував, що слов'янські племена здавна перебували на Дунаї, але під натиском римлян під час правління Траяна і Адріана та в наступні віки змушені були відійти в північні країни і дійшли до Дніпра, поселившись на рівнинних місцях нижче Десни, і називалися полянами від полів чи рівних місць⁸.

Як бачимо, погляди М. Ф. Берлинського по своїй суті суперечливі, в судженнях своїх він непослідовний. Власне, він намагався навести відомі на той час думки про заснування Києва: повідомлення Нестора, який засновників Києва виводить від полян, дніпровських слов'ян, М. Стрийковського, який побудову Києва відносить до 430 р., та інших дослідників, які приводять Кия із диких полів чи степу від гуннів і аварів, нагадуючи, 'що народ ківи, чи горяни, жив на київських горах⁹.

М. Ф. Берлинський зазначає, що імена Кия, Щека і Хорива вважалися не слов'янськими, а виводилися від сарматської чи якоїсь іншої давньої мови, вживаної між гуннами і аварами¹⁰. Він одним з перших подав українські етимології до літописних імен Кия і Либеді, пояснивши, що Кий по-українськи значить дубина, подібно до прозвища французького короля Карла (Мартель), а Либедь, чи Лебедь, нагадує дуже відому птицю.

У подальшій розповіді про заснування Києва історик дотримувався літописного переказу, наслідував літописця Нестора. Кий, Щек і Хорив та сестра їх Либідь будують міста. Кий йде походом на Грецію. Будує на Дунаї Києвець. Залишає княжіння у Києві і над полянами своїм нащадкам. М. Ф. Берлинський вважав, 'що первісне городище Кия було розташоване на частині Старокиївської

⁷ Берлинський М. Ф. Краткое описание Киева. Спб., 1820, с. 4—5.

⁸ Там же, с. 6—9.

⁹ Там же, с. 9—10.

¹⁰ Там же, с. 11—12.

М. Ф. Берлинський.

гори між Хрещатицьким та Андріївським спусками. Як бачимо, власної оригінальної концепції щодо походження Києва дослідник не виробив. Він лише переказував те, що на його час вже було відомим із розробки цього питання іншими істориками. Основним джерелом про заснування Києва для М. Ф. Берлинського, однак, залишався Нестор-літописець.

У першій чверті XIX ст. питання заснування Києва торкався і П. Г. Бутков. Посилаючись на вислів із Лаврентіївського літопису («И мы съдимъ, платяче дань родом их козаромъ»)¹¹, він вважав, що поляни платили данину хозарам, сучасникам Кия, і що Кий був «справжнім хозарином». На його думку, хозари здавна мали

поселення по Дніпру, а слов'яни прийшли пізніше з Дунаю. Напочатку рід хозарський і рід слов'янський управлялися своїми старійшинами кожен окремо. Кий, який княжив у хозарів, побудував з братами у полянській землі, на правому березі Дніпра, «городок» на свою честь, хоч і продовжував утримувати переправу через Дніпро. Час побудови Києва автор визначив кінцем IV — початком V ст., бо вже в 678 р., коли східні хозари наклали данину на дніпровських полян, Кия не було на світі. Отже, він, по суті, погоджувався з думкою М. Стрийковського, що заснування Києва відноситься до 430 р.¹² За дослідженням П. Г. Буткова, таким чином, у переказі про Кия немає нічого казкового, народний переказ зберіг реальні історичні події з початкової історії Русі¹³.

* * *

У другій чверті XIX ст. знову починає поширюватися норманська теорія, за якою історія Русі починалася з 862 р. (від часу закликання варязьких князів). Відповідно все, що стосувалося раніших часів, взагалі випадало з поля зору дослідників. Це особливо характерно для дворянських істориків України, таких, як Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич та ін.

¹¹ ПВЛ, ч. 2, с. 184.

¹² Бутков П. О полянах и о Кieve.— Северный архив, 1824, № 3, с. 7—9. 12.

¹³ Там же, с. 9.

Дещо відійшов від них О. М. Бодянський, який вважав за можливе розділити історію слов'янства на кілька значних епох. Перша епоха, за його висловом, була надзвичайно загадкова і темна, а друга займала час з кінця I — до кінця X ст. Цікаво, що ця епоха, за О. М. Бодянським, розпадалася на три частини: 1) прибуття слов'ян в середню і південну Європу, з якої вони колись були витіснені кельтами, а потім знову повернулися туди під натиском зі сходу; 2) утвердження слов'ян на тому місці, куди прийшов Кий і сів з родом своїм, звідки вже ніхто не міг їх витіснити, де вони заснували сильні держави і служили захистом для Європи від східних народів; 3) третя частина цієї епохи являє собою перехід слов'ян від язичества до християнства¹⁴.

Прихід літописного Кия до київських гір над Дніпром, де пізніше виросло місто на його честь, О. М. Бодянський відносив до часу від другої половини IV ст. до половини VII ст.¹⁵ Саме з часу Кия, за дослідником, слов'янство створило сильні держави, які служили оплотом Європи від східних народів¹⁶. Автор підкреслював, що поляни київські жили на рівнинах, в полях, що завжди славилися родючістю і землеробством місцевих мешканців, в нижній Київській і в частині Полтавської губерніях, по обидві сторони Дніпра¹⁷. Взагалі, за О. М. Бодянським, поляни — народ, який ніколи повністю не переселявся в інші місця; вони жили споконвічно на вказаній території і приймали в свої надра інші народи, які розчинялися в них. Те, що начебто поляни прийшли з Подунав'я (а в дослідника була така думка)¹⁸, можливо, пояснювалось поверненням частини населення до своїх рідних осель.

Представник офіційної дворянської історіографії другої чверті XIX ст., послідовник норманізму М. П. Погодін вважав приход варягів за початок утворення Давньоруської держави. Норманська позиція М. П. Погодіна позначилась і на вирішенні питання походження Києва. Так, історик вважав, що поляни дніпровські і поляни польські походять з одного кореня, і наводив назви обох племен, що вказує начебто на їх схожість (назви Києва і Куяви замість Кіяви, яка знаходиться у польських полян). Допустивши таку спорідненість, він гадав, що переселення віслянських полян в околиці Києва і утвердження їх між східними слов'янами сталося задовго до розселення слов'янських народів на схід, захід і південь, яке відбулося в II, а потім в IV ст. н. е. Після такого міркування М. П. Погодін відразу поставив запитання, а чи не були Кий, Щек і Хорив польськими переселенцями. Думати так, як писав автор, дають можливість слова із літопису «иже и до сее братъѣ бяху

¹⁴ Бодянський О. М. Славянская археология.— Відділ рукописів Ін-ту літ. АН УРСР, ф. 99, № 33/4188, арк. 1—3.

¹⁵ Там же, арк. 3 зв.

¹⁶ Там же, арк. 107.

¹⁷ Бодянський О. М. Донесение из Праги магистра И. Бодянского.— ЖМНП, 1838, № 4, с. 400—401.

¹⁸ Бодянський О. М. Славянская археология, арк. 107.

поляне», тобто поляни жили на цих місцях і до приходу Кия; це місце, зазначав історик, належало не Нестору, а звідкись ним запозичене, бо не міг Нестор, не говорячи ні слова про Кия з братами, сказати: «иже и до сее братьѣ»¹⁹.

М. П. Погодін вважав, що у слов'янських племен до приходу Рюрика не було князів у розумінні державців, а жили вони (в тому числі поляни) общинами і не мали політичного об'єднання. Правда, він нагадував, що у Нестора вживається слово «княжіння», коли мова йде про трьох братів (Кия, Щека і Хорива), але використовувалося воно начебто в значенні «управління»²⁰.

* * *

У першій половині ХІХ ст. з'явилося кілька спеціальних статей, в яких розглядалося питання походження Києва. В одній з них, написаній І. П. Ліпранді, ототожнюється літописний Києвець з містом Кеве поблизу Орсова, що біля Кладова²¹. Згадавши літописне повідомлення про похід Кия та побудову ним на Дунаї «городка малого», автор навів кілька цікавих співставлень із давньої історії. Звичайно, літописець хоч і користувався ранішими переказами про Кия, не знав імені імператора, до якого ходив Кий і від якого одержав великі почесті. Так само не лишили про це ніяких даних і візантійські історики. Однак дослідник нагадував, що в грецького історика Никифора Григораса, який закінчив Історію Грецької імперії в 1341 р., є цікавий уривок, який стверджує повідомлення Нестора про прихід одного руського князя до константинопольського двору. Григорас, оповідаючи про весілля Никифора, сина старого Андроніка, і дочки маркиза Спіноли, нагадав про колишні блискучі часи імперії, додавши: «Раніше князі приходили з усіх сторін — парфи, перси і всі інші. Вони вважали себе щасливими, коли могли одержати від імператора які-небудь достоїнства. В часи Костянтина Великого князь росіян одержав достоїнство і місце при дворі»²². І. П. Ліпранді гадав, що цей князь, який приходив до Константинополя в часи Костянтина Великого (324—337 рр.), і був руським князем Кием. Відповідно побудова Києва на Дніпрі і Києвця на Дунаї могла відноситися саме до першої половини ІV ст. Дослідник підкреслював, що «городок Києвець» існував ще близько 1100 р. в часи Нестора-літописця під своєю назвою. Сучасний Нестору угорський літописець Анонім Нотаріус якраз згадує про укріплене місто Кеве, розташоване поблизу Орсова. Кеве в ХІІ ст. міг називатись Гладовим, що існувало ще в ХІХ ст.²³

¹⁹ Погодин М. Исследования, замечания и лекции по русской истории. М., 1846, т. 2, с. 388—389.

²⁰ Там же, с. 391.

²¹ Липранди И. Рассуждение о древних городах Кеве и Киевце.— Сын отечества и Северный архив, 1831, т. 21, № 30, с. 226—241.

²² Там же, с. 227.

²³ Там же, с. 228—238.

Автор звернув увагу і на ту обставину, що, за Нестором, Кий побудував Києвець на шляху до Дунаю. Відповідно це може бути і не на самому Дунаї. І. П. Ліпранді вказує на болгарські села Киово і Ковилово, розташовані в 30 верстах від устя Тимова (Тимока) та від Відина і в 60 верстах від Гладова. Саме тут, в цих околицях, переправлявся Траян через Дунай. Тут переправлялися через Дунай народи, які нападали на Візантійську імперію. Напевно, гадав І. П. Ліпранді, і Кий, коли ходив до Царгорода, йшов второваним шляхом багатьох народів, а не шукав нових, йому, можливо, не відомих. Адже в літопису немає точної вказівки на те, що Кий побудував Києвець саме на Дунаї, а не десь поблизу. Дослідник зауважував, що усі його судження основуються лише на здогадах і важко визначити, де було точне місцезнаходження Києвця (на Дунаї чи на Тимоку)²⁴.

Інша стаття стосується походження назви міста Києва і належить відомому дослідникові давньоруських старожитностей М. А. Оболенському²⁵. У тлумаченні назви Києва автор дещо відступив від загальновідомих на той час тверджень. Він, наприклад, вважав, що Київ одержав свою назву не від літописного Кия, якого, на його думку, не існувало²⁶, а від човнів (куявів — за аналогією з черкеськими), на яких перевозили людей і речі через Дніпро, бо на місці Києва здавна мав бути перевіз. Адже і черкеські, і давньоруські човни дуже схожі між собою: невеликі, вузькі, плоскодонні, які легко витягувалися на берег і переносилися. Звичайно, зазначав дослідник, це при умові, якщо вважати русів за давній чорноморський народ. Як же могло в устах народу слово «куява» перетворитися в Київ? Назва «куяви», за М. А. Оболенським, ніскільки не важка для слов'янського органу вимови і слуху. Вона мається в багатьох вітчизняних назвах міст і урочищ (Куя, Куява, Киава, Киова, Києва — ріки, села, пустощі в Двінській волості, в Чорногорії, під Москвою). Тим більше що деякі східні і західні письменники в древності називали Київ Кюе або Кюйявою, назвою, схожою з тією, яку черкеси дають своїм човнам (куявам), в свою чергу подібних до тих суден, на яких руси в IX і X ст. плавали. «Саме найменування Києва письменниками різних країн і часів (Кюе, Куява...) вказує на те, — підкреслював дослідник, — що вони називали Київ Куявою або схожими на цю назву словами не просто помилково, а тому, що він так дійсно називався»²⁷.

Розглядаючи далі процес перетворення «Куяви» в Київ, М. А. Оболенський відзначив, що спершу «Куява» перетворилася в «Кыява», після в «Кыеву», а там замість «Кыева» стали писати

²⁴ Ліпранді І. Вказ. праця, с. 238—240.

²⁵ Оболенский М. Догадка о происхождении города Киева.— Москвитянин, 1845, ч. 1, с. 19—30.

²⁶ Там же, с. 22, 30.

²⁷ Там же, с. 22—24.

і вимовляти «Київ». Такий правдоподібний філологічний здогад, на думку автора, служить не доказом, а поясненням питання, бо Київ називали Куявою і слов'янські письменники. На захист своєї думки дослідник наводив міркування, за якими літописна назва Києва матір'ю міст руських начебто доводить, що Київ раніше називався Куявою. Адже, гадав він, ніде не трапляється прикладів того, щоб «предметам роду чоловічого відповідали назви роду жіночого»²⁸.

Привертає увагу і стаття про давньоруські міста відомого історика І. Д. Беляєва, який вважав найпершими містами на Русі Київ, Новгород, Смоленськ, Чернігів та інші, початок яких губиться у перших століттях нашої ери. Міста будувалися за доброю волею корінних жителів у зручних місцевостях, вигідних для общинного життя, які стягували до одного місця поселення, споріднені між собою, що складала, таким чином, міста. Навівши літописний переказ про заснування Києва, дослідник вказував, що при початковій історії Києва «помітні сліди згуртування споріднених поселень в одне місто». Причина побудови Києва та, що тут був перевіз через Дніпро. Місце було зручним для сполучення, лежало на великому торговому шляху по Дніпру і стало причиною для «об'єднання декількох поселень в одне місто», союз споріднених поселень, кожне із своїм родоначальником²⁹.

В іншій праці І. Д. Беляєв підкреслював, що поляни, які поселилися на правому березі Дніпра, довго жили своїми родами і лише пізніше, десь у VII ст., побудували на березі Дніпра місто Київ³⁰.

* * *

Історія Давньої Русі була об'єктом досліджень і відомого історика М. О. Максимовича, який послідовно відстоював автохтонність східних слов'ян та називав їх русами. Він писав: «...народ руський утворився з різних галузей слов'янського племені, які з давніх-давен населяли Східну Європу»³¹. Правильно оцінюючи роль і місце Києва у вітчизняній історії, М. О. Максимович твердив, що Київ виник у давні часи, на його місці колись «засновані були три міста або замки, один від одного на близькій відстані, згодом ця Троя об'єдналася і дістала назву Кия»³².

Учений вважав, що зародком і центральним місцем стародавнього Києва була Старокиївська гора. Київ до X ст., за М. О. Мак-

²⁸ Оболенский М. Вказ. праця, с. 24—27.

²⁹ Беляев И. Города на Руси до монголов.— ЖМНП, 1848, ч. 57, с. 157, 160—161.

³⁰ Беляев И. Рассказы из русской истории. Спб., 1865, кн. 1, с. 7.

³¹ Максимович М. А. История древней русской словесности. Киев, 1839, кн. 1, с. 31.

³² Киянин Дмитрий (М. А. Максимович). Выводы о том, что в древней России поросско-украинские и придунайские Трояновы валы построены не римским, а русским Трояном. Киев, 1845, с. 20; Марков П. Г. М. А. Максимович — видатний історик XIX ст. К., 1973, с. 152.

симовичем, займав лише північно-західну частину Старокиївської (Андріївської) гори, навколо якої були ліси, а в бік Печерська — «ловище» звірів³³. У статті «Нарис Києва» (надрукований ще 1847 р.) першопочатки Києва він визначив так: «У якому віці він (Київ.— Я. Б.) почався, про це нема історичного свідчення. Нестор передав нам сказання лише про будівників Києва, трьох братів — Кия, Щека і Хорива, які, будучи князями тутешніх слов'ян, що звались полянами, побудували над Дніпром місто в ім'я старшого брата. Після цих князів Київ з'являється в IX ст. як невелике містечко, що платило данину хозарам»³⁴.

М. О. Максимович.

М. О. Максимович, керуючись науковою логікою, у тлумаченні питання про заснування Києва йшов вслід за Нестором, за його літописним переказом. Вважаючи, що перевіз через Дніпро в найдавніші часи знаходився на північно-східному схилі Старокиївської гори, дослідник нагадував, що цей реальний перевіз дав привід до народження казки про Кия-перевізника, яку вже відкинув Нестор³⁵. В інших своїх працях М. О. Максимович також проводить думку про першого слов'янського князя — Кия, який заснував городище вже після I ст. н. е., тобто після згадки літописця про прихід на Київські гори апостола Андрія: «І побудовано місто Київ в невідомий для історії час князем слов'ян Дніпровських»³⁶. Говорячи про річку Либідь, він зазначав, що «найдавніший переказ про Київ прикрасив цю річку іменем Либеді — сестри трьох братів, іменами яких названі три гори, місця їх перебування»³⁷.

М. О. Максимович одним з перших правильно вказав, що зародком і центральним місцем давнього міста була північно-західна частина Старокиївської гори, де і поміщається сучасними дослідниками найдавніше городище часів Кия (VI — VII ст.)³⁸. Дослідник точно локалізував літописні городища Кия, Щека і Хорива

³³ Максимович М. А. Очерк Києва.— Собр. соч. Киев, 1874, т. 2, с. 24—25.

³⁴ Там же.

³⁵ Там же, с. 24.

³⁶ Максимович М. А. Об участии и значении Киева в общей жизни России.— Собр. соч., т. 2, с. 7.

³⁷ Максимович М. А. Топографические заметки киевлянина.— Киевлянин, 1841, кн. 2, с. 103.

³⁸ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва, с. 46—51.

на однойменних горах, вважаючи, що назви гір пішли від реальних київських князів. Недарма учений писав: «Київ є мати міст руських: звідси пішла руська земля! Звідси сини її розтікалися грізними станицями на південь, на своє Руське море»³⁹. Дослідження М. О. Максимовича історії стародавнього Києва є, безумовно, значним вкладом у розвиток історіографії ХІХ ст.

* * *

У другій чверті ХІХ ст. питання походження Києва торкалися буржуазні історики Росії. Так, вже М. О. Полевой, який цікавився темами суспільного життя, народного побуту, по-новому уявляв і картину історичного розвитку Давньої Русі. Літописний переказ про заснування Києва трьома братами викликав у нього двоєке ставлення. То він не вважав за достовірні відомості про імена Кия, Щека, Хорива, Мала, Радима, В'ятка, Ходоту⁴⁰, то, навпаки, говорячи про Аскольда й Діра і про Київ, який вони обрали для себе, зазначав: «Тут, за переказами полян, мешканців околиць земель, княжили князі слов'янські, які ходили в Царгород, чії імена збереглися і досі в назвах урочищ» (тобто в самій назві Києва, горі Щекавиці та р. Либеді)⁴¹.

Інший буржуазний історик, С. М. Соловйов, виходячи з норманістичних позицій, проголосив літописний переказ про заснування Києва «етимологічним чи епонімним міфом». Він вказував, що літописна розповідь про Кия, Щека, Хорива і Либідь була спробою літописця пояснити появу топонімічних назв старого Києва⁴². «Щодо заснування Києва, як і взагалі всіх давніх знаменитих міст,— писав дослідник,— ходили різні перекази. Назва його, схожа з прикметниковою присвійною формою, змусила припустити ім'я засновника Кия (Кий — Києво місто, як Андрій — Андрієв, Петро — Петрів); назва різних міських урочищ, гір — Щекавиці і Хоривиці привели до припущення перших насельників — Щека і Хорива; пануючі поняття змусили пов'язати Кия, Щека і Хорива кровним союзом, припустити в них братів; назва річки Либеді збільшила цю сім'ю ще сестрою Либіддю»⁴³. Навівши в примітці літописний уривок про Кия-перевізника, історик відносно пояснення назви Києва утримався («ми не зважимося нічого сказати про слово Київ») і, навпаки, намагався пояснити походження назв Щекавиці (Щек, звідси Щекова та Щековиця) і Хоривиці (Хорь, Хорева, Хоривиця)⁴⁴. Будучи переконаний з приводу своєї точки

³⁹ Максимович М. А. Откуда идет русская земля.— Собр. соч. Киев, 1876, т. 1, с. 47.

⁴⁰ Полевой Н. История русского народа. М., 1829, т. 1, с. 67.

⁴¹ Там же, с. 84.

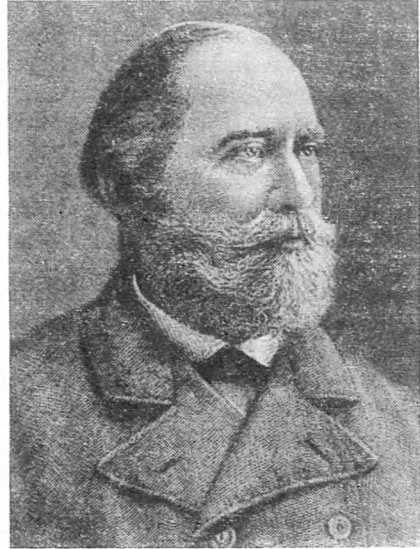
⁴² Соловьев С. М. История России с древнейших времен. М., 1959, кн. 1, с. 94.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, с. 280, прим. 40.

зору, дослідник і назву Києвця на Дунаї вважав первісною, гадаючи, що Києвець був прив'язаний до Кия вже під пером літописця.

С. М. Соловійов не визнавав літописних засновників Києва за історичних осіб. І все ж у таких переказах він вбачав і раціональне зерно, звідки історик міг вивести, що жителі Дунаю і Дніпра, судячи з назв Києва і Києвця, були «єдиноплемінні». Він також зазначав, що якусь ознаку загальнослов'янської спорідненості можна вбачати і між племенами в схожості назв Києва і Куяви польської, хоч зв'язку більш тіснішого в цьому випадку вбачати не слід⁴⁵.

Точка зору С. М. Соловійова С. М. Соловійов.

відносно заснування Києва, яка мала за мету примирити літописні повідомлення з норманізмом, одержала велике розповсюдження в другій половині XIX ст. Підтримав її і відомий історик давнього Києва М. В. Закревський, який в своїх працях розглядав питання про заснування Києва. Дослідник вважав, що на київських горах з давніх давен жили народи під різними іменами (сармати, готи, анти, гунни). Можливо, гадав він, «Птоломеїв Азагоріум був не чим іншим як Києвом, відомим у місцевих жителів під іменем Загор'я, і це дає можливість думати, що Київ набагато давніший того часу, в який новіші історики (Длугош, Стрийковський) визначають його заснування»⁴⁶. Далі, вважав М. В. Закревський, на рівнинах і горах, що супроводжували правий берег Дніпра, поселились поляни, які вийшли із Дунайських країн і дали початок Києву⁴⁷.

Навівши літописний переказ про заснування Києва трьома братами, історик різко виступив проти його історичності, проти самого існування трьох названих братів. Адже, на його думку, Нестор не міг ручатися за істину такого давнього переказу, про який він лише чув. Доля майже всіх знаменитих давніх міст при заснуванні їх однакова: початок їх губиться в невідомості і прикрашений казковими переказами. З цього приводу автор нагадував про початок Афін, Риму, Константинополя та інших міст, паралелі з якими

⁴⁵ Там же, с. 94.

⁴⁶ Закревский Н. Летопись и описание города Киева. Летопись. М., 1858, ч. 1, с. 4; Закревский Н. Описание Киева. М., 1868, т. 1, с. 6.

⁴⁷ Закревский Н. Описание Киева, т. 1, с. 6.

ставлять під сумнів існування засновників Києва⁴⁸. Літописне оповідання, таким чином, М. В. Закревський вважав казковим переказом, а назви Києва, Щекавиці, Хоревіці і Либеді — «невідомо від чого виниклими». М. В. Закревський нагадував, що імена Кия и Києва (давньої Дніпровської столиці) були найбільш живаними між племенами слов'ян, які жили і за межами Русі, в інших місцях Європи. Такі назви, відзначав історик, трапляються в Угорщині, на Дунаї, в Померанії, Богемії, в Архангельській губернії та в інших місцях⁴⁹.

Хоча історик і відкинув літописне повідомлення про реальних засновників Києва, однак він не виробив чіткої позиції на те, коли виникло місто. Це видно вже із назви одного із розділів книги: «Від невідомих часів заснування міста Києва». «Про Київ древніших часів,— писав М. В. Закревський,— ми маємо самі недостатні відомості»⁵⁰. У питанні про походження Києва історик закликав покладатися на «успіхи розуму», намагаючись применшити роль літописного переказу. Різно виступаючи проти київських істориків, які все ж відносили Кия, Щека і Хорива до історичних осіб, дослідник вважав літописний переказ видуманим, приурочення заснування Києва під 430 р., за М. Стрийковським,— невірним⁵¹.

М. В. Закревський виступив з критикою основних положень М. М. Сементовського про достовірність життя князя Кия. Справа в тому, що М. М. Сементовський сприймав літописний переказ про Кия, Щека и Хорива за історичну подію і для підкріплення своїх доказів часто використовував сучасні йому назви вулиць і урочищ, які начебто носять імена трьох братів і їх сестри⁵². З цього приводу М. В. Закревський відзначав, що з таким же успіхом можна стверджувати, що засновником Боровська був боров, Козельська — козел і т. д., відповідно і всі європейські Києви мали б бути засновані літописними братами, що неможливо. Голослівне твердження М. М. Сементовського про заснування Києва трьома братами не дало, на його думку, жодних доказів⁵³.

Отже, не вдаючись у розумну критику літописного переказу, М. В. Закревський не знайшов нічого кращого, як заперечити його історичність, вважаючи засновників міста видумкою літописця, а переказ — «етимологічним міфом».

Трохи пізніше від М. В. Закревського думку С. М. Соловйова про київський переказ як «епонімний міф», підтримав і А. А. Кунік. Нагадавши про поклання Рюрика і його братів і про те, що історична основа переказу ще належним чином не встановлена наукою, дослідник зазначав, що оповідання про хозарських братів

⁴⁸ Закревский Н. Описание Киева, т. 1, с. 6—7.

⁴⁹ Там же, с. 8.

⁵⁰ Там же, с. 137.

⁵¹ Закревский Н. Описание Киева. М., 1868, т. 2, с. 878—879.

⁵² Сементовский Н. Галерея киевских достопримечательных видов и древностей. Киев, 1857, с. 3—6.

⁵³ Закревский Н. Описание Киева, т. 1, с. 8.

Кия, Щека і Хорива походженням своїм зобов'язане середньовічній вульгарній етимології⁵⁴.

І. І. Срезневський, який займався дослідженням найдавніших руських літописів, деякі з яких, на його думку, відносилися до часу ранішого Володимирова⁵⁵, розглядаючи повідомлення про Кия і заснування Києва, навпаки, гадав, що «тут поєднані два окремих перекази: один руський, місцевий, київський, і другий дунайський, який міг бути принесений від болгарів»⁵⁶. Вже в цей найдавніший час влада зосереджувалася в руках князів. Таким був і літописний Кий, після смерті якого володарювали його нащадки. Учений вважав ім'я Кия суто слов'янським, яке відноситься до дуже давніх часів (ім'я Кий і похідне від нього Кията — відомі, наприклад, у давній Чехії), ім'я Шек теж може бути слов'янським, а ось імена Хорива і Либеди важко пояснити, і вони викликають сумніви в їх походженні⁵⁷.

У 1873 р. вийшла з друку праця Д. Я. Самоквасова про давні міста Росії, в якій він вказував, що слов'янські роди, які осідали на обраних місцях (підвищених, важко доступних пунктах) для постійного поселення, мали потребу в огороженні зайнятої місцевості від зовнішніх нападів. Ці укріплення, названі містами, і «були первісним родовим поняттям міста»⁵⁸. Учений вважав, що такі міста, в розумінні пункту народного поселення, могли існувати ще з незапам'ятного для історії часу⁵⁹.

Що ж стосується заснування Києва, то Д. Я. Самоквасов, аналізуючи літописний переказ, прийшов до висновку, що літописець не сумнівався в заснуванні Києва ще з незапам'ятної давнини. І хоча в XI ст. вже забули, хто і коли заснував Київ, літописець вважав засновником міста Кия. Візантійські історики не підтверджують переказу про подорож Кия до Царгороду і побачення його з грецьким царем. Напевно, гадав історик, переказ про трьох братів був вигаданий від назв гір, на яких брати жили окремо, а опісля об'єдналися і побудували спільне місто, назвавши його по імені старшого брата. Питання про первісне осібне життя полян теж спірне. На думку Д. Я. Самоквасова, Київ, подібно до Новгороду, засновано зразу ж після зайняття слов'янами берегів Дніпра, що сталося десь у перших століттях нашої ери⁶⁰.

⁵⁴ Куник А. А. Русский источник о походе 1043 г.— В кн.: Дорн В. О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря. Спб., 1875, с. 396.

⁵⁵ Срезневский И. И. Чтения о древних русских летописях. Чтение I — III.— Записки Академии наук. Спб., 1862, т. 2. Прил. № 4, с. 2—3.

⁵⁶ Там же, с. 23.

⁵⁷ Там же, с. 36, 45.

⁵⁸ Самоквасов Д. Я. Древние города России. Спб., 1873, с. 42.

⁵⁹ Там же, с. 43.

⁶⁰ Там же, с. 138—141.

2. БУРЖУАЗНА ІСТОРИЧНА НАУКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст. ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

Особливе місце у вітчизняній історіографії займає представник буржуазно-дворянської історіографії М. І. Костомаров, який поєднував у своїй творчості розробку питань історії Росії з вивченням історії України. У літописному переказі про засновників Києва історик відшукував реальну історичну основу. Повідомлення Нестора він вважав «дорогоцінним повідомленням», яке, на його думку, «має дві сторони — вигадану та історичну», і тому важко визначити, якого саме походження Кий, Щек і Хорив, та й «побудова міста трьома братами має подібність у переказах інших слов'янських народів»⁶¹. Однак питання про Кия у М. І. Костомарова поєднувалося з питанням про початок родоvodu у східних слов'ян взагалі, які від імені своїх родоначальників давали назви навколишній місцевості, де вони проживали, про що збереглись у слов'ян «досить живі перекази». Так, на думку історика, у всіх відгалуженнях русько-слов'янського народу «були свої особливі родоначальники, навіть у кожному будинку є свій домовик». Дослідник підкреслював, що передане літописцем сказання про засновника Києва ясніше виказує погляд на цих родоначальників, де «Кий не уявляється родоначальником усіх полян взагалі, а тільки одним з них»⁶².

Для М. І. Костомарова Кий — це історична особа, пам'ятником якому залишилося місто Київ, назване в його честь. Навпаки, Щек, Хорив і Либідь — то легендарні особи, які могли й не існувати, бо про них нічого, крім імен, більше невідомо. Про Кия є додаткові біографічні відомості, що засвідчують його історичність. Про цю особу, нагадував дослідник, існували різні місцеві сказання: одне, що він був перевізником, а інше — що Кий був знатною особою. Літописець, віддаючи перевагу другому повідомленню, керувався місцевим патріотизмом, який не хотів миритися з принизливим положенням Кия у званні простого перевізника. М. І. Костомаров вважав, що подорож Кия до Царгорода — то історичний факт, який мав набагато більше подробиць, хоча, на жаль, переказ цей передавався в скороченому варіанті, бо зміст його такого складу, що, можна гадати, були різні подробиці про те, як Кий приймався царем, як будував місто на Дунаї і як місцеві жителі не дали виконати йому свого наміру. Сам переказ, продовжував дослідник, був складеним значно пізніше, коли на Русі розвинулись і досягли найвищої сили відносини з Візантією. «Тоді природно було перенести на прабатька ознаки свого часу»⁶³.

⁶¹ Костомаров М. Н. Предание о родоначальниках. — Вестник Европы, 1873, т. 1, № 1, с. 23.

⁶² Там же, с. 22.

⁶³ Там же, с. 23.

Цікаві роздуми М. І. Костомарова про літописних братів і сестру Кия. З цього приводу історик зазначав, що утворення форм Щекавиця, Хоривиця і Либідь від відповідних імен наводить на думку про їх книжковий вимисел, подібно до видумки трьох братів Руса, Ляха і Чеха або казці про населення древнього Новгород, в якій озера і річки називаються по іменам людей. Можна припустити, що з існуючих назв місцевостей творилися небували раніше імена людей. Однак, на гадку дослідника, все ж літописні імена братів і сестри Кия швидше утворилися шляхом книжкової видумки, ніж народних вимислів⁶⁴.

Якщо імена Щека, Хорива і Либеді, за М. І. Костомаровим, вигадані, то, навпаки, ім'я Кия,— це ім'я історичної особи, а сама назва міста Києва могла походити від імені такої історичної особи. «Що стосується переказу про самого Кия, окрім його братів і сестри, то в народності цього переказу,— писав історик,— навряд чи може бути сумнів, і сама назва міста Києва могла бути від імені Кия, так що, на нашу думку, Кий — особа не тільки взята із народного переказу, але навіть особа історична»⁶⁵. Водночас дослідник зазначав, що вимисел не лише в народному переказі, а й у виданні книжника не позбавлений історизму, якщо книжник, вигадуючи подію чи образ, наділяє його подробицями історичного побуту і т. д. На його думку, якщо братів Кия, Щека і Хорива не існувало на світі, то спосіб побудови трьома братами Києва уявлявся характерним явищем у слов'ян; не три брати, а батьки сімейства об'єднувались і будували місто для свого захисту. «Ось, на нашу думку,— вважав дослідник,— смисл, що заключається в трьох будівниках Києва»⁶⁶.

Отже, до вирішення літописного переказу про походження Києва М. І. Костомаров підійшов з реальних історичних позицій, ставши на захист літописного повідомлення, вважаючи Кия реальною історичною особою, від імені якого як родоначальника полянського роду і одержав Київ свою назву.

* * *

Дворянська історіографія пореформеного періоду представлена працями історика дворянсько-монархічного напрямку Д. І. Іловайського, який у збірнику статей про початок Русі (1876 р.) піддав гострій і справедливій критиці норманістські погляди попередніх і сучасних йому істориків, для своїх доказів часто використовуючи дані археології⁶⁷. Розглядаючи початковий період Русі, автор так чи інакше торкався і літописного переказу про заснування Києва. Він насамперед нагадував, що переказ про призначення трьох братів

⁶⁴ Костомаров М. Н. Предание о родоначальниках, с. 23—24.

⁶⁵ Там же, с. 25.

⁶⁶ Там же.

⁶⁷ Историография истории СССР с древнейших времен, с. 150

як засновників держави був дуже поширений серед багатьох слов'янських народів і є звичайнісіньким вимислом (перекази про Чеха, Ляха і Руса, про Словена і Руса, про Кия, Щека і Хорива і т. д.)⁶⁸.

Що ж стосується переказу про Кия з братами, то, на думку Д. І. Іловайського, це була спроба відповісти на питання, «звідки пішла Руська держава», що має південноруське київське походження. Київський переказ, вважав історик, не знає прийшлих князів, але говорить тільки про своїх туземних і пов'язує пам'ять про них з Візантією і болгарами дунайськими. Переказ цей відтіснили на задній план і не дали йому ходу звідники літописів, які висунули на перший план легенду про покликання варяжських князів⁶⁹. І хоча дослідник виступив проти норманістів, але одну із їх гіпотез про те, що київська літописна легенда була епонімною, етимологічною, визнавав і намагався пояснити її появу як зусилля літописця осмислити назви Києва й окремих місцевостей його, зазначивши, що назви Київ, Хоривиця і Щекавиця послужили основою для легенди про трьох братів, які княжили між полянами⁷⁰.

Відзначив Д. І. Іловайський і те, що руська історія не знає дійсно історичних осіб Щека і Хорива. Аналізуючи далі повідомлення літописця про полян як жителів полів, дослідник вважав його невірним, бо поляни, підкреслював він, за літописом жили в лісах і навіть на горах. Історик пов'язував їх ім'я з народом «палеях», «спалеях», що жили у Східній Європі, про яких готський історик Йордан твердив, що готи, які прийшли на берег Чорного моря, повинні були витримати боротьбу за свої нові житла із сильним народом спалахами. Ім'я цього народу (як відзначав ще П. Шафарик) збереглося у слові «исполин», яке у деяких давньоболгарських і сербських рукописах трапляється і без «і», просто як «сполин». Автор зближував полян із «палеями» чи «спалахами» і вважав, що назва поляни — це те саме, що і булани Птолемея⁷¹. І все ж, ведучи суперечку з прихильниками норманізму, історик стверджував, що «Русь була плем'ям туземним і слов'янським, а не прийшлим із Скандінавії», зауваживши, що, можливо, «нема причини відкидати і Гостомисла, а також Кия, Щека і Хорива»⁷².

Водночас з Д. І. Іловайським літописний переказ про заснування Києва розглядав І. Є. Забелін, який вказував на більшу історичність тієї його частини, де говориться про Кия-князя, ніж про Кия-перевізника. Він вважав, що в іменах братів і сестри збереглася пам'ять, власне, не про окремі особи, а про цілі землі, для яких місто Київ ще в незапам'ятний час стало центром і живим

⁶⁸ *Иловайский Д. И.* Разыскания о начале Руси. Вместо введения в русскую историю. М., 1882, с. 49—65.

⁶⁹ Там же, с. 52.

⁷⁰ Там же, с. 59.

⁷¹ Там же, с. 59, 67, 372.

⁷² Там же, с. 80—81.

зв'язком, було містом, куди приходило населення від цих земель ⁷³. Так, ім'я старшого брата Кия, за автором, може означати народ хунів або хоанів, про яких згадують вже Маркіан Гераклійський (область Дніпра нижче алан заселена хоанами) і Клавдій Птолемей (хуни живуть між роксоланами поблизу Дніпра і бастарнами біля Верхнього Дністра). Між іншим, історик відзначав, що письменники-географи II і IV ст. одноголосно на київським місці розміщують народ хоанів або хунів, а це дає підстави вгадувати тут найдавніші Київ і древніх киян, ім'я яких у пізніших письменників (IX—XI ст., латинських та арабських) зображується як Хіва, Хуе, Хунігардія, Хіос, Кіона, Кіоава, Кіама, Кітава, що схоже з іменами хунів і хоанів ⁷⁴. Отже, за І. Є. Забеліним, народ хоанів, або хунів, жив і на місці сучасного Києва. На його думку, хуани були слов'янським племенем, бо і анти — це ті самі унни ⁷⁵.

Ім'я ж **Щека** автор вбачав в імені народу аксіаків (країни Ексампеї або Аксіака), про який згадують Корнелій Тацит і Помпоній Мела. Країна аксіаків знаходилася між Дніпром і Дністром (якраз там, де проходив священний шлях цієї країни через пороги). Та й гора **Щекавиця**, зазначав він, інакше називалась Скавікою, через що «аксіаки можуть відповідати скавикам». **Що** ж стосується третього брата, Хорива, то, на думку історика, його ім'я нагадує ім'я батька булгарських племен Куврата, або Кровата — Хорвата, Хровата, а разом з тим і країну «Хоровое», про яку свідчить Костянтин Багрянородний. Ім'я ж сестри Лебеді нагадує країну Лебедіас, десь поблизу Дону. В тій стороні є місто Лебедин Харківської губернії в місцевості р. Псла; є також Лебедин Київської губернії Чигиринського повіту, село і великий ліс — Лебедин, на північ від Новомиргорода ⁷⁶.

І. Є. Забелін, таким чином, стверджував, що всі брати і сестра їх як перші поселенці могли прийти до Києва із найближчих до нього місць, зі сторони Дністра і Бугу ⁷⁷.

* * *

У другій половині XIX ст.— на початку XX ст. особливе місце займають праці з російської історії та джерелознавства видатного буржуазного історика пореформеного часу В. О. Ключевського, який у першому томі «Курсу Російської історії» чимало місця відводив найдавнішій Русі починаючи з VIII ст. Автор вважав, що в цей період основною ареною діяльності східних слов'ян було Подніпров'я. Виникнення державності у слов'ян він не пов'язував з

⁷³ Забелін І. Е. История русской жизни с древнейших времен. М., 1876. ч. 1, с. 509.

⁷⁴ Там же, с. 278—280.

⁷⁵ Там же, с. 301, 332, 336.

⁷⁶ Там же, с. 510.

⁷⁷ Там же, с. 510.

В. О. Ключевський.

варягами, а відзначав існування в слов'ян князівств задовго до появи норманнів⁷⁸. Розглядаючи повідомлення Йордана про заселення слов'ян на схід від Дністра, по Дніпру й Дону — величезної країни, вкритої лісами й непрохідними болотами, — учений зазначав, що «сам Київ виник на південному узліссі цього величезного лісу»⁷⁹. На думку дослідника, в цьому лісовому безлюдному краї пришельці займалися звіроловством, лісним бджільництвом і хліборобством. Такими звіроловами, які «бяху ловяща зверь», були Кий з братами — засновники міста Києва серед лісу й бору великого⁸⁰. На думку В. О. Ключевського, Київ, як і багато інших городищ в Подніпров'ї, виник

із кількох однодворних селищ зі спільним укріпленим сховищем, які поставлені були трьома звіроловами. Дослідник переконаний, що Кий, старший із братів, був «князем у первісному розумінні родового старійшини» і лише під пером ученого редактора літопису (а можливо, й місцевого переказу) перетворився у знатного родоначальника можновладного роду з племені полян, у князя, як розуміли це слово в XI ст. Історик писав: «Учений редактор Повісті, оспороюючи думку, начебто Кий був простим дніпровським перевізником, представляє його знатним чоловіком, що княжив у своєму роді. Виходить, що і цей рід після свого родоначальника княжив в цілім племені полян, був як би племінною полянською династією і що подібні династії існували і в інших племен»⁸¹. Отже, В. О. Ключевський, який спеціально питанням заснування Києва не займався, а торкався літописного переказу лише принагідно при вирішенні питань походження Русі, утворення та розвитку Давньоруської держави, вважав літописний переказ про заснування Києва достовірним, а Кия — історичною особою, який був родоначальником роду у полян, від імені якого пішла назва Києва. Засновано Київ, за дослідником, у часи, порівняно близькі до написання «Повісті временних літ»⁸².

⁷⁸ Историография истории СССР с древнейших времен, с. 277.

⁷⁹ Ключевский В. О. Курс русской истории.— Соч. М., 1956, т. 1, с. 117.

⁸⁰ Там же, с. 63.

⁸¹ Там же, с. 116.

⁸² Там же, с. 118.

В. О. Ключевський виступив із обґрунтуванням так званої торгової теорії походження давньоруських міст, у тому числі Києва. На його думку, виникнення таких міст було можливе лише завдяки успіхам торгівлі східних слов'ян, і в першу чергу торгівлі зі Сходом (Київ, Переяслав, Чернігів, Смоленськ, Любеч, Новгород, Ростов, Полоцьк розташовані по головній артерії західної частини Східної Європи — річці Дніпро і його притоках). Виникнення таких великих торгових міст, вважав історик, було завершенням складного економічного процесу у східних слов'ян: на берегах Дніпра виникали укріплені двори (поселення — типу згаданих істориком однодворних селищ Кия з братами), які ставали центрами торгових пунктів, місцями промислового обміну — так звані погости, з яких і виникали найдавніші торгові міста, поблизу яких утворювалися великі промислові округи (по греко-варяжському шляху)⁸³. Та особливо вигідне положення серед таких центрів займало місто Київ, яке вважалося дослідником ключем «від головних воріт руської торгівлі», від якого в економічній залежності перебували всі торгові руські міста⁸⁴.

* * *

Зважаючи на великий поступальний шлях, яке пройшло місто Київ від часу свого заснування до утвердження як столиці Давньоруської держави, у другій половині XIX ст. серед громадськості Росії з'являються побажання про святкування ювілею міста. Історію однієї такої спроби відсвяткувати ювілей Києва зафіксовано на сторінках журналу «Киевская старина». Так, у 1882 р. редакція цього журналу видрукувала повідомлення одного із своїх співробітників про святкування тисячоліття з 882 р. — часу приходу до Києва Олега, який назвав вже тоді Київ матір'ю міст руських. У короткому огляді відзначалися значення Києва в історії взагалі, його роль на протязі століть у політичному і культурному житті Русі: «Доля Києва — це, деяким чином, доля всієї Росії, переважно її духовного життя, і нам здається, що 1000-річчя Києва повинно бути святом не тільки киян, але й усіх росіян»⁸⁵.

Редакція журналу в післямові до повідомлення підтримала пропозицію про святкування тисячоліття Києва. Адже святкується, зазначалося, тисячоліття Росії, ювілей інших міст країни, і тому наступаюче тисячоліття Києва, тисячоліття його безсумнівного історичного існування і державного значення належить до великих історичних моментів життя східнослов'янських народів. Редакція

⁸³ Ключевский В. О. Вказ. праця, с. 123—124, 127—128.

⁸⁴ Там же, с. 144. З критикою торгової концепції виступили М. М. Воронін (Воронин Н. Н. К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города.— КСИИМК, 1954, вып. 41, с. 8) і В. П. Петров (Петров В. П. Исторична топографія Києва (першопочатки міста).— Историчні джерела та їх використання, 1964, вип. 1, с. 117).

⁸⁵ Тысячелетие Киева.— Киевская старина, 1882, № 3, с. I—IV.

журналу і автор замітки не говорять взагалі про дату заснування Києва, для них важливо відзначити тисячолітній ювілей Києва як великого міста, матері міст руських⁸⁶.

Видрукована замітка і резюме редакції викликали появу статті відомого дослідника Києва І. А. Лінниченка. Вважаючи, що святкування ювілею Києва потрібне, дослідник, однак, не погоджувався із вибраним для святкування 1882 р. Він вважав, що повністю довіряти літопису про те, що Київ було засновано в 882 р. аж ніяк не можна. Ця дата, на його думку, є дуже приблизною. Аналізуючи літописні повідомлення і грецькі хроніки, він вираховував перший рік княжіння Олега у Києві як 878⁸⁷. Водночас історик намагався критично підійти до самої постановки святкування ювілею Києва. На його думку, історія Києва набагато древніша, адже і до Олега він «мав своїх місцевих князів і служив уже тоді центром для сусідніх племен руських слов'ян». Ідея відсвяткувати якийсь певний ювілей Києва привертає увагу, але рік, на думку І. Лінниченка, вибраний невдало, бо, по-перше, Олег прийшов до Києва у 878 р. і, по-друге, рік 1882 «дуже багатий на свята». Тому історик запропонував відкласти святкування до 1888 р., бо в цьому році виповниться 900 років з часу прийняття християнства на Русі і буде дуже зручно об'єднати обидва торжества⁸⁸.

У 70—80-х роках ХІХ ст. ряд буржуазних дослідників Києва на фактичному археологічному матеріалі намагалися вирішити питання про його заснування і довести, що він вже у ІІІ—ІV ст., в часи готського царства в Подніпров'ї, був великим торговим центром. Згадуване у північних сагах готське місто Данпарстад (тобто Дніпровське місто), на їх думку, і було Києвом. На підтвердження своєї гіпотези вони наводили факти знаходження в Києві скарбів римських монет (Оболонський та ін.)⁸⁹.

У другій половині ХІХ ст. з'явилися і статті, присвячені стародавній історії Києва, зокрема питанню його заснування. Так, вже Ф. К. Брун, вслід за орієнталістами і візантиністами, вважав Київ важливим містом в той час, «коли воно знаходилося в залежності від хозарів». Наводячи твердження окремих дослідників про те, що Київ засновано «трьома хозарськими братами», тобто гадаючи, що саме хозарському народу місто зобов'язане нинішньою своєю назвою, що тотожна з іменем Кіова у Костянтина Багрянородного, історик зазначав, що, можливо, в назві Києва є якийсь ім'я, яке пристосували до нього слов'яни заради його місцевих особливостей⁹⁰.

⁸⁶ Тысячелетие Киева, с. VII—VIII.

⁸⁷ Линниченко И. По поводу предложения «Киевской старины» праздновать тысячелетие Киева. Киев, 1882, с. 4, 7.

⁸⁸ Там же, с. 8—10.

⁸⁹ Арташевский П. Я., Антонович В. Б. Публичные лекции по геологии и истории Киева. Киев, 1896, с. 35—38.

⁹⁰ Брун Ф. К. О разных названиях Киева в прежнее время.— В кн.: Труды III АС в Киеве (1874). Киев, 1878, т. 1, с. 289.

Ф. К. Брун, зокрема, відзначив, що славнозвісний готський Данпарстад (Дніпровське місто), займав, ймовірно, місце там, де пізніше було збудовано Київ. Водночас він висував гіпотезу про значення назви Самватас як вірменської назви в походженні слова Київ. Він гадав, що візантійський імператор Лев Вірменин допоміг укріплити Саркел і, можливо, Київ і що в подяку за це укріплення назвали іменем його сина Самватаса, чи Самботаса, з вірменського Самбат, чи Сампад. Приєднався він і до думки про місцезнаходження головного міста — Данпарстада, яке могло розташовуватися там, де опісля був побудований Київ⁹¹.

Існувало й немало інших гіпотез щодо значення назви Києва, які наводив дослідник (зокрема, татарська назва міста та ін.). Однак Ф. К. Брун лише перераховував різні назви Києва, відомі йому з багатьох джерел та досліджень, і нічого оригінального і суттєвого відносно назви Києва запропонувати не зміг.

1878 р. вийшла з друку книга Ф. Н. Гілярова, присвячена початковому літопису, де крім літописних переказів по 969 р. подано й усі відомі в той час тексти про заснування Києва Кием, Щеком, Хоривом і їх сестрою Либіддю. Тексти за Лаврентіївським, Никоновським, Новгородським, Псковським, Густинським та іншими літописами і хроніками, що зберігалися в рукописних збірках публічних бібліотек Петербурга і Москви, супроводжувалися примітками і паралелями⁹². Звичайно, нині, зважаючи на найновіші досягнення археографії і текстології, названа праця Ф. Н. Гілярова застаріла, але не втратила свого значення.

Цікавою є і стаття О. І. Маркевича про древню топографію Києва, надрукована у 1887 р. На думку автора, згадані у літопису поселення Кия, Щека і Хорива існували насправді. Їх жителі заснували спільне укріплене городище на місці головного, важливішого поселення, і місто це стало історичним Києвом. Літописний переказ, гадав дослідник, — то безперечний історичний факт, який мав місце в житті полянського племені. Укріплення могло служити і для забезпечення перевозу через Дніпро, про що говорить переказ про Кия-перевізника⁹³.

О. І. Маркевич локалізував і місце найдавнішого київського городища, поміщаючи його там, де нині знаходяться церкви Десятинна, Андріївська, Трьохсвятительська і прилегли до неї з південного заходу садиби. Саме тут, підкреслював дослідник, і можна з достовірністю розмістити поселення літописного Кия. Поселення Щекавицю автор поміщав на Михайлівській горі, де пізніше побудовано Михайлівський монастир, а Хоревицю — на місці сучасного Софіївського собору⁹⁴. Як бачимо, літописне повідомлення про

⁹¹ Там же, с. 290—291.

⁹² Гіляров Ф. Предания русской начальной летописи. М., 1878, с. 59—72.

⁹³ Маркевич А. К древней топографии Киева.— Киевская старина, 1887, т. 19, № 12, с. 782—783.

⁹⁴ Там же, с. 783, 787.

заснування Києва історик сприйняв як дійсний факт і більш-менш правильно локалізував найдавніше городище Кия, хоча невірно розмістив поселення Щека і Хорива.

* * *

М. П. Дашкевич у великій рецензії на книгу ісландського дослідника Г. Вігфуссона розглядав питання про заснування Києва як за літописом, так і за деякими пам'ятками давньої північної літератури. Автор дав високу оцінку історичній долі Києва, який посідав і посідає одне з перших місць серед тих міст, про час виникнення яких багато сперечаються. Та по відношенню до Києва ця суперечка про початок має особливо суттєве значення, бо «предметом розбіжності є не роки і десятиріччя, але цілі століття». У зв'язку з цим, зазначав дослідник, у науці висловлено вже чимало домислів про походження матері міст руських. Аналізуючи літописний переказ про Кия, Щека і Хорива та сестру їх Либідь, М. П. Дашкевич відзначав, що Кий був родовий князь полян, який, подібно до Святослава, хотів осісти на Дунаї, і володарювання Кия з братами мало місце в околиці Києва до накладення хозарами данини. Цей переказ про трьох братів, на думку автора, був «на пізнішому ступені розвитку родовою легендою» і нагадував легенди, яким належало значне місце в початковій історії інших міст⁹⁵. У той самий час М. П. Дашкевич гадав, що «ніщо не зобов'язує нас вірити повністю цій легенді», бо проти повної достовірності її свідчать занадто розповсюджене в народних сказаннях число три і приурочення чотирьох київських місцевостей до імен сказань, що є не чим іншим, як спробою літописця відповісти на питання, звідки пішла Руська держава⁹⁶.

Подальший аналіз літописного переказу приводив дослідника до думки, що образ Кия прикрашений пізнім сказанням, і тому він схилився до гадки, що в переказі про трьох засновників Києва треба визнати «епонімну легенду», яка поступово була перетворена в легенду місцевого княжого роду, де вбачаються зусилля осмислити назви Києва і окремих його місцевостей⁹⁷. На думку М. П. Дашкевича, особливий інтерес становлять імена, збережені древнім сказанням, одні з яких, наприклад Кий і Либідь, безумовно, слов'янські, а корінь інших (Щек і Хорив) не цілком ясний. Однак імена можуть завести лише в область здогадів і не можуть бути серйозним аргументом. Можливо, назва Києва звучала колись і дещо інакше. Достовірним у сказанні, підкреслював дослідник, може бути лише одне: Київ, дійсно, міг виникнути біля перевозу⁹⁸. Інший — християнсько-книжкового походження — переказ

⁹⁵ Дашкевич Н. П. Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнеславянской литературы, с. 220—221.

⁹⁶ Там же, с. 221.

⁹⁷ Там же, с. 221—222.

⁹⁸ Там же, с. 222.

про Київ, нагадував історик, вказує на те, що в часи Андрія-апостола на місці Києва ще не було міста. Але Києву належала видатна роль у Подніпров'ї завдяки до утворення руської держави, яка відома історії з другої половини IX ст.⁹⁹

Основну частину рецензії М. П. Дашкевича займають питання розгляду повідомлень північних саг про місто над Дніпром, інтерпретація їх Г. Вігфуссоном, відомим знавцем давньопівнічної літератури, і критика гіпотези останнього¹⁰⁰. Передусім київський дослідник не погоджувався з тим возвеличенням Германаріха, до якого доходить Г. Вігфуссон, порівнюючи готського короля з Олександром Македонським. Такі перебільшення про Германаріха і його державу мають насадження у сагах, а саги, як відомо, завжди перебільшують завоювання улюблених героїв. Можна говорити лише про обширність земель, що визнавали верховну владу Германаріха. Більше того, неможливо вирішити і питання, чи належало Середнє Подніпров'я Германаріху. Можливо, що його столиця була ближче до Понту. В усякому разі, зазначає М. П. Дашкевич, важко приурочити столицю Германаріха до Дніпра¹⁰¹.

Звертаючись до питання про достовірність переказу про «Дніпровське місто», що зберігся в Еддичних піснях, історик вказував, що «Пісня про Хльода і Анганта», яка заключає в собі детальну згадку, що говорить про «священну могилу», «знамениту скелю», може бути усунена з доказів давності переказу про Дніпровське місто через те, що запозичена, навіть на думку Г. Вігфуссона, із «Херварсаги» не пізніше XI ст.

Дві згадки про Дніпровський нагірний берег і «Дніпровські місця» в «Пісні про Атлі» також не можуть бути вирішальними в цьому питанні, бо одне із них взято по згоду до іншого. Всього вірш, в який воно вводиться, зіпсований, вимагає поправки і відновлений самим Г. Вігфуссоном. Дані ці занадто хиткі для побудови великих узагальнюючих висновків¹⁰².

І нарешті історик наводить основне заперечення проти гіпотези Г. Вігфуссона: «Розглядувані пісні в тому вигляді, в якому вони збереглися, не старші IX ст. Важливі в них сліди німецької передачі сказань на північ: німецька ж сага знала пізніший Київ. Ми дозволимо собі поставити питання, чи не варто вважати згадки про Дніпро і Дніпровське місто в піснях Едди пізнішою локалізацією столиці Германаріха, яка первісно не була приурочена саме до Дніпра, а була розміщена в південній чи східній країні. Розміщення столиці Германаріха в Дніпровському місті могло статися під впливом оповідань скандинавів, які бували в цьому місті в XI і наступних століттях і ходили по шляху «із варяг у греки», про який говорить наш Початковий літопис, або тоді ж чули про Ки-

⁹⁹ Там же, с. 223.

¹⁰⁰ Там же, с. 224—232. Розгляд гіпотези Г. Вігфуссона див. у Вступі.

¹⁰¹ Там же, с. 233—235.

¹⁰² Там же, с. 236.

ів»¹⁰³. М. П. Дашкевич не заперечував існування готської столиці Германаріха. Але вона могла знаходитися десь на південь від Києва, тому що локалізувати її на місці нинішнього Києва немає ніяких підстав. Навіть дані найновіших наукових досліджень — археологічні, наприклад скарб IV ст., знайдений у Києві на Оболоні, — ще не підтверджують існування в IV ст. значного поселення на місці нинішнього Києва¹⁰⁴.

Вслід за М. П. Дашкевичем розгляду гіпотези Г. Вігфуссона про ототожнення Києва з Дніпровським містом (Данпарстадом) присвятив свою статтю О. І. Веселовський. Автор відмітив, що перекладаючи Данпарстад містом над Дніпром, ісландські дослідники не брали до уваги, що такий переклад, на думку германіста Генцеля, не узгоджується з давньопівнічною мовою, в якій місцеві назви, складені на «стадір», являють в першій своїй частині власне ім'я. Данпарстадір, таким чином, «повинно означати місто Дніпра, або їм засноване, або місце його перебування, як Київ був би містом Кия». При цьому, підкреслював учений, малася на увазі не легенда про Кия, Щека і Хорива і їх сестру Либідь, на яку варто звернути увагу, а незнайоме германцям слов'янське уявлення річок живими особами¹⁰⁵.

Цінне зауваження автора і щодо ототожнення данів з готами, країни Данії — з готською країною¹⁰⁶. Г. Вігфуссон та інші дослідники в ототожненні Києва з Данпарстадом опиралися на такі вислови із саги (темний, дрімучий ліс, терасовидні береги річки, священна могила), які не дають, однак, належних підстав для такого ототожнення. Це лише внутрішня вірогідність. А священна могила — та взагалі відноситься до християнського часу і є могилою місіонера Торвальда (980—1000), що знаходилася неподалік Полоцька, на одній із гір. І взагалі дослідник вважав, що «Херварсага» відноситься до християнського періоду Києва. Все ж, незважаючи на відмічені вже самим О. І. Веселовським огріхи в інтерпретації Г. Вігфуссоном повідомлень саги про Данпарстад як Дніпровське місто, на суперечності саг і їх фантастичність у подачі історичних фактів, учений дотримувався думки, що «готи жили на Русі», позначаючи їх столицю на Дніпрі (в річній області)¹⁰⁷. На його думку, якби для готів треба було вказати столицю, то більш підходящою, ніж Київ, «ми б не знайшли»¹⁰⁸. Як бачимо, дослідник, який висловлювався за ототожнення Данпарстада з Києвом, зробив це дуже обережно, по суті, гіпотетично.

Крім О. І. Веселовського, теорією Г. Вігфуссона захопились і розповсюджували її наприкінці XIX — на початку XX ст. й чи-

¹⁰³ Дашкевич Н. П. Вказ. праця, с. 237—238.

¹⁰⁴ Там же, с. 239—240.

¹⁰⁵ Веселовский А. И. Киев — град Днепра.— ЖМНП, 1887, ч. 251, № 6, с. 296.

¹⁰⁶ Там же, с. 297.

¹⁰⁷ Там же, с. 298, 300.

¹⁰⁸ Там же, с. 301.

мало інших істориків, зокрема дослідників стародавнього Києва: М. І. Петров, Ю. А. Кулаковський, Ф. Браун, В. С. Іконніков, О. І. Соболевський та ін. І це незважаючи на те, що була глибока і принципова стаття М. П. Дашкевича, де учений довів безпідставність твердження Г. Вігфуссона в ототожненні Києва з готським Данпарстадом. Слід відмітити і те, що названі автори, як зазначав вже М. К. Каргер, користувалися не стільки працею Г. Вігфуссона (через її малодоступність), скільки рецензією М. П. Дашкевича, вважаючи останнього провідником і послідовником цієї теорії¹⁰⁹. Так, М. І. Петров, посилаючись на М. П. Дашкевича, писав: «Сам Київ в цей час належав готам, а потім гуннам і в IV ст. був центром Готської імперії та столицею Германаріха»¹¹⁰.

Ю. А. Кулаковський взагалі вважав, що Київ від часу Клавдія Птолемея існував безперервно. Це стверджують начебто археологічні знахідки (особливо монети перших століть нашої ери)¹¹¹. На його думку, заселеність території Києва засвідчено з достовірних часів, а Київ існував з часу Птолемея і на його карті позначений під назвою Метрополь. Та коли готи рушили на південь до моря, вони змели з лиця землі старі культурні центри Тіру, Ольвію, Танаїс. Серед цього лихоліття, гадав учений, «вцілів, напевно, і навіть, можливо, був покликаний до нового життя Метрополь — Київ».

Про це нагадує, ніж іншим, монета Костянтина II, знайдена на території Києва. Адже молодшим сучасником цього імператора був остготський цар Германаріх, який розширив кордони своїх володінь на північ і схід від середньої течії Дніпра¹¹².

На думку дослідника, саме ісландські саги донесли відгомін згадок про цього відважного воїтеля готів і його столицю — Данпарстад (Данпарштад) (тобто місто на Дніпрі), яка займала територію давнього Києва. Ю. А. Кулаковський писав: «Заслужений дослідник давньопівнічної поезії, недавно померлий ісландець Вігфуссон вважав цілком можливим визнати наш Київ столицею Германаріха, і саме до цього міста приурочити згадки про «Дніпровське місто» в різних ісландських сагах»¹¹³.

Існування Дніпровської готської столиці на території Києва визнавав і Ф. Браун, який між іншим зазначав, що в понятті скандинавів географічна назва Рейдготія співпадала то з Данією, то з Померанією, то зі Швецією, то з частиною нинішньої Росії. Останню географічну назву він відносив саме до країни Рейдготії, яка лежала начебто на схід від Польщі, з головним містом «градом

¹⁰⁹ Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, с. 71.

¹¹⁰ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897, с. 3.

¹¹¹ Кулаковський Ю. Карта Европейской Сарматии по Птолемею. Киев, 1899, с. 28, 31.

¹¹² Там же, с. 18, 31.

¹¹³ Там же, с. 31.

Дніпра», у річковій області. Ф. Браун, правда, робив здогад, що, можливо, цим градом Дніпра був Київ. Також він гадав, що перенесення вказаної назви на Данію сталося не раніше X ст., коли скандінави познайомилися з Росією і відбулося ототожнення Дона Івановича з Даном — родоначальником данів — датчан, а назву Дніпра було перенесено на Данапр і т. д. Звідси його основна думка: «Рейдготія... первісно означає країну готів в нинішній Росії, в області Верхнього і Середнього Дніпра»¹¹⁴.

Ще один дослідник, В. С. Іконников, на підставі археологічних матеріалів (в тому числі знахідок римських монет II — IV ст. н. е.) на території деяких місць Подніпров'я, і зокрема в Києві, вважав Середнє Подніпров'я заселеним з найдавніших часів (в тому числі слов'янами), а Дніпро — важливим торговельним шляхом в усі часи. Київ він, вслід за Г. Вігфуссоном і О. І. Веселовським, називав містом Дніпра, бо так начебто його називають північні саги¹¹⁵.

Інший дослідник, С. Рожнецький, зазначав, що припущення, висловлене Г. Вігфуссоном, О. І. Веселовським, М. П. Дашкевичем і Ф. Брауном, начебто під Данпарстадом слід розуміти Київ, особливо готський Київ, треба вважати прийнятним. Водночас він гадав, що в різні історичні періоди скандінави створювали різні лінгвістичні вирази, які відображали поняття «Дніпровське місто». Між іншим він зазначив, що «як спогад могутньої Південноруської держави готів, взятий із готської героїчної саги, назва Данпарстад проникла разом з Мюрквід і ще деякими іменами в Скандінавію. Там ці назви набули літературного використання в тих місцях, де йшло про зображення далеких, казкових багатств». Однак дослідник зауважував, що приписує своїм міркуванням лише «значення можливих здогадів», хоча й відзначав, що деякі скандінавські пісні були частково зразком для руських билин¹¹⁶.

З різкою критикою проти міркувань С. Рожнецького виступив відомий учений Б. М. Соколов, який довів безпідставність його скандінавських висновків, що штучно переносилися на давньоруський ґрунт¹¹⁷.

Питання про людські пересування на півдні Росії (кінець II — початок III ст.), торгівлю готів (які на завойованих землях будували укріплені факторії, міста) із різними народами, в тому числі із слов'янами, розглянув А. Л. Погодін. На його гадку, завдяки торгівлі готи вступали у зносини зі своїми найближчими родичами — германськими скандінавами. Саме через готів скандінави і

¹¹⁴ Браун Ф. Разыскания в области гото-славянских отношений. Спб., 1899, с. 8—9.

¹¹⁵ Иконников В. С. Опыт русской историографии. Киев, 1908, т. 1, кн. 1, с. 116—117.

¹¹⁶ Рожнецкий С. Из истории Киева и Днепра в былевом эпосе.— ИОРЯС, 1911, т. 16, кн. 1, с. 72—75.

¹¹⁷ Рожнецкий С. Ответ Б. Соколову.— ИОРЯС, 1914, т. 19, кн. 1, с. 345—349.

засвоюють уявлення про Русь як країну міст, а Київ, або Дніпрове місто, стає для них головним центром готської і скандинавської торгівлі¹¹⁸. Ця думка пізніше була повністю сприйнята київським дослідником І. Я. Стеллецьким¹¹⁹.

Вірогідність скандинавських джерел, що вказували на Дніпрі «Дніпровське місто», або «місто Дніпра» (на території Києва), підтримав і відомий знавець староруської писемності О. І. Соболевський. Виходячи із вищенаведеного, він вважав, що назва самого Києва (яка, на його думку, походить від слова «Кый» — «палка» через посередництво власного імені) набагато новіша самого міста. Древнє місто на території Києва, гадав О. І. Соболевський, існувало ще в часи Птолемея (як місто Метрополіс). У цьому допомагають впевнитися залишена Костянтином Багрянородним назва Самватас і рядки із літопису у вислові Олега про Київ: «...се буде мати градом русьским». Та слово місто російською мовою — чоловічого роду, а Олег назвав Київ не батьком, а матір'ю. Напевно, автор літопису міг чути, що Київ — мати міст. А якщо так, то можна гадати, що Птоlemeїв Метрополь знаходився на місці історичного Києва і що згадка про стару назву жила в Києві ще в XI — XII ст.¹²⁰

Якщо для О. І. Соболевського назва Києва чисто слов'янська і не викликає ніяких заперечень, то назва літописної Хоревиці, або Хоривиці, однієї із київських гір, на думку ученого, являла собою зменшене від «Хор'ва» і за походженням є скіфським словом, про що свідчать давньобактрійські назви міфічної гори і гористої області, які за звуками цілком співпадають із наведеними літописними¹²¹. Нагадаємо, що існування Кия і його братів, полянських князів, учений анітрохи не заперечував, а навпаки, досить часто користувався літописними матеріалами про полян і переказом про засновників Києва для підтвердження своїх висновків на користь більшої давності тексту «Повісті временних літ» порівняно із «Літописом про київських князів» (доведеним до 945 р.), проти чого виступив О. О. Шахматов¹²².

По-іншому до трактування літописного переказу підійшов відомий візантиніст Г. С. Ласкін. Розглядаючи знамениту облогу Константинополя в 626 р. об'єднаними силами слов'ян, аварів і персів, він вбачав у моряках-слов'янах, які допомагали аварам з моря,

¹¹⁸ *Погодин А.* Киевский Вышгород и Гардарики.— ИОРЯС, 1914, т. 19, кн. 1, с. 31—32.

¹¹⁹ *Стеллецкий И. Я.* Летописные варяжские пещеры и клад.— Сборник статей в честь П. Е. Уваровой. М., 1916, с. 262.

¹²⁰ *Соболевский А. И.* Русские местные названия и язык скифов и сарматов.— Русский филологический вестник. Варшава, 1910, т. 64, № 3—4, с. 188—189.

¹²¹ *Соболевский А. И.* Русско-скифские этюды.— ИОРЯС, 1921 г., 1923, т. 26, с. 41.

¹²² *Шахматов А. А.* Краткий начальный свод 1095 года.— Сборник статей и материалов. М.— Л., 1947, с. 154—156.

наших далеких предків — русів. На його думку, «спогад про участь в цьому поході зберігся в переказі нашого літопису про похід Кия»¹²³.

* * *

Наприкінці ХІХ ст. з історії та археології стародавнього Києва з'явилися праці І. А. Хойновського, який до розгляду питання про заснування Києва підійшов внаслідок проведених ним археологічних розкопок. На його гадку, на київських горах ще в V ст. до н. е. поселились греки-колоністи, хіосці (чи хіанці) або кіаней, які й стали причиною того, що «сучасники називали поселення Кіоси Кіанами, яке пізніше перетворилося в киян і Київ». Літописець Нестор, відзначав він, дав засновникові міста збірне ім'я «Кый», визнав його полянином, напевно, в зв'язку з тим, що в 1110 р. н. е. перекази його часу не йшли в такий віддалений час, як 460 р. до н. е., і такі віддалені події могли забуватися в пам'яті сучасників Нестора. Дослідник переконаний, що такий прибережний торговий центр родючої країни скіфів-орачів, як Київ, був заселений набагато раніше появи полян: всі знайдені в язичницьких могильниках предмети наче пояснюють, що «Київ було засновано набагато раніше появи тут полян в VI ст. н. е.»¹²⁴

Отже, за І. А. Хойновським, поляни поселилися на київській території в VI ст. н. е. Поляни — це руси і слов'яни, і Нестор зберіг ім'я їх князя «Кыя», якого з пошаною приймали в Константинополі¹²⁵. Проживання перших київських князів дослідник визначив у центрі найдавнішого поселення, «на самій високій горі, що панувала над іншими горами і над потоком Почайни в Дніпро»¹²⁶. Однак І. А. Хойновський виводив полян київських із країн, що носили ім'я «горбы», «хребты», вузлом яких були Татри — гніздо слов'янських племен, заселених народом хорбатами, чи хорватами. Автор вважав, що владика громади полян вивів свій рід із Татр до середнього Дніпра. Цей владика міг називатися Києм, бо за походженням був з давнього поселення Кієе на північному схилі Бескид Карпатських, що зберегло до наших днів первісну свою назву. Впевнений в своїх здогадах, що родоначальник громади полян Кий переселився із своїм родом на Дніпро, вивівши свій рід із околиць Кієе, І. А. Хойновський відзначав: «Від назви поселення Кієе, із якого походив старійшина, він називався Кий; після приходу на Дніпро поселився на горах над річкою, що протікала між урвищами гір на київському Подолі, яка по імені най-

¹²³ Ласкин Г. Ираклий. Византийское государство в первой половине седьмого века. Харьков, 1889, с. 58.

¹²⁴ Хойновский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г. Киев, 1893, с. 45.

¹²⁵ Хойновский И. А. Археологические сведения о предках славян и Руси Киев. 1896, с. 69.

¹²⁶ Там же, с. 94.

давнішого свого поселенця одержала назавжди до наших днів назву р. Киянки, а засноване ним на тому місці поселення стало називатися Київ»¹²⁷. Крім того, І. А. Хойновський начебто знаходить у творі Костянтина Багрянородного «Управління імперією» згадку про Кіава, князя росів, що цілком узгоджується, на його думку, «з іменем Кий, яке Нестор дав в своєму літопису першому князю росів»¹²⁸.

Отже, І. А. Хойновський, який дотримувався напочатку думки, що Київ засновано в V ст. до н. е. греками-колоністами із Хіуса, опісля докорінно змінив свої погляди, заявивши, що назву Києву дали поляни, вихідці з Карпат. Кий як родоначальник громади полян поселився на горах над річкою, яка від імені свого першого поселянина одержала назву Киянка, а засноване поселення стало називатися Києвом.

М. І. Петров (автор важливої зведеної праці з історичної топографії стародавнього Києва, який дотримувався думки Г. Вігфусона про ототожнення Києва з готським Данпарстадом) вважав, що місцевість, яку займає теперішній Київ, ще в доісторичні часи було заселено культурним, осідлим населенням, сліди якого відкриваються на схилах київських гір. Населення це дуже рано установило торгівлі відносини з греками, а опісля з римлянами, особливо з їх колоніями на Чорному морі, про що свідчать скарби грецьких і греко-римських монет, знайдених в різний час у Києві і Київській губернії (кінець I ст. до н. е.—початок I ст. і до III ст. н. е.). Судячи з монетних скарбів, зазначав М. І. Петров, зв'язки з греками в III—IV ст. ослабли і в V ст. припинилися зовсім. Причиною цього були вторгнення в степи сучасної південної Росії варварів, а саме готів і гуннів. Самий Київ, на думку автора, належав в цей час готам, а опісля гуннам і в IV ст. був центром Готської імперії, столицею Германаріха. Та вже в VI ст., «судячи з монетних скарбів, знову відновилися відношення Києва з Грецією, і до початку цього періоду слід приурочити легендарний літописний переказ про заснування Києва трьома братами Києм, Щеком, Хоривом і сестрою їх Либіддю». У зв'язку з тим, що старший із них Кий, за переказом, ходив до Царгороду, прийняв велику честь від царя грецького і помер в ріднім своїм місті, а Царгород засновано в IV ст., то подібне могло статися в VI ст. н. е.¹²⁹

Правильно визначивши за літописним переказом час заселення території Києва Києм з полянським родом, М. І. Петров, однак, схилявся до думки дослідників, які захищали «епонімний міф» в літописному переказі, тобто уособлення головних населених пунктів давнього Києва. І все-таки літописний переказ про Кия і його

¹²⁷ Хойновский И. А. Археологические сведения о предках славян и Руси, с. 94.

¹²⁸ Там же, с. 117.

¹²⁹ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897, с. 2—3.

братів та заснування ними міста, на думку автора, мав важливе і першорядне значення для всієї історії Києва: «Він (переказ.— Я. Б.) дуже важливий для історичної топографії Києва в тому відношенні, що склавшись приблизно біля VI ст. н. е., втримався і в усі наступні часи, навіть до теперішнього часу і тим свідчить про сталість київського населення з VI ст., незважаючи на наступні неодноразові зміни чужеземного володарювання над Києвом»¹³⁰.

Дослідник намагався локалізувати і найдавніше городище Кия, якого він називав «легендарним засновником міста Києва»: спочатку верхній Київ займав невеликий північно-східний куток Старокиївської гори між церквами Десятинною, Андріївською і Василівською (Трьохсвятительською), південним кінцем Великої Житомирської вулиці до перетину її Володимирською вулицею і північним схилом Андріївської гори або древньої Уздихальниці до Кожум'як¹³¹. Таким чином, заснування Києва як міста М. І. Петров відносив до рубежу нашої ери. До літописного переказу він поставився дуже обережно, вважаючи заселення Києва слов'янами в VI ст. за історичний факт, особливо важливий для історичної топографії міста. А от Кия, Щека, Хорива і Либідь він вважав особами, які вигадані літописцем від назв давніх київських урочищ.

Як і М. І. Петров, «епонімний міф» у літописному переказі вбачав О. І. Кирпичников, який назвав сказання про Кия, Щека і Хорива «недорозвинутою географічною сагою», що мала два варіанти вже у «Повісті временних літ»¹³².

Підтримав гіпотезу про походження імен Кия, Щека, Хорива і Либеді від назв річок та урочищ (Києва) і дослідник історичної гідроніміки і топоніміки А. Орлов. Навівши приклади, як створювались назви інших східноєвропейських міст, автор гадав, що й найдавніші руські міста мають аналогічне походження, тобто вони одержали назви від імен річок. На його думку, назву Києва слід утворювати від річки Киянки, яка (протікаючи по сучасному Киянівському провулку) впадала в Глибочицю. Якщо р. Кия, Киянка, існує чи існувала в Києві, то в такому випадку, вважав автор, «місто у відношенні походження свого імені не може являти виключення», тобто міфічний Кий, якого вважають засновником Києва, «повинен бути назавжди залишений в спокої». Так само, за автором, від урочища Щекавиці утворено ім'я Щека, від річки Либеді — ім'я казкової сестри Кия — Либеді і т. д.¹³³ Але, як відомо, гіпотезу про походження літописних засновників Києва від назв річок і урочищ сучасна історична наука не визнає, та й дослідник для підтвердження своїх доказів наводить досить сумнівні джерела, які аж ніяк не можна вважати достовірними.

¹³⁰ Петров Н. И. Вказ. праця, с. 3.

¹³¹ Там же, с. 91.

¹³² Кирпичников А. И. К литературной истории русских летописных сказаний.— ИОРЯС, 1897, т. 2, кн. 1, с. 56—57.

¹³³ Орлов А. Происхождение названий русских и некоторых западноевропейских рек, городов, племен и местностей. Вельск, 1901, с. 77, 124—125.

Певну увагу першопочаткам Києва приділив М. С. Рожков, який вказав, що переказ про заснування Києва носить «всі ознаки достовірності у своїй побутовій обстановці». Однак цей переказ не відмітив впливу зовнішньої торгівлі, тоді ще не існуючої, та й Київ виник лише на місці первісного поселення трьох братів-звіроловів. На його думку, Київ та деякі інші міста виникли ще до початку розвинутої торгівлі, і лише з VIII ст. зовнішня торгівля могла сприяти подальшому росту прирічкових міст і скупченню в них торгового населення¹³⁴. За однією вказівкою на літописний переказ, що свідчив про поширення у східних слов'ян промислів, час Кия, Щека і Хорива визначався VII ст. н. е.¹³⁵ Розглядаючи переказ про походження племінного князіння у полян, він між іншим зробив висновок, що у полян племінні князі були не виборними, а спадковими, тому що у них князіння (за літописом) став тримати рід Кия¹³⁶.

Навпаки, В. І. Щербина, згадуючи переказ про Кия з братами і сестрою, вважав питання про засновників Києва (хто вони, коли жили, що робили) невизначеним, як невизначеним, на його думку, є і час заснування міста Києва¹³⁷.

* * *

Особливе місце у вітчизняній історіографії займають праці видатного дослідника давнього руського літописання О. О. Шахматова, який простежив історію створення «Повісті временних літ», вияснив її редакції, визначив склад багатьох літописних зведень тощо. Свої висновки О. О. Шахматов будував у процесі вивчення літописного матеріалу¹³⁸ на великому фактичному матеріалі. Тому думки дослідника відносно переказу про заснування Києва як складової частини давньоруського літописання мають для висвітлення нашої проблеми важливе значення. Розглядаючи літописний переказ, учений вважав, що упорядник Початкового ізводу в одному із своїх джерел мав послідовну розповідь про найдавніші долі Києва, взяту із первісного літопису, розташованого не по рокам. Переказ про заснування Києва автор відносив саме до народних сказань, які могли існувати у формі як історичних пісень, так і прозаїчних оповідань¹³⁹.

О. О. Шахматова цікавить також питання, чи обмежувався переказ тільки повідомленням про існування цих братів — засновників Києва, чи передавали про них ще якісь відомості? Але до-

¹³⁴ Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. Ч. 1. Киевская Русь (с VI до конца XII века). Спб., 1903, с. 69.

¹³⁵ Там же, с. 16.

¹³⁶ Там же, с. 70.

¹³⁷ Щербина В. О Киевской старине. Киев, 1910, с. 4.

¹³⁸ Лихачев Д. С. Шахматов как исследователь русского летописания. — В кн.: Шахматов А. А. Сборник статей и материалов. М.—Л., 1947, с. 253, 255.

¹³⁹ Шахматов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. Спб., 1908, с. 97, 99, 477.

даткові відомості були лише про Кия (перевізника через Дніпро) та про Кия-князя, що ходив до Царгороду. Правильно реконструйована частина літопису про братів, відзначав автор, допоможе вирішити питання про родоначальників старого княжого роду, якими вони були в уяві літописця¹⁴⁰. У реконструйованому літописі «Повісті временних літ», у частині про заснування Києва (після усунення окремих пізніших вставок: про перший напад Русі на Царгород і поклоніння озерам та колодязям тощо) виходить цілісне оповідання про найдавніші долі Києва (заснування Києва трьома братами, від яких походять поляни, про смерть братів і про напад на полян навколишніх племен і хозарів)¹⁴¹.

Отже, О. О. Шахматов у реконструйованій частині літопису залишив переказ про Кия і його братів як найдавніший і важливий для початкової історії Русі взагалі. Також у своєму зауваженні на дослідження О. І. Соболевського «Древня переробка Початкового літопису» учений говорив про Кия, Щека і Хорива як про найвидатніших мешканців Руської землі¹⁴². Як бачимо, літописний уривок про заснування Києва О. О. Шахматов вважав складовою частиною найдавнішого літописного ізводу, вважаючи Кия, Щека і Хорива найстарішими князями на Русі, хоча зрідка і з'являвся у нього сумнів щодо їх історичності взагалі («етимологічний міф» в літописному переказі)¹⁴³.

Водночас на початку ХХ ст. з'явилося і кілька досліджень, в яких їх автори, говорячи про походження Києва, поставили і ряд питань, необхідних для розв'язання проблеми. Так, згадуючи про заснування Києва, а відповідно про розселення полян, Г. М. Барац проробив текстологічний аналіз окремих уривків літописного переказу про заснування Києва¹⁴⁴. Інший автор, Л. П. Кругликов-Гречаний, намагався визначити час заснування міста, дошукувався причин, що привели до утворення такого визначного центру східних слов'ян. На його думку, початок Києва можна віднести до часу десь після початку нашої ери, який виник на місці найдавніших людських поселень. Навівши християнську легенду про ходіння апостола Андрія в Рим через Дніпро поблизу Києва в середині I ст. н. е., дослідник називав цю легенду звичайним поетичним вимислом, що, як і наступна літописна легенда про заснування Києва полянськими князями Кием, Щеком і Хоривом, мала підтвердити древність руського народу, який в найдавніші часи заснував місто Київ, що стало начебто колискою та зосередженням християнства на Русі.

¹⁴⁰ Шахматов А. А. Вказ. праця, с. 477.

¹⁴¹ Там же, с. 98; Шахматов А. А. Повесть временных лет. Пг., 1916, т. 1, с. 8—9.

¹⁴² Шахматов А. А. Киевский начальный свод 1095 года.— Сборник статей и материалов, с. 154.

¹⁴³ Шахматов А. А. Разыскания..., с. 477.

¹⁴⁴ Барац Г. М. Происхождение летописного сказания о начале Руси. Киев, 1913, с. 67—68 та ін.

Автор повністю дотримувався епонімної теорії про заснування міста, за якою раніше існували місто Київ і гори Щекавиця, Хоревниця та річка Либідь, бо, очевидно, людям хотілось осмислити всі ці назви, оживити їх, дати їм пояснення, внаслідок чого і «склалася поступово наведена вище легенда про Кия, якого ніколи не існувало, про його братів і сестру»¹⁴⁵.

Л. П. Кругликов-Гречаний нагадував, що переказ про заснування Києва не єдиний в своєму роді. Подібним же чином пояснюється походження і багатьох інших міст (Риму), в зв'язку з чим він робив висновок, що «в дійсності імена засновників виникли від назв міст, а не навпаки»¹⁴⁶. Однак, зазначав він, нема ніяких даних, джерел, що могли б дати відповідь на питання про походження Києва, початок якого невідомий нам і губиться в глибині віків. На переконання автора, спроби окремих дослідників вважати первісний Київ за місто Гелон геродотовських часів, готським містом Данпарстадом, столицею гуннів Гуніваром, аварським містом є не чим іншим, як домислом, припущенням, часом дуже мало обгрунтованим¹⁴⁷.

У процесі подальших досліджень автор прийшов до висновку, що Київ як місто міг існувати вже в слов'янську епоху: «Безумовно, своє існування Київ починає лише з епохи слов'янства, приблизно з VIII ст. У цей час на величезних просторах між Ладоським озером і Чорним морем жили східні слов'яни. Вони не склали ще одного народу і ділилися на племена... Київ був містом у полян»¹⁴⁸. Дослідник вказував, що вже в цю пору Київ відіграв велику роль у східнослов'янському світі, бо, по-перше, він був зосередженням великої області Середнього Придніпров'я і одним із найважливіших пунктів всієї зайнятої східними слов'янами території, по-друге, сила і значення Києва залежали головним чином від обширної торгівлі, яку вів він з різними країнами, і, по-третє, успіхам в торгівлі Київ був зобов'язаний надзвичайно вигідному географічному положенню (він був розміщений на важливому торговому шляху, що об'єднував північ і південь, схід і захід, яким була річка Дніпро із своїми багаточисленими притоками, що зв'язували Київ з Балтійським, Каспійським, Чорним та Азовським морями). Тобто Л. П. Кругликов-Гречаний вслід за В. О. Ключевським початок Києва відносив до давньої слов'янської епохи і повністю пов'язував його із жвавою торгівлею Придніпров'я. Київ, вважав він, виріс із торгового «погоста», і початок його відноситься до VIII ст.¹⁴⁹

¹⁴⁵ Кругликов-Гречаний Л. П. Киев в прошлом, 1913, вып. 1, с. 32—35.

¹⁴⁶ Там же, с. 35—36.

¹⁴⁷ Там же, с. 36.

¹⁴⁸ Там же.

¹⁴⁹ Там же, с. 36—39.

Значне місце у вітчизняній історіографії початку ХХ ст. займають праці відомого історика, революціонера-демократа І. Я. Франка¹⁵⁰, постійну увагу якого привертала перша історична писемна пам'ятка Русі — «Повість временних літ». Розглядаючи історію Давньоруської держави, її виникнення, І. Я. Франко не раз торкався і питання про походження Києва¹⁵¹. Так, наводячи літописний переказ про заснування Києва трьома братами і згадуючи похід Кия на Царгород, учений зазначав: «Очевидно, мова тут про військовий похід Кия до Царгорода, давніший від переходу обрив попри Київ, що був коло року 640. Се дозволяє віднести початок державної організації в околицях Києва на початок сього віку»¹⁵².

Дослідник нагадував, що похід Кия на Царгород привернув увагу О. Рігельмана, а М. С. Грушевський (критиці праць якого і присвячена власне розвідка І. Я. Франка) «наводить це оповідання й оба рази не дослівно з літопису, а з пропуском епізоду про похід на Царгород, і оба рази з апіорним твердженням, що се оповідання не має історичної підстави, а було зложено тільки для пояснення назв місцевостей». Історик виступив проти подібного твердження взагалі як ненаукового і невірнього, бо Кий з братами — то історичні особи: «Відки, одначе, взялися назви місцевостей, сего автор не пробує пояснити. На мою думку, «етимологічне» толковане оповідання про Кия, Щека та Хорива невірне й непотрібне»¹⁵³.

Постійні дослідження Київського літопису, порівняння його записів з аналогічними відомостями з грецьких першоджерел викликали у І. Я. Франка переконаність, що дійсно «сьомий вік» — то історичний початок полянської держави. Відповідно і час князювання Кия та його братів дослідник відносив до першої половини VII ст.¹⁵⁴ Десь у цей час і відбувся похід Кия на Царгород. Він висловлював надію, що обов'язково має бути і знайдеться сучасне нападу Кия візантійське свідоцтво, «заховане коли не в грецькій тексті, то бодай у старих перекладах на церковно-слов'янську мову». Учений віднайшов текст візантійської легенди про положення ризи Богородиці в храмі у Влахерні, де було й оповідання про напад якоїсь ворожої сили на Царгород не з моря, але сухопутною дорогою. На жаль, текст цей, відомий І. Я. Франкові за двома рукописами із львівської збірки А. Петрушевича, виявився дуже попсованим. «Хтось, — зауважував він, — мав інтерес у тім,

¹⁵⁰ Коваленко Л. А. Історичні погляди І. Я. Франка. — В кн.: І. Я. Франко як історик. К., 1956, с. 3, 19; Кравець М. М. Іван Франко — історик України. Львів, 1971.

¹⁵¹ Франко І. Причинки до історії України — Русі. Львів, 1912, ч. 1, с. 24—25, 103—104.

¹⁵² Там же, с. 25.

¹⁵³ Там же.

¹⁵⁴ Там же, с. 103—104.

аби затерти сліди сего нападу»¹⁵⁵. Однак авторові вдається встановити, що мова тут могла йти про напад Кия на Царгород разом з іншими слов'янами, що входили до союзного війська аварського кагана в 626 р. за царя Іраклія. «Пам'ять нападу Кия на Царгород, на мою думку,— писав він,— в'яжеться з установленням в Царгороді празника положення ризи Богородиці в храмі на Влахарнах на день 2 липня. Що встановлення того празника не можна в'язати з чудесним відбиттям нападу Аскольда й Діра в 863 р., видно хоч би з того, що той напад був відражений дня 25 червня. Не заважено досі, мабуть, що перший напад слов'ян на Царгород, і то не з моря, а з суходолу стався ще в 626 р. за царя Гераклія і що ті слов'яни прийшли під командою кагана аварів із-за Дунаю, отже, з теперішньої Румунії, заселеної тоді потомками антів та скитів, у яких бачимо наших одноплемінників»¹⁵⁶.

І. Я. Франко звернув увагу і на таке повідомлення у згаданому літописному оповіданні: «В один час припав на нас один страшний огняний меч, що міг розвалити весь світ. Повість про се записана в інших книгах». Ті, інші книги (або оповідання), де йдеться про перший похід Русі на Царгород, розшукувалися автором постійно. Учений вірив, що подібне свідчення давніх подвигів наших предків обов'язково буде віднайдене¹⁵⁷. І дійсно, така повість, точніше один із її списків, і стала відома І. Я. Франкові, але, напевно, вже в останні роки життя і нині знаходиться в його книгозбірні¹⁵⁸.

Повість ця побутувала на Русі в багатьох списках і відома під назвою «Повість полезна от древняго списания сложена, воспоминание являюще преславно бывшаго чудеси егда перси и варвари царствующий град облегоша»¹⁵⁹. Цікаво, що в грузинському списку цієї «Повісті» (грузинський пергаментний манускрипт 1043 р.). перекладеної з грецької, скіфи, які облягали Константинополь

І. Я. Франко.

¹⁵⁵ Франко І. Я. Літературна спадщина. К., 1967, т. 4, с. 25.

¹⁵⁶ Там же, с. 24.

¹⁵⁷ Там же, с. 24—25.

¹⁵⁸ Слово о похвале пресвятой Богородицы и чуда в святом граде бывши (В кн.: XVIII ст. «Учительное евангліє»).— Відділ рукописів Ін-ту літ. АН УРСР, ф. 3, № 4743, арк. 472—474.

¹⁵⁹ Сказание о Цареграде по древним рукописям. Спб., 1868, с. 11—33.

у 626 р., називаються руськими¹⁶⁰. Також у Франковому збірнику крім кагана називається і союзний йому «скифов гетман»¹⁶¹. Розгляд усіх даних як за слов'яно-руськими джерелами, так і за грузинськими і відомими візантійськими історичними хроніками (Пасхальна хроніка, твори Георгія Писіди — сучасних облозі 626 р., свідчення Г. Кедріна, К. Манасії тощо) дає можливість зробити висновок: І. Я. Франко дійсно мав рацію. В поході на Константинополь у 626 р. могли брати участь полянський князь і його дружина.

Питання походження Києва І. Я. Франко торкався і в інших працях, частина яких лишилася в рукописах і нині зберігається в архіві ученого¹⁶². Уже в рукопису «Найстаріші традиції Київської землі», в розділі «Кий, Щека і Хорив», дослідник відзначав, що як і інші старі міста, початки яких сягають передісторичних часів, Київ здавна мав свою місцеву традицію, що приписувала його заснування певним особам, про життя і діяльність яких майже не залишилося писемних свідощів¹⁶³. Однак, зауважував він, «місцева традиція про початок Київа дійшла до нас у поетичнім оповіданні про трьох братів Кия, Щека й Хорива, що записане десь на початку XI в. і втягнене пізніше в найстарший літопис із редакторськими додатками літописця, не перестало й досі бути загадкою для істориків, із яких дехто вважає його навіть видумкою київських книжників XI в., хоча, на мою думку, воно не позбавлене дійсною історичною основою»¹⁶⁴. Тож високо цінуючи «Повість временних літ», І. Я. Франко й переказ про заснування Києва вважав не позбавленим «дійсною історичною основою», а братів Кия, Щека і Хорива — історичними особами, які заснували Київ. На його думку, Кий ходив походом на Візантію через Болгарію сухопутним шляхом. Дослідник висунув цікаву гіпотезу, що Кий із своїм родом міг брати участь у знаменитій облозі Константинополя 626 р. Аналіз літописних повідомлень, висновки І. Я. Франка (особливо щодо заснування Києва) не втратили й на сьогодні свого наукового і пізнавального змісту.

У своїх здогадах відносно початку діяльності першого київського князя І. Я. Франко максимально наблизився до точки зору сучасної історичної науки, за якою заснування міста Києва датується приблизно кінцем V ст. Зазначимо, що розуміння ученим першопочатків Києва ґрунтувалося виключно на писемних джерелах.

¹⁶⁰ Осада Константинополя скифами, кои суть русские, и поход императора Ираклия в Персию.— В кн.: Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1900, вып. 27, с. 8—61.

¹⁶¹ Слово о похвале пресвятой Богородицы..., арк. 473, 473 зв.

¹⁶² Франко І. Я. Найстаріші перекази Київської землі (1912—1914).— Відділ рукописів Ін-ту літ. АН УРСР, ф. 3, № 403; Франко І. Я. Найстаріші перекази Київської землі (1914).— Відділ рукописів Ін-ту літ. АН УРСР, ф. 3, № 405; Франко І. Я. Найстаріші традиції Київської землі. Дослідження Київського літопису (1912).— Відділ рукописів Ін-ту літ. АН УРСР, ф. 3, № 743.

¹⁶³ Франко І. Я. Найстаріші традиції Київської землі, арк. 10.

¹⁶⁴ Там же, арк. 107.

Високо цінуючи «Повість временних літ», розглядаючи її як найважливіше джерело з історії Давньої Русі, І. Я. Франко вказував, що вона в той же час відзначається високою поетичністю. Серед художньо-поетичних переспівів І. Я. Франка з Початкового літопису особливу увагу привертає вірш «Три брати, основателі Києва», де правдиво відображено «Повість временних літ» про заснування Києва. Цей вірш-переспів являє собою невелику поему з життя стародавнього міста.

Інший український історик Д. І. Багалій, описуючи розселення руських племен, називав Київ найдавнішим слов'янським містом, який став центральним у слов'ян і тримав у своїх руках знаменитий шлях з варяг у греки. Він детально торкався походження і первісної долі (за літописом) Києва як визначного полянського центру. Однак автор вважав, що імена трьох братів і сестри їх «топонімічні, тобто вони зв'язані з назвами київських урочищ». На його думку, привертає увагу повідомлення про поселення братів з їх родами на трьох київських горах, а свідоцтво про ліс навколо Києва, в якому жили поляни, більше відповідає дійсності, аніж вказівка літописця на поля, від яких одержали свою назву поляни. Під полем, нагадував учений, літопис розуміє степ, про що маються пізніші записи (наприклад, під роком 968). Така суперечливість пояснюється, на думку історика, тим, що поляни в давні часи могли жити південніше по Дніпру, а потім під тиском кочівників змушені були переселитися на північ, під захист Києва, оточеного лісами. Південний кордон полянської території посунувся спочатку до Росі, а опісля навіть до Стугни. На долю полян випала роль об'єднувачів Русі, творців Київської держави¹⁶⁵.

Д. І. Багалій, таким чином, не визнавав князів Кия, Щека і Хорива за історичних засновників Києва, вважаючи їх імена похідними від назв стародавніх київських урочищ, захищаючи стару етимологічну версію, від якої в його час вже чимало істориків відмовилося як від ненаукової. У той самий час історик визнавав Київ найдавнішим слов'янським містом, особливо цінуючи повідомлення літописця про заселення його полянами в часи великого переселення слов'ян.

М. М. Покровський, вказуючи на те, що в Давній Русі існували «дві форми розростання патріархальної влади», підкреслював, що Початковий літопис ще пам'ятає той час, коли руси-слов'яни, як і теперішні чорногорці, ділилися на племена, і кожне плем'я мало своє княжіння («після смерті Кия з братами почав рід їх княжити у полян») ¹⁶⁶. Нагадуючи, що історію Київської Русі наш літопис починає з факту, як трое братів будують місто в ім'я старшого

¹⁶⁵ Багалей Д. И. Русская история. Княжеская Русь. М., 1914, т. 1, с. 128—129.

¹⁶⁶ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. М., 1910, т. 1, кн. 1, с. 57; Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен. Т. 1, 2.— Избр. произведения.— М., 1966, кн. 1, с. 97.

брата свого і називають його Києвом, М. М. Покровський відзначав, що місто це було дерев'яним, бо навколо був «ліс і бор великий»¹⁶⁷. Таким чином, дослідник початкову історію Русі вважав за можливе починати з літописного переказу про побудову на горі над Дніпром міста Кия. Кий з братами жив в часи патріархальної влади і для історика був реальною історичною особою. Правда, на його думку, це були племенні князі, а справжні князі — то люди прийшли, варяги, з якими історик пов'язував державну організацію на Русі, в чому і полягала помилка М. М. Покровського. Зараз переконливо доведено слов'янське походження Русі. Та й сам історик в іншому місці відзначав: «Ні про які «початки державності», начебто занесених нам князями із-за моря, не може бути й мови»¹⁶⁸.

Про походження Києва писав і К. В. Шероцький, який вважав, що на території Києва життя продовжувалося за археологічними даними безперервно починаючи із незапам'ятних часів (епоха палеоліту, неоліту, трипільська культура, скіфська доба і особливо — за слов'янських часів). Нагадуючи про можливість бачити в сучасному Києві столицю готського царства, що якоюсь мірою підтверджується й археологічними даними, автор, однак, не пристав до думки Г. Вігфуссона та інших дослідників. Дати відповідь на основне питання, коли ж виник Київ, К. В. Шероцький, однак, не зміг («цього ніхто не знає»). Відкинув він і літописний переказ про трьох братів, віднісни його до легенди¹⁶⁹.

¹⁶⁷ Покровський М. Н. Русская история с древнейших времен, с. 144—145.

¹⁶⁸ Там же, с. 97 (прим. Л. В. Черепніна).

¹⁶⁹ Шероцький К. В. Киев. Киев, 1917, с. 1—2.

Розділ III

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

1. РАДЯНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ 1918 — СЕРЕДИНИ 1940-х РОКІВ

Переказ про заснування Києва трьома братами потрапив і в Закавказзя, зазнавши там певної переробки на місцевому ґрунті. Вірменську легенду про заснування Куара в Палуні Куаром, Мелтеєм і Хореаном було записано вірменським істориком Зенобом Глаком в «Історії Тарона». У 1922 р. вперше вона стала об'єктом спеціального дослідження академіка М. Я. Марра. Свою працю М. Я. Марр присвятив порівнянню «книжних легенд» про заснування Куара у Вірменії і Києва на Русі, вважаючи, що обидва варіанти легенди мали спільну яфетичну, скіфську основу, тобто походженням своїм сягають скіфського часу. Дослідник підкреслив виключне багатство руської «живої старовини», яка начебто сягає скіфських джерел. Далі, співставляючи переказ про початок Києва з паралельним сказанням про побудову міста Куара у Вірменії, він, піддаючи яфетидологічному аналізу ономастичний, топо- і етномічний матеріал сказань, намагався довести, що обидві легенди ви-

никли на базі пізніших сказань, які дали як давньовірменську, так і давньоруську версії¹, стверджуючи таким чином думку про племінну і культурну спільність Давньої Русі і яфетичного Кавказу². Звичайно, вказуючи на етнічні зв'язки Київської Русі і Ванської Вірменії і вважаючи, що в основі обох легенд лежить скіфський племінний переказ³, М. Я. Марр виходив з позиції загальнотеоретичної концепції так званої яфетичної теорії⁴, за якою для давньоруської легенди не залишалось місця в будь-якому тексті реальних історичних подій з історії східних слов'ян⁵. Гіпотезу дослідника щодо скіфського походження легенди чи привнесення її зі сторони радянська історична наука повністю заперечує.

Однак у дослідженні М. Я. Марра все ж є й раціональне зерно. По-перше, завдяки його праці вірменська легенда вже з 1922 р. стала об'єктом уваги багатьох дослідників, по-друге, учений намагався продатувати історичне джерело, в якому вміщено легенду, тобто «Історію Тарона», яка написана, на його думку, в VII ст. н. е.⁶, що має неабияке значення і для датування давньоруського переказу. Найновіші історико-філологічні дослідження «Історії Тарона» датують цю пам'ятку кінцем VI — початком VII ст.⁷ По-третє, за дослідженням М. Я. Марра, відкидається різниця в іменах середнього брата, де замість фонетичного збігу маємо збіг семантичний: обидва імені *Щек* і *Мелтей* означають одне і те саме — «змій». Відсутність імені *Либеді* у вірменській легенді пояснюється тим, що вірменський переклад цього імені виявився злитим з іменем третього брата *Хореана*, тобто «*Кар-ап — лебідь*» є двійником *Хореана — Хорива*⁸.

Та М. Я. Марр лише поставив проблему. Далі правильних співставлень справа не пішла, бо, за ним, і давньоруський і давньо-вірменський перекази беруть початок ще в скіфський час, що неправдоподібно.

У 1924 р. вийшла з друку праця В. О. Пархоменка «Біля джерел руської державності», в якій автор вказував, що поляни (південно-східні племена) входили в «хазарську племінну групу» і були споконвічними ворогами древлян і уличів (південно-західні племена), боротьба між якими велася безперервно, починаючи від легендарного *Кия* і аж до *Святослава* та його синів⁹. Ця боротьба, за

¹ *Марр Н. Я.* Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси.— В кн.: Избр. работы. М.— Л., 1935, т. 5, с. 44—66.

² Там же, с. XII.

³ Там же, с. 62.

⁴ *Монгайт А. Л.* Н. Я. Марр.— В кн.: Советская историческая энциклопедия. М., 1966, т. 9, стб. 139.

⁵ *Брайчевський М. Ю.* Коли і як виник Київ, с. 87.

⁶ *Марр Н. Я.* Вказ. праця, с. 54.

⁷ *Айвазян К. В.* «История Тарона» и армянская литература IV—VII вв. Ереван, 1976, с. 386.

⁸ *Марр Н. Я.* Вказ. праця, с. 56—57.

⁹ *Пархоменко В. А.* У истоков русской государственности (VIII—XI вв.). Л., 1924, с. 14, 44.

дослідженням В. О. Пархоменка, була, власне, суперечкою за одну і ту саму територію, викликана витісненням аборигенів (древлян) пришельцями (полянами). Та й «Повість временних літ» прямо вказує на поселення древлян поблизу Києва, біля Дніпра. Заснування Києва полянами відповідно викликало виступ древлян проти пришельців, що особливо посилювалося після смерті трьох братів (за літописом, поляни зазнавали утисків з боку древлян). За іншою літописною редакцією, сліди якої залишилися в одному рукопису XVII ст., говориться про боротьбу Кия і його дружини з древлянами і загибель Кия та його роду. Для підтвердження цього міркування історик наводить ряд даних (писемних та археологічних), які свідчать, що на місці літописного поселення полян раніше жили древляни, витіснені першими із Середнього Дніпра¹⁰.

Прийшли поляни в Середнє Подніпров'я до Києва, на думку автора, із Південного сходу, швидше з Приазов'я, де жили на північ від Азовського моря з VI—VII ст.¹¹ Ім'я ж своє одержали від «поля», широкого степового простору на берегах Північного Дінця чи Дону¹².

Варто нагадати і працю Є. Ю. Перфецького («Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша»), в якій автор розглядав найстаріший початковий текст руського літописного джерела Яна Длугоша, а саме оповідання про Кия, Щека і Хорива та про Рюрика, Синеуса і Трувора. Так, за текстом Яна Длугоша, Кий, Щека і Хорив були спочатку просто братами і лише опісля стали князями і дали «початок першому роду князівському на Русі, заложивши свою полянську династію». Ян Длугош підкреслював, що вони дійсно були «основники руського державного життя та своєї династії»¹³.

Відтак, розглядаючи переказ про заснування Києва, дослідник вважав, що Нестор користувався «достовірними даними про Кия із текстів найстарішої доби» і що Кий дійсно жив і князував у Києві, а оповідання про Рюрика, Синеуса та Трувора є «пізнішого походження, зложене під впливом київського тексту про Кия, Щека та Хорива»¹⁴.

Літописне оповідання про Кия та інших князів, на думку Є. Ю. Перфецького, було внесене в літописний текст — старовинний Київський літопис — на початку XI, а може наприкінці X ст., тобто тоді, коли усна традиція про ці племена та їх князів ще була живою. Імена князів залишилися в народній пам'яті через те, що народ пов'язував їх діяльність із зародженням політичного життя на Русі, рахуючи цих князів взагалі першими князями. «Ім'я ж найстаршого з племінних князів — Кия, — підкреслював автор, —

¹⁰ Пархоменко В. А. Вказ. праця, с. 15, 45.

¹¹ Там же, с. 51—52.

¹² Там же, с. 57.

¹³ Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша.— ЗНТШ, 1927, т. 149, с. 32, 38.

¹⁴ Там же, с. 68, 82.

котрий мав та має релятивно найбільші підстави з усіх цих племінних князів рахуватися реально-історичною особою, пов'язано з заложенням Києва та утворенням старовинної княжої династії»¹⁵.

Розгляду сказання про Кия присвячено спеціальну статтю М. Тершаковця «Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либедь». Вже із підзаголовку її — «Епізод із українсько-германських взаємин давньої доби» — стає зрозумілою та доба, до якої переносить автор літописні події. Це IV ст. н. е. — час, коли королем остготської держави в причорноморських степах був Германаріх. Дослідник посилався саме на один такий епізод із взаємовідносин Германаріха і князя росоманів, записаний істориком Йорданом у 551 р. У зв'язку із появою гуннів князь росоманів покинув короля готів. Германаріх жорстоко помстився на його жінці (Сунільді), яку розірвали дикі коні. Брати Сунільди (Сар і Аммії) напали на короля і тяжко поранили його. М. Тершаковець наводить також інше свідчення про смерть Германаріха — його сучасника історика Марцеліна (писав в 390 р.), в якому король готів, наляканий нападом гуннських орд, наклав на себе руки в 375 р. і де немає епізоду з росоманами. Цікаво, що легенда, записана в Йордана, виявилася (правда, в переробленому дещо вигляді) і в скандинавському та старонімецькому фольклорі. Автор ладен думати про те, що в новий історичний час (розповсюджуючись від чорноморських готів до північно-германських племен через Київ чи Новгород) готський переказ про Германаріха злився з переказом про трьох братів, засновників Києва¹⁶.

Далі дослідник наводить літописний переказ про трьох братів і сестру з Іпатіївським і Никонівським літописами, за якими брати і сестра були автохтонами, полянами, князівського походження і жили до появи хозарів. Брати робили походи як на південь, так і на схід. М. Тершаковець розглядав і різні пізні версії, занесені в літописні списки про трьох братів, а також свідчення деяких письменників про побудову Києва в 334 чи в 430 р. н. е. і гадав, що «подробиці у різних версіях переказу про трьох братів та їх сестру походили з усної традиції, котра своєю дорогою була відгомном дійсних історичних обставин», які, на думку автора, виясняють історію нашого переказу і його взаємини зі старогерманською поезією, що приводить, звичайно, в перші століття нашої ери. Зважаючи на перебування кельтів у південно-східній Європі, автор припускав кельтійське походження літописних імен Кия та Либеді. Водночас він у різних джерелах вишукував пояснення історичних взаємин кельтійсько-східногерманських і східногермансько-слов'янських, а це знову приводило до розгляду політичної обстановки в степах Північного Причорномор'я в перші століття

¹⁵ Перфецький Є. Вказ. праця, с. 68, 82.

¹⁶ Тершаковець М. Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либедь.— ВУАН. Зб. іст.-філол. відділу, 1928, № 76, ч. 2, с. 399—403.

нашої ери. Відповідно готи начебто мали культурні впливи на східнослов'янські та інші племена ¹⁷.

Згадані напочатку росомани, вважав М. Тершаковець, — це анти, а їх король — Бож (Боз), який відійшов від Германаріха, ставши союзником гуннів, а опісля війни з Вінітаром був розбитий і страчений. Таким чином, «в усній традиції готів середини VI ст. (збереженої у Йордана) первісні історичні імена змінені вже епічними (росомани, Сар, Аммії, Сунільда)». На думку автора, ближчою до історичної правди є подальша розповідь у Йордана, де Свангільда не названа і нема мови про помсту її братів, а говорить лише про смерть Боза та його синів, тобто синів його жінки, під якою може розумітись епічна Свангільда. М. Тершаковець вбачав тут ототожнення росоманів з антами і тим самим неназваного короля росоманів з Бозом (Бусом) ¹⁸.

Далі автор вважав, що Свангільда може бути готським двійником літописної Либеді, тобто її ім'я є простим перекладом слов'янського імені на германський лад і, таким чином, перейшло до скандинавської поезії. За слов'янське походження Свангільди промовляють також ім'я її батька і число братів, що вказує на первісне джерело-переказ про Кня, Щека, Хорива та сестру Либідь.

Отже, за М. Тершаковцем, час побудови Києва відноситься до 375 року, до часів війни антів з готами ¹⁹.

* * *

У післяжовтневий час в окремих виданнях продовжували шукати пояснення назви найстарішого міста східних слов'ян і часу його виникнення. Так, у виданому в 1930 р. академічному путівнику по Києву один із його авторів, М. Я. Рудинський, подав детальний розгляд зміни доісторичних та історичних пам'яток різних епох на території Києва (з часів культури палеоліту, неоліту, трипільської культури, скіфської, римської і, нарешті, слов'янської й «княжої»). Така зміна культур на території Києва, на гадку автора, відбувалася безперервно, тобто проводилася думка про безперервність історичного розвитку Києва. За дослідженням ученого, Київ існує вже в добу великих переселень народів. Однак він ставить під сумнів ототожнення Києва і «Дніпрового міста» (Данпарстада) скандинавських саг. Зародків же первісного слов'янського міста (київського акрополя) треба шукати, вважав автор, на горі над Подолом (район сучасної Десятинної вул., Андріївського узвозу, до садиби Михайлівського монастиря) та на Подолі, «звідки почав був розростатися город» ²⁰.

Інший автор, М. Ткаченко, вже безпосередньо торкався питання походження Києва. На його думку, місто Київ остаточно сфор-

¹⁷ Тершаковець М. Вказ. праця, с. 404—416.

¹⁸ Там же, с. 417, 419.

¹⁹ Там же, с. 420, 424—425.

²⁰ Рудинський М. Доісторичне минуле Києва.— В кн.: Київ. К., 1930, с. 21, 30, 32—33.

мувалось в епоху слов'янського розселення в Середньому Подніп-ров'ї VI—VIII ст. н. е. Але точніше визначити час, з якого прозваний Київ, заважає та обставина, що Київ виник на місці, залюдненому і раніше, що дає «широкий простір різним науковим гіпотезам про час, коли він виник, про нарід, що його утворив, та про походження його назви». Нагадавши різні трактування назви Києва і відповідно його засновників (у назві Києва вбачають слово, близьке до слова «скит», і скіфів вважають основоположниками міста; виводять його від фінського слова, яке означає печеру; визначають як колонію з Хіуса; пов'язують його походження з киммерійцями; бачать в ньому слов'янських поселенців тощо), автор наводив текст літописного переказу про заснування Києва трьома братами ²¹.

Однак порівнюючи оповідання літопису з оповіданнями про початки інших міст, він вважав, що переказ про трьох братів та їхню сестру як про перших засновників Києва виник згодом, коли кияни захотіли усвідомити собі назву свого міста, близьких до нього горбів та річки і тоді ж «на підставі старих назв створили «епонімну» легенду про трьох братів та їх сестру», бо, на гадку автора, «подібні перекази існують і про утворення інших міст» (легенда про заснування Риму, оповідання про трьох братів у Вірменії тощо) ²². Отже, незважаючи на те, що чимало учених давно відкинули пояснення назви Києва через застарілу «епонімну» легенду, М. Ткаченко знову повернувся до неї, намагаючись примирити дані літопису з назвами старого Києва.

На думку дослідника, Київ як місто остаточно сформувався в той час, коли увесь простір між Ладозьким озером і Чорним морем займали східні слов'яни, які поділялися на ряд племен, кожне з яких мало свої поселення-міста, обнесені ровом, валом та огорожею. Таким містом у землі полян і був колись Київ, який зі сходу межував із землею сіверян, а із північного заходу — з землею древлян, на півдні — зі степом. Вигідне географічне положення Києва, де сходилися найважливіші водні шляхи, і створило умови для його територіального та економічного розвитку, що поставило Київ у число найважливіших міст східного слов'янства, перетворивши його у великий центр тодішніх торговельних зносин ²³.

В. Панов, досліджуючи літописний переказ про заснування Києва, вказав, що сказання про київських князів Кия, Щека і Хорива відноситься до усних переказів, відомих у формі пісень і билин чи прозаїчних оповідань ²⁴. В іншому місці, в коментарях до російського перекладу Початкового літопису, дослідник відзначив, що казковий мотив про трьох братів ускладнений «звичною для

²¹ Ткаченко М. Історичне минуле Києва.— В кн.: Київ, с. 44.

²² Там же, с. 45.

²³ Там же, с. 46.

²⁴ Панов В. К истории летописей.— В кн.: Древнерусские летописи. М.: Л., 1936, с. XVI.

середньовіччя персоніфікацією географічних ординат» і що суперечка про походження Кия — «цікавий зразок «ученої» методології автора «Повісті», процесу сходження у нього від «першоджерел» до «наукових фактів»²⁵.

З'явилась у цей час і оглядова стаття В. Славина про старий Київ, в якій автор пропагував віджилу вже гіпотезу про Київ як столицю готів²⁶.

С. В. Юшков, розглядаючи питання про виникнення міст на Русі, початковим типом міст (до IX ст.) вважав племінні міста, що були центрами усєї прилеглої території, де жила племінна верхівка (тут концентрувалася племінна влада — князь, його дружина і «нарочиті мужі»). Серед таких племінних міст, на думку історика, вже давно почали виділятися Київ і Новгород, економічне і політичне значення яких було винятковим, які переважали всі інші міста не лише чисельністю населення, а й складністю організаційної структури. Поступово ці міста перетворювались у міжнародні торжища²⁷.

О. О. Ридзевська у праці «До питання про усні перекази у складі найдавнішого руського літопису» виступила проти думки К. Тіандера, який вважав переказ про трьох князів-братів «переселенським сказанням», маючи на увазі два його варіанти у літопису: один приурочений до Новгорода, представлений легендою про Рюрика, Синеуса і Трувора, і другий — до Києва, представлений сказанням про Кия, Щека і Хорива. Що ж стосується до сказання про Кия, Щека і Хорива, то, на її думку, очевидна повна невідповідність зближення його з яким завгодно скандинавським переселенським сказанням, бо «літопис цілком виразно зображує Кия, Щека і Хорива як місцевих героїв-епонімів, засновників Києва і родоначальників місцевих, а не прийшлих князів». Для дослідника нема ні найменшого сумніву в тому, що «літописна легенда про Кия немає ніякого відношення до варягів»²⁸.

Інший дослідник, історик і сходознавець А. Ю. Кримський, працюючи над капітальними працями з історії хозар, подавав у них й історію всього Приазов'я і Причорномор'я. На його думку, тут відбувалися взаємини східних і східнослов'янських народів і племен. Він підкреслював, що «культурний народ» хозарів володів і Києвом, і територією нашого півдня до заснування великої Київської староруської держави²⁹.

Тема хозар настільки полонила А. Ю. Кримського, що й пи-

²⁵ Панов В. Комментарий. Начальная летопись.— В кн.: Древнерусские летописи, с. 319.

²⁶ Славин В. Київ у пам'яті століть.— Соціалістичний Київ, 1936, № 12, с. 34.

²⁷ Юшков С. В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. К., 1939, с. 20—21.

²⁸ Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв. Материалы и исследования. М., 1978, с. 169—170.

²⁹ Рукоп. відділ. ЦНБ АН УРСР. Архів Президії АН УРСР. Справа Кримського А. Є., оп. 1, арк. 163.

тання походження Києва він тісно пов'язував із цим народом. Подібні висловлювання не раз трапляються у його праці про хозар: «...реальною західною границею хаканської держави стався басейн обох берегів Дніпра або Наддніпрянщини аж до лиманів Чорного моря, з її слов'янською праукраїнською людністю. З Початкового літопису, де, між іншим, сказано, що й Київ заснували брати-хозари Кий, Щек і Хорев, ми знаємо, що хозарам більш-менш аж до третьої четвертини IX в. платили васальну данину і поляни Київщини»³⁰. Навівши далі літописне повідомлення про накладення хозарами данини на полян, яку, за його дослідженням, хозари наклали десь в VII—VIII ст., учений писав, що це свідчить «про дуже ранні часи полянської історії» і сталося вже після того, як пішли звідси (у VII ст.) авари чи обри. «Трое легендарних братів,— на його думку,— були хозари», тобто «належали до раси хозарської» і були «васалами хозарської державності»³¹. Вважати, що брати мали хозарське походження і стали на чолі полянського племені, давало можливість ученому начебто повідомлення Початкового літопису під 862 р., коли кияни відповідають Аскольду і Діру про те, що «градок» засновано Кием, Щеком і Хоривом, які загинули, а вони, жителі міста, роду Киевого, тут сидять, «платяче дань родом ихъ козаромъ»³². З цього випливало, що поляни, а відповідно і засновники міста — хозари. Але це місце в Лаврентіївському літопису, як доведено дослідниками «Повісті временних літ», зіпсоване³³. Помилка ця відсутня в інших списках. Так, за Хлебніковським списком маємо: «... а мы съдим родъ их и платим дань козаромъ»³⁴. Це місце вслід за О. О. Шахматовим Д. С. Лихачов вважає за правильне читати так: «...и мы съдимъ родъ их платяче дань козаромъ»³⁵. Таким чином, посилаючись на помилку в Лаврентіївському літопису, А. Ю. Кримський робив неправомірний висновок про хозарське походження Києва.

Значис місце питанню виникнення Києва як міста присвячено в дослідженні І. О. Іванцова «Стародавній Київ». Згадавши, що перші віки нашої ери і особливо II—III ст. характеризуються великим напливом римських монет на територію Києва, що свідчить про заселеність цієї місцевості та економічні зв'язки з Причорномор'ям, автор твердив, що «нема жодних підстав говорити про існування (в цих століттях) вже міста Києва, як це робили деякі буржуазні історики, не розуміючи, що міста виникають на певному щаблі суспільно-економічного розвитку країни або, коли таких умов нема, то можуть знайтись іноземні факторії чи колонії»³⁶. На дум-

³⁰ *Крымский А.* Хазары.— Рукоп. відділ ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25500, арк. 114.

³¹ Там же, арк. 116—117.

³² ПВЛ, ч. 2, с. 184.

³³ Там же.

³⁴ ПСРЛ, т. 2. Ипатьевская летопись, стп. 15.

³⁵ ПВЛ, ч. 1, с. 18.

³⁶ *Иванцов И. О.* Стародавній Київ.— НА ІА АН УРСР, ф. 12, № 421, арк. 10—11.

ку дослідника, ні монетні скарби, ні археологічне дослідження Києва не дають підстави говорити про існування тут укріпленого поселення міського типу в перших століттях нашої ери, хоч і прослідковується безперервність заселення території Києва, засвідчена розкопками на Киселівці, де над культурою «полів поховань» йде антська культура VI—VII ст.³⁷ Та, безумовно, привертають увагу все ж археологічні матеріали VIII — початку X ст., рів найдавнішого городища, житла з ліпним посудом тощо, які допомагають з'ясувати питання виникнення Києва³⁸.

Безперечно, літописне оповідання про заснування міста трьома братами, підкреслював І. О. Іванцов, має ознаки документальності. Такої документальності йому надає «наявність кількох окремих городищ на території Києва, з яких склалося потім місто і топографічні назви», що збереглися до наших днів. Тобто літописні назви урочищ (гора Кия, Хоревиця і Щекавиця) цілком збігаються з існуючими колись трьома городищами, засвідченими археологічними матеріалами, з яких виріс потім Київ³⁹. Автор гадав, що літописець, напевно, знав про існування трьох городищ на київських пагорбах і що для нього був зрозумілий процес виникнення багатьох міст Давньої Русі з групи городищ: «Від окремих родових поселень до одного центра зі спільною назвою — це шлях виникнення не лише Києва, а й багатьох інших міст, а тому і в інших народів існують легенди, подібні на нашу»⁴⁰.

І. О. Іванцов порушив і питання, чи існував Кий насправді. Адже вже для літописця події, пов'язані з Києм, — то була сива давнина, від якої збереглися лише легенди, які він і записав. Повірити в Кия змусили літописця, на думку ученого, існуючі назви Києва і урочищ, і тому автор намагався знову обгрунтувати давно відкинуту наукою гіпотезу про епонімність літописної легенди. Зауваживши, що сама легенда виникла тоді, коли кияни захотіли усвідомити собі назву свого міста, назви близьких до нього горбів та річки і на підставі існуючих вже тоді назв створено було «епонімну» легенду про трьох братів та їх сестру, дослідник гадав, що подібні перекази існували і про утворення інших міст, а число три як міфічна приналежність переказів взагалі і зокрема про створення міст трьома братами знайшло місце в переказах інших народів — слов'янських і неслов'янських. Як приклад І. О. Іванцов наводив сербську легенду про заснування трьома братами м. Скандре, легенду про Ромула і Рема, оповідання про трьох братів, які заклали місто Куар у Вірменії. Вслід за М. Я. Марром І. О. Іванцов гадав, що слов'янська і вірменська легенди походять від однієї і тієї ж легенди Понтійського району. Прадавня народна легенда, попавши на відповідний ґрунт реальної київської дійсності, була дещо перероблена, внаслідок чого появились назви Київ, Хореві-

³⁷ Там же, арк. 11—11 зв.

³⁸ Там же, арк. 18—19.

³⁹ Там же, арк. 29, 31.

⁴⁰ Там же, арк. 31.

ця, Щекавиця і Либідь. Цю перероблену і пристосовану до місцевих умов легенду і записав літописець, відповідно підкріпивши це оповідання своїми історичними здогадами⁴¹. Зробивши такі здогади щодо походження Києва, часом повторюючи відкинуті вже і віджилі гіпотези, І. О. Іванцов, однак, довів, що Київ як місто могло виникнути вже в слов'янську добу, десь у VIII ст. н. е., вважаючи «виникнення Києва і його назви продуктом конкретного суспільного й економічного розвитку східних слов'ян»⁴².

* * *

Б. Д. Греков займався безпосередньо питанням виникнення міст, і зокрема Києва. Зазначивши, що починаючи з VI ст. (про це яскраво свідчать писемні джерела, археологічні матеріали) у східних слов'ян (відомих під іменами антів-русів) визначається самобутня і високорозвинена культура, історик вбачав у періоді VI—VII ст. безпосередні і постійні взаємини антів-русів з Візантією і народами Сходу, виникнення і розвиток на території Східної Європи міст⁴³. За Б. Д. Грековим, VI ст.— то взагалі час, коли анти-русь були землеробським народом із досить розвинутою самобутньою язичницькою релігією, а суспільний лад їх — вищий стан «військової демократії», коли створювалися значні політичні об'єднання на чолі з крупними вождями⁴⁴.

Саме розвиток суспільства, яке, на думку історика, вже досить ясно розпізнається «з VI ст. нашої ери», підготувало ґрунт для створення держави Куявії (відомої за свідченням арабських істориків) з центром у Києві. Створена вона, на думку Б. Д. Грекова, в VI—VII ст. антами (полянами, русами, які жили по річці Рось і на Правобережжі Середнього Дніпра) як «політична організація, цілком своєчасна за тих умов» і разом з ранішим дулібським союзом, Славією і Артанією була «примітивним попередником великої загальноруської держави з центром у Києві, що залишила помітний слід у процесі феодалізації країни»⁴⁵. Тобто, виходячи з огляду писемних та археологічних джерел, появу Куявії учений відносив до VI—VII ст. Відповідно і появу Києва в одному місці свого дослідження він вважав за можливе датувати VII ст.⁴⁶

Питанням походження Києва, його політичної і культурно-історичної ролі присвятив Б. Д. Греков і спеціальні статті, де відвопив Києву виключну роль в історії східного слов'янства⁴⁷. Він вважав, що «вся попередня історія Подніпров'я завдовго до сформування

⁴¹ Іванцов І. О. Вказ. праця, арк. 32—32а.

⁴² Там же, арк. 33.

⁴³ Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953, с. 383.

⁴⁴ Там же, с. 388.

⁴⁵ Там же, с. 407, 429, 443, 450.

⁴⁶ Греков Б. Д. Киевская Русь. М.; Л., 1944, с. 253.

⁴⁷ Греков Б. Д. Политическая и культурно-историческая роль Киева. М., 1944; Греков Б. Д. Борьба Руси за создание своего государства. М.; Л., 1942, с. 19—28.

руського народу підготувала ґрунт для створення на Дніпрі великого центру; за багато століть до того, як Київ став відомим в усьому світі, тут, в Середньому Подніпров'ї, життя вже било джерелом»⁴⁸.

Як же виникло на березі Дніпра місто Київ? Історик вважав, що розв'язання цього питання безпосередньо пов'язане з вирішенням питання про появу й розвиток давньоруських міст взагалі. Звернення до матеріалів Сарського городища (попередника Ростова Великого, заснованого в VII—VIII ст., відомого як центр ремісничого виробництва), Гнездовського городища (старого Смоленська), Ладоги, а також повідомлення літописів про побудову міст-

Б. Д. Греков.

фортець дало можливість Б. Д. Грекову дійти висновку, що вже у VI—VII ст. у різних місцях Русі, особливо в Подніпров'ї і на південний захід від нього, «були ремісничі і торгові, водночас і військові пункти, що свідчать про культуру Русі в дорюриковську епоху»⁴⁹. Навівши повідомлення М. Стрийковського про те, що Київ засновано в 430 р., Б. Д. Греков писав, що вважати цю дату точною немає ніяких підстав, хоч, за археологічними матеріалами, в цей час у Києві і було значне поселення. Навпаки, Київ як центр політичної організації полян-руси на чолі з носієм верховної влади (царем-князем — за свідченням арабів) виник значно пізніше IV ст., але задовго до середини IX ст., коли в тогочасному суспільстві визріли необхідні умови для утворення міст: «...на підставі арабських свідчень і «Повісті временних літ» слід вважати, що Київ — столиця великої держави, створеної багаточисленним і сильним народом, — був значним містом ще до середини IX ст.»⁵⁰ Як ми зазначали, появу такого політичного утворення, як Куявія, і відповідно заснування її центра дослідник вважав за можливе віднести до VI—VII ст., з уточненням для Києва — VII ст.

Що ж до літописних переказів про заснування Києва, то, на думку Б. Д. Грекова, вони заслуговують на уважне до себе відношення. Однак самого Кия учений вважав особою легендарною, а переказ про нього — легендою, яка виникла для того, щоб пояс-

⁴⁸ Греков Б. Д. Политическая и культурно-историческая роль Киева, с. 3.

⁴⁹ Там же, с. 7.

⁵⁰ Там же.

нити походження безсумнівного існування полянських князів до утворення Давньоруської держави з центром у Києві, подібно до того, як знадобилися Ромул і Рем для пояснення існування дореспубліканського Риму і римських царів. Паралель для Кия, Щека і Хорива знаходиться вже у розповіді літописця про двох братів Радима і В'ятка, яка вказує на характер мислення літописця і на древні зв'язки поляків і Русі. Однак Б. Д. Греков розумів, що переказ про заснування Києва є факт виключний, і тому змушений був визнати: «Незважаючи на очевидну легендарність розповіді про Кия, ми все ж і зараз не можемо обійти його мовчанням, якщо хочемо правильно поставити перед собою завдання вивчення політичної історії Києва з найдавніших часів. Ймовірно, що ніхто цього героя ніколи не бачив. Але він став цілком необхідним, коли знадобилось дати відповідь на питання, хто ж перший почав в Києві княжити»⁵¹.

Отже, наголосивши на великому значенні літописного переказу про заснування Києва для всієї ранньої історії східних слов'ян, автор наполегливо підкреслював легендарність Кия. Водночас він вказував як на реальних історичних осіб найранішої історії східних слов'ян: на князя Божа, князя волинян Маджака, князя древлян Мала і т. д. Начебто у вченого в такому разі не було потреби заперечувати й існування Кия як історичної особи.

2. РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СЕРЕДИНИ 1940-х — СЕРЕДИНИ 1960-х РОКІВ ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

Уперше на наукову основу вивчення проблеми виникнення міст, їх місця в процесі формування і розвитку феодалних відносин та територіального розміщення поставив у своїх дослідженнях з історії давньоруського міста відомий радянський історик М. М. Тихомиров⁵². Учений переконливо довів, що міста в Давній Русі виникли і розвивались самостійно, а не були породженням чієїсь колонізації, і на підставі писемних та археологічних даних намагався визначити час їх появи. Так, давньоруські літописи зберігають відомості про безперечне існування в IX—X ст. близько 23 руських міст (крім Києва це Чернігів, Смоленськ, Полоцьк, Новгород, Ладога та ін.). За твердим переконанням історика, ці найдавніші руські міста (за незначним виключенням) засновано східними слов'янами⁵³.

М. М. Тихомиров нагадував, що розвиток найдавніших міст найкраще прослідкувати на прикладі крупних центрів Давньої Русі,

⁵¹ Греков Б. Д. Киевская Русь, с. 444.

⁵² Белявский М. Т. Предисловие.— В кн.: Тихомиров М. Н. Древняя Русь. М., 1975, с. 3.

⁵³ Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956, с. 5, 12, 13, 16.

про які збереглися хоч деякі уривчасті писемні відомості та про ранню історію яких дають величезний матеріал знахідки радянських археологів за останні роки. До таких міст належать Київ, Чернігів, Смоленськ, Новгород та деякі інші міста, де, за визначенням автора, «розвиток ремесла і торгівлі відбувався в IX—X ст., тобто одночасно з посиленою феодалізацією Давньої Русі»⁵⁴.

Найдавніше місто на Русі — Київ — стає відповідно в центрі уваги вченого, яке він розглядав як «одне із самих древніх руських міст, якщо не найдавніше». Літописний переказ про заснування Києва трьома братами, на думку М. М. Тихомирова (в чому він твердо переконаний), достатньо обгрунтований. Перших київських князів можна вважати реальними історичними особами. Особливо це стосується (в літописному переказі) князя Кия, де слово «Кий» служило тільки особовим іменем. «В такому випадку,— пояснював учений,— Київ — це місто Кия, як пояснював походження назви давньоруської столиці ще давній літописець»⁵⁵. Однак місто, засноване Кием, було спочатку лише «незначним поселенням», бо за літописом це ще не місто, а «городок» («градок»), чим і підкреслюються його незначні розміри⁵⁶. Археологічні дослідження старого міста М. К. Каргером, що підтвердили літописну легенду про трьох братів, дали можливість говорити про кілька (не менше трьох) самостійних поселень VIII—X ст., які лише наприкінці X ст. об'єдналися в одне місто. «Останнє спостереження,— підкреслював дослідник,— звичайно, вимагає додаткової перевірки, бо вже літописні повідомлення про Київ X ст. говорять про нього як про значне місто»⁵⁷.

За М. М. Тихомировим, Київ як місто набув свого нового значення політичного, торгового і релігійного центру «в крайньому випадку в першій половині IX ст.» Це дає можливість переконливо довести, що Київ у VIII—IX ст. перестав бути «городком», ставши «матір'ю руських міст», домінує над іншими руськими містами, але ріст міста як центра торгівлі і ремесла «повністю падає на пізніший час і починається в IX—X ст.»⁵⁸ Так виглядає, за дослідженням автора, написаним на підставі відомих на його час історичних джерел, розвиток міста Києва від початку його виникнення.

Увага до найдавнішого міста на Русі проявляється і в інших статтях М. М. Тихомирова. Як і літописець, історик першопочатки історії Руської землі пов'язував виключно з першопочатками Києва (за відомим переказом про засновників Києва)⁵⁹. Намагався він пояснити й імена перших князів і старійшин, які, на його думку, є, по суті, слов'янськими. Так, ім'я Кия походить від слов'янського

⁵⁴ Тихомиров М. Н. Древнерусские города, с. 16—17, 32.

⁵⁵ Там же, с. 18, 287.

⁵⁶ Там же, с. 18.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ Там же, с. 19, 21.

⁵⁹ Тихомиров М. Н. Философия в Древней Руси.— В кн.: Русская культура X—XVIII вв. М., 1968, с. 147; Тихомиров М. Н. Великий Новгород в истории мировой культуры.— Там же, с. 187.

слова «Кый», або «Кий», що значить «палиця», «молот»⁶⁰. Саме такими слов'янськими іменами, як у Кия, Гостомисла та інших князів і старійшин, «Повість временних літ» підкреслює самостійність виникнення слов'янських князівств ще задовго до приходу на Русь варягів⁶¹. Тому в рецензії на книгу Г. Вернадського з історії Росії (книгу антинаукову за своїм змістом і ідейним спрямуванням) М. М. Тихомиров вказував на те велике свавілля, яке Г. Вернадський допускав в області пояснення імен і географічних назв, зокрема у поясненні імен літописного переказу про заснування Києва. Нагадавши, що дослідник ім'я «Кий» виводить із тюркського «киу» (берег річки) і пов'язує з хозарами, ім'я Хорива поєднує з біблейським іменем, а Щека пов'язує з болгарським боярином, який був убитий на Дніпрі, та що ім'я Шок згадується в угорських хроніках, а сестра трьох братів Либідь пов'язується з іменем угорського воеводи Лебедя, М. М. Тихомиров гостро розкритикував версію про угрів як засновників Києва. Він писав: «З якої причини проф. Вернадський так наполегливо ігнорує оповідання руського літописця про початок Києва? Адже літописець знав різні версії про початкову історію і ні одну із цих версій не пов'язував з уграми. Ніхто не заперече ранніх відносин угорців зі слов'янами, але звідси далеко до висновку про їх панування над слов'янами. І для чого шукати тюркське «кий», коли відоме слов'янське слово «кый» — молот»⁶².

Водночас аналізуючи «Історію Польщі» Яна Длугоша, М. М. Тихомиров відмітив, що повідомлення про Давню Русь у Длугоша (книга перша «Історії») починається з переказу про Кия, Щека і Хорива і сестру їх Либідь. Ці та інші матеріали про найдавнішу історію Русі потрапили в книгу польського історика, на думку ученого, із якогось літопису, де події було доведено до смерті Володимира Святославича⁶³. Порівняно із «Повістю временних літ» та Новгородським Першим літописом, «Руський літописець», яким користувався Ян Длугош, давніший, не мав додаткових вставок і починався з оповідання про Кия — родоначальника київських князів⁶⁴. За дослідженням історика, це джерело київського походження, і всю розповідь про події Київської Русі побудовано на підставі південноруських матеріалів. Всебічне наукове вивчення найдавнішого літописання дало можливість дослідникові зробити висновок про те, що руський літопис Яна Длугоша являв собою

⁶⁰ Тихомиров М. Н. Начало славянской письменности и Древняя Русь.— В кн.: Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М., 1969, с. 185; Тихомиров М. Н. Древнерусские города, с. 287.

⁶¹ Тихомиров М. Н. Начало славянской письменности и Древняя Русь, с. 185.

⁶² Тихомиров М. Н. Славяне в «Истории России» проф. Г. Вернадского.— В кн.: Исторические связи России со славянскими странами и Византией, с. 245—246.

⁶³ Тихомиров М. Н. Русский летописец в «Истории Польши» Яна Длугоша.— Там же, с. 227.

⁶⁴ Там же, с. 234—235.

особливий твір, що починався оповіддю про початок Києва і закінчувався вокняжінням Володимира після хрещення, написаний у вигляді повісті про руських князів X ст. та не поділений на роки⁶⁵.

Отже, дослідження М. М. Тихомирова ставить поза всяким сумнівом достовірність перших літописних князів: ними побудовано Київ, найдавніше місто на Русі, Кий — засновник династії київських князів, яка закінчилася зі смертю Аскольда і Діра. Положення М. М. Тихомирова, які базуються на засадах марксистсько-ленінізму про походження давньоруських міст, і зокрема Києва, мають на сьогодні першорядне значення в розробці цієї складної проблеми.

* * *

У післявоєнний час із друку вийшли праці М. К. Каргера про стародавній Київ, які стали важливим результатом роботи ученого і його попередників. Значне місце в цих працях приділялось питанню походження Києва. Так, літописний переказ про заснування Києва автор вважав лише народним сказанням, занесеним у Київський літопис на початку XII ст.⁶⁶ Він нагадував, що історики XVIII—XIX ст. свої висновки щодо походження міста будували виключно на основі цього оповідання (М. В. Ломоносов, В. М. Татищев, М. М. Карамзін та ін.)⁶⁷.

На думку ученого, літописний переказ мав неабияке значення для історії Києва, бо «закріплював думку про те, що Київ був славним містом ще задовго до того часу, коли він у другій половині X ст. став визначною столицею Русі»⁶⁸. Ця думка і складає найбільш реальну історичну основу давнього народного переказу. На підставі порівняння літописного переказу, що мав загальнооруський інтерес, із вірменською легендою про заснування Куара М. К. Каргер вважав, що київський переказ міг проникнути у Вірменію через слов'янські поселення, що здавна існували на Північному Кавказі, в зв'язку з чим київський переказ «існував вже у VIII ст. н. е.»⁶⁹

Дослідник справедливо зазначав, що найдавніший період історії Києва мав напівлегендарний характер доти, поки історики користувалися лише даними з літописів й інших писемних джерел та ігнорували або не вміли використовувати археологічні пам'ятки. Та виявлені під час археологічних досліджень на території Києва у гірлі Почайни, на Старокиївській горі, в районі Львівської площі;

⁶⁵ Тихомиров М. Н. Русский летописец в «Истории Польши» Яна Длугоша, с. 235—237.

⁶⁶ Каргер М. К. Дофеодалный период истории Киева по археологическим данным.— КСИИМК, 1939, вып. 1, с. 9; Каргер М. К. Древний Киев. М.—Л., 1958, т. 1, с. 63.

⁶⁷ Каргер М. К. К вопросу о древнейшей истории Киева.— СА, 1948, т. 10, с. 235—236; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, с. 63—65.

⁶⁸ Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. с. 65—66.

⁶⁹ Там же, с. 66.

на горі Киселівці, на Печерську⁷⁰ різноманітні пам'ятки так званої культури полів поховань, на думку М. К. Каргера, незаперечно свідчать про наявність на місці майбутньої столиці Руської держави залишків давніших поселень, що існували вже в перші віки нашої ери (до середини V ст.), а виникли ще наприкінці попереднього тисячоліття⁷¹. Однак М. К. Каргер вважав за помилку робити із знахідок перших століть нашої ери висновок про існування на території майбутнього Києва якогось величезного поселення, що своїми розмірами було більше не тільки за Київ XI—XII ст., а й за сучасне місто. Саме таку помилку, на думку автора, робили деякі історики та археологи кінця XIX — початку XX ст., які шукали на території Києва міфічну столицю готської імперії Германаріха — «Дніпровське місто», тобто сприйняли на віру перенесення північних легенд на уявну готську столицю Германаріха рис більш пізнього історично реального руського Києва⁷². Насправді в той час, вважав учений, на місці майбутньої столиці Київської Русі існувало кілька самостійних невеликих поселень (у Верхньому місті — район Львівської площі, на Андріївській горі, а також на Киселівці, на Подолі і в районі Печерська), жителі яких підтримували розвинуті торговельні й культурні зв'язки з периферійними країнами Римської імперії⁷³. «Пам'ятки VIII—X ст., знайдені на території Києва,—вказував автор,—також локалізуються в декількох роз'єднаних між собою районах, частина яких співпадає з районами знахідок перших століть нашої ери»⁷⁴.

Час від середини V до середини VIII ст., найменше вивчений, дослідник називав «антським періодом» в історії Києва, який характеризується кількома знахідками ювелірних виробів, фібул, браслетів із розширеними кінцями, що, на думку М. К. Каргера, засвідчують у VI—VII ст. на території Києва існування слов'янських поселень, спадковий зв'язок яких з попередніми поселеннями епохи полів поховань поки не може вважатися доведеним⁷⁵.

Археологічними дослідженнями, вважав М. К. Каргер, встановлено, що на території міста майже до кінця X ст. крім поселення на Андріївській (Старокиївській) горі існувало ще не менше двох укріплених поселень. Одне з них було розташоване на узгір'ях нинішньої вул. Фрунзе, а друге — на горі Киселівці⁷⁶. Однак, зазначав автор, «було б помилкою, покладаючись на збіг кількості городищ, випадково вцілілих донині на території Києва, з числом братів, згаданих у легенді про заснування міста, розглядати цей збіг як пряме підтвердження народної легенди, збереженої літо-

⁷⁰ Каргер М. К. К вопросу о древнейшей истории Киева, с. 241—254;

Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, с. 72—92.

⁷¹ Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, с. 91.

⁷² Там же, с. 65—72.

⁷³ Каргер М. К. К вопросу о древнейшей истории Киева, с. 251, 253—254;

Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, с. 91, 521—522.

⁷⁴ Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, с. 90—91.

⁷⁵ Там же, с. 92—96, 522.

⁷⁶ Там же, с. 114—115, 522—523.

писцем». Разом з тим, продовжував учений, «легенда про трьох братів — засновників міста відображає реальний історичний факт існування на території Києва кількох самостійних поселень, які лише пізніше (очевидно, наприкінці X ст.) злилися в одне велике місто»⁷⁷. У подальшому викладі автор намагався обійти мовчанням і переказ про трьох братів, і період VI—VIII ст., хоч вивчення матеріальної культури VI — початку VIII ст., на думку вченого, є одним з найважливіших завдань радянської археології⁷⁸.

Набагато більше уваги приділив М. К. Каргер матеріалам VIII і наступних століть на території Києва. Опираючись на археологічні розкопки (своїх попередників і власні) найдавнішого городища, розташованого на північно-західній частині Старокиївської гори (залишки оборонних споруд городища, давній язичницький могильник, руїни язичницького капища), дослідник відносив його до VIII—X ст., вважаючи, що саме це поселення стало ядром дитинця столиці Давньої Русі⁷⁹. За дослідженням М. К. Каргера, таким чином, на території Києва, як і в інших давньоруських містах (Смоленську, Чернігові, Суздалі, Твері і т. д.)⁸⁰ у VIII—X ст. існувало кілька невеликих поселень, які злилися в одне місто. У Києві таким поселенням було городище на Старокиївській горі.

Водночас М. К. Каргер у своїх дослідженнях намагався уникнути відповіді на таке конкретне питання, як час виникнення Києва, посилаючись на бідність археологічного матеріалу і писемних джерел. Найдавнішою частиною міста він вважав городище на Старокиївській горі, яке датував кінцем VIII ст.⁸¹ Пізнє датування першопочатків Києва піддали критиці М. М. Тихомиров⁸² і П. П. Толочко⁸³.

* * *

Обґрунтування історичності переказу встановлення часу побудови найдавнішого київського городища знайшло місце у працях видатного радянського історика й археолога Б. О. Рибаківа. Вже у 1939 р. учений визнав, що відгомонам древніх антських походів до кордонів Візантії є коментар автора «Повісті временних літ» до оповідання про Кия, Щека і Хорива⁸⁴. Дещо пізніше Б. О. Рибаків ставить питання про датування епохи, до якої приурочено князіння Кия. На його думку, час Кия більш древній, аніж час царя

⁷⁷ Там же, с. 523; Каргер М. К. Дофеодальный период в истории Киева по археологическим данным, с. 10.

⁷⁸ Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, с. 97, 98—116, 522—523.

⁷⁹ Там же, с. 98—116, 522—523.

⁸⁰ Там же, с. 115.

⁸¹ Каргер М. К. К вопросу о Киеве в VIII—IX вв.—КСИИМК, 1940, вып. 6, с. 61—66; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1, с. 522.

⁸² Тихомиров М. Н. Древнерусские города, с. 181.

⁸³ Толочко П. П. Першопочатки Києва.—В кн.: Наука і культура. К., 1977, с. 119.

⁸⁴ Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь.—ВДИ, 1939, № 1, с. 337.

Б. О. Рыбаков.

Іраклія (610—646 рр.), якого добре знає літописець, і взагалі літописне оповідання про Кия описує таке положення речей, яке було за Прокопія Кесарійського в епоху Юстиніана, коли Візантія наймала антів на прикордонну службу на Дунаї. З цього приводу цікава думка ученого про зближення анта Хільбудія та Кия⁸⁵.

Починаючи з 1955 р. і протягом останніх років Б. О. Рыбаков безпосередньо займається питанням датування епохи Кия і виникнення міста Києва⁸⁶. На підставі відомих історичних й археологічних матеріалів ученим розроблено чітку методику датування цієї видатної події з початкової історії Давньоруської держави, подано змістовну картину

заснування міста. Передусім Б. О. Рыбаков відзначає, що початком давньоруської історії, вихідним моментом її всі руські літописи XI—XII ст. вважають заснування Києва⁸⁷. Аналізуючи текст сказання про Кия і його братів за усіма відомими джерелами, історик справедливо вважав, що Новгородський перший літопис дещо спрощено подає окремі моменти з історії давніх русів. Літописець намагався провести важливу для новгородських бояр думку про те, що історія Новгорода така ж стара, як і Києва. З цією метою він вказував на язичництво полян і на вигадану тоді ж «точну» дату життя Кия (854 р.). Навпаки, київська «Повість временних літ» поміщає сказання про Кия між легендою про апостола Андрія і приходом болгар на Дунай, тобто датує його I—VII ст. Крім того, київський варіант, на думку автора, відрізняється й обширним доповненням до основного тексту, присвяченим

⁸⁵ Рыбаков Б. А. Древние русы.— СА, 1953, т. 17, с. 46—47.

⁸⁶ Рыбаков Б. А. Образование древнерусского государства. М., 1955, с. 7—16; Рыбаков Б. А. Начало русского государства (Представления летописцев о Руси VI—IX вв.).— ВМГУ, 1955, № 4—5, с. 58—74; Рыбаков Б. А. Предпосылки образования древнерусского государства.— В кн.: Очерки истории СССР. III—IX вв. М., 1958, с. 771—780; Рыбаков Б. А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. М., 1963, с. 22—36; Рыбаков Б. А. Время легендарного Кия. Возникновение Киева.— В кн.: История СССР с древнейших времен до наших дней. М., 1966, т. 1, с. 351—354.

⁸⁷ Рыбаков Б. А. Начало русского государства, с. 58; Рыбаков Б. А. Предпосылки образования древнерусского государства, с. 773; Рыбаков Б. А. Время легендарного Кия, с. 351.

Кию⁸⁸. Від цього переказу «віє глибокою давниною, тими епічними часами, коли любили складати сказання про трьох братів, придумували їм імена за назвами місцевості та урочищ»⁸⁹. Але древність сказання про Кия, Щека і Хорива засвідчено, вважав дослідник, ще тим, що задовго до Нестора, на початку VIII ст., вона була записана у Вірменії, куди її занесли, очевидно, слов'яни, переселені в 737 р. в Закавказзя арабським полководцем Мерваном⁹⁰.

На думку вченого, сказання про Кия і заснування Києва було записано ще в X ст. у першому літописному ізводі 997 р.⁹¹ Додаткові відомості до цього сказання були введені в XII ст. літописцем Нестором, коли з'явилися сумніви в достовірності самого сказання (початок Русі новгородськими істориками став пов'язуватися з Новгородом, а відповідно Київ було відсунено на задній план, що породило й сумніви в існування Кия). Однак у цікавих повідомленнях Нестора про засновника Києва не згадано повторно братів Кия — Щека і Хорива та сестри Либеді, що дало можливість Б. О. Рыбакову вказати на їх літературне походження. І брати, і сестра Кия, вважав історик, придумані, очевидно, для осмислення назв двох київських гір — Щекавиці і Хоревіці та назви річки Либеді⁹². Навпаки, Кий — то реальна історична особа, і для підтвердження його існування знаходяться докази. «Яскраво виражена присвійна форма назви міста Києва («город Кия, Киев город»), — нагадував автор, — змушує допустити існування людини по імені Кий, який володів цим містом чи побудував його». Як приклад називається багато руських міст, побудованих князями чи боярами, що зберегли присвійну форму свого найменування (Ярославль, Ростиславль, Святополчъ, Судиславль та ін.)⁹³. Та й ім'я Кий, за Б. О. Рыбаковим, добре осмислюється російською мовою: «Кий» означає палку, палицю, молот, і в цьому розумінні ім'я засновника Києва нагадує ім'я імператора Карла Мартелла — Карл Молот»⁹⁴. До того ж доповнення Нестора відзначаються реалістичністю, відсутністю казкових рис. Згідно з ними, Кий володів князівством полян, побував у Царгороді і був з почестями прийнятий імператором. На Дунаї Кий побудував місто Києвець, але змушений був повернутись у полянську столицю, де і помер⁹⁵. «Перед нами не фольклорне сказання стандартного типу з обов'язковими трьома братами, — зазначає історик, — тут виступають сліди точної історичної традиції про одного героя, всі дії якого

⁸⁸ Рыбаков Б. А. Древняя Русь, с. 23—25.

⁸⁹ Рыбаков Б. А. Время легендарного Кия, с. 351.

⁹⁰ Рыбаков Б. А. Древняя Русь, с. 26—28; Рыбаков Б. А. Время легендарного Кия, с. 351.

⁹¹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь, с. 23.

⁹² Рыбаков Б. А. Время легендарного Кия, с. 351.

⁹³ Рыбаков Б. А. Древняя Русь, с. 24—25.

⁹⁴ Там же, с. 25.

⁹⁵ Рыбаков Б. А. Предпосылки образования древнерусского государства, с. 776; Рыбаков Б. А. Время легендарного Кия, с. 351—352

позбавлені казковості і поставлені в рамки реальної дійсності... Герой цього сказання, віднайденого Нестором, тільки один Кий»⁹⁶.

Б. О. Рибаків вважав, що подібне було характерним для візантійської історії в VI ст., коли імператор Юстиніан брав на службу окремих слов'янських князів і будував міста на Дунаї для боротьби із задунайськими народами⁹⁷. І тут історик звертає увагу на надзвичайну схожість ситуації в оповіданні «Повісті временних літ» про Кия з розповіддю Прокопія Кесарійського про антського князя Хільбудія, який жив у VI ст. в епоху імператора Юстиніана. Співставлення текстів обох уривків засвідчує багато схожих рис між Києм і Хільбудієм, хоча, як зазначає вчений, «аналогія» між Хільбудієм і Києм не дає нам права ототожнювати їх, але їх можна зближувати хронологічно»⁹⁸. У зв'язку з останнім історик гадав, що «найбільш вірогідним часом життя Кия або того князя, який схований за цим топонімічним іменем, є час імператора Юстиніана (527—565 рр.)», бо саме він є переломним у багатьох відношеннях, що стосуються історії східних слов'ян⁹⁹.

Отже, на думку Б. О. Рибаків, один із слов'янських князів Середнього Придніпров'я — Кий, вірогідно у VI ст. дістав владу над племенем полян чи над цілим союзом племен, куди могли входити і руси, про яких літописець пише: «...полян тепер називають руссю». Та «князівство полян» — це тільки союз племен, а не держава в сучасному розумінні слова¹⁰⁰. Столиця цього князівства Київ була розташована стратегічно дуже вдало — на рубежі Лісостепу і лісових масивів, замикаючи весь верхній Дніпро і Десну, захищена «великим бором» від степових кочівників, а Дніпро був магістральним шляхом, що зв'язував Київщину з Руським морем і Константинополем¹⁰¹. Літописні сказання про Кия знайшли підтвердження в достовірних документах з історії VI ст. н. е. Підтвердили їх й археологічні розкопки в старому Києві. Так, на Замквій горі є матеріали VI ст., датовані монетами імператора Юстиніана. А все це дає можливість Б. О. Рибаківу зробити такий висновок: «...у VI ст. сукупність історичних умов закономірно висунула Київ на перше місце. Це місце він зберігав за собою протягом семи віків, а згодом став столицею держави Русі, яка набагато перевершувала племінне «княжіння» полян»¹⁰².

Останні дослідження, проведені в зв'язку із святкуванням ювілею Києва, дали можливість ученому значно уточнити наведену

⁹⁶ Рибаків Б. А. Предпосылки образования древнерусского государства, с. 776.

⁹⁷ Там же, с. 776—777; Рибаків Б. А. Древняя Русь, с. 34—35; Рибаків Б. А. Время легендарного Кия, с. 352.

⁹⁸ Рибаків Б. А. Предпосылки образования древнерусского государства, с. 777; Рибаків Б. А. Древняя Русь, с. 33—35.

⁹⁹ Рибаків Б. А. Предпосылки образования древнерусского государства, с. 777—778.

¹⁰⁰ Там же, с. 778; Рибаків Б. А. Время легендарного Кия, с. 352.

¹⁰¹ Рибаків Б. А. Время легендарного Кия, с. 352—353.

¹⁰² Там же, с. 353.

вище дату заснування міста. На його думку, літописні дані дозволяють опустити початкову дату навіть до V ст. (приблизно до його кінця). Під невідомим цесарем літопису вчений розуміє вже не Юстиніана, занадто популярного в середньовічній християнській літературі, а іншого, раннього імператора Анастасія Дикора (491 — 518 рр.), при якому почалися перші походи слов'ян на Візантію. Монети імператора Анастасія, знайдені в найдавнішій частині Києва на Замковій горі, доповнюють й інші побічні свідчення. Б. О. Рибаків підкреслює, що дата укладення договору між князем полян і імператором Візантії може коливатися десь у межах трьох-чотирьох десятиріч і охоплює кінець V — першу третину VI ст. Заснування ж міста Києва, що символізувало важливий перелом всередині полянського племінного союзу, належить датувати часом, який передував широкій славі полянського князя, що досягла імператорського палацу в Царгороді. У цьому питанні, наголошує учений, вирішальне слово належить археологічним матеріалам, кількість яких безперервно зростає завдяки зусиллям українських учених. Так, матеріали кінця V — початку VI ст. є на Старокиївській горі і на прилеглих до Подолу висотах типу Замкової гори, де знайдено монети кінця V — VI ст. (імператора Анастасія I і Юстиніана). Тоді ж на Старокиївській горі могли бути побудовані перші укріплення, що займали північно-західну частину майбутнього міста Володимира кінця X ст., де в культурному шарі виявлено кераміку типу «корчак», що датується кінцем V — VI ст.¹⁰³

Історична роль київських висот в V — VI ст., продовжує Б. О. Рибаків, стає зрозумілою в світлі тих загальнослов'янських подій, які розігрались протягом VI, а підготовлялись у попередньому — V ст. Мається на увазі грандіозний рух слов'янських племен з території Східної Європи на південь до Дунаю і на Балкани, який змінив етнічну карту Європи. У колонізаційному русі, нагадує дослідник, брали участь не лише племена південної окраїни слов'янського світу, а й далекі жителі Верхнього Подніпров'я. З лісової зони на південь вони пливли річками (Дніпро, Десна, Сож, Березина, Прип'ять), що стікалися до Києва, і Київ наче замком замикав колосальний басейн Дніпра. Князь, який володів київськими висотами у V ст., був господарем становища, він контролював потік переселенців, міг брати проїзне мито. У ці ж століття проходив процес посилення дружин, консолідації слов'янських племен. Усе це визначало важливу історичну роль Києва і висунуло його на головне місце.

На думку Б. О. Рибаків, первісною резиденцією князя Кия була (це підтверджують між іншим історико-топографічні пошуки автора) Замкова гора. Однак постала потреба у створенні нової фортеці, і князь Кий будує її на Старокиївській горі — на тій горі, яка панує над усіма старими поселеннями, з якої добре видно рус-

¹⁰³ Рибаків Б. А. Город Кия.— ВИ, 1980, № 5, с. 33—36.

ло Десни, Чорторий і далекий Вишгород¹⁰⁴. «Нова фортеця виникла на рубежі V і VI ст. н. е.,— зазначає дослідник,— вона невелика, займає всього 2 га, в ній немає ще ремісничих кварталів, ні торгових площ, але як капітанська рубка вона підвищувалася над старими горами, Подолом, гаванню і дозволяє управляти державою, що формувалася, кордони якої первісно простяглися від Західного Бугу до Сіверського Дінця і від Росі до Полоцька, а в подальшому охопили всі східнослов'янські племена, предків українців, росіян і білорусів»¹⁰⁵.

Цілком протилежної думки щодо київського переказу про заснування Києва дотримувався академік М. С. Державін. Вслід за М. Я. Марром він вважав, що київська легенда про трьох братів — основоположників полянської держави і засновників її столиці — не була оригінальним твором київського літописця чи власністю слов'янського фольклору, а являла собою доісторичний племінний переказ, що коренями своїми сягав далекої дослов'янської яфетичної давнини (басейнів Ванського і Урміського озер, країни Урарту і Мідії), і відносилася до часів, раніших IV—V ст. н. е. Власне, на думку ученого, це скіфський чи кімерійський переказ про будівників вірменської землі, трьох братів — Куара, Мелтея і Хореана, — за іменами яких (за М. Я. Марром), ховаються племінні назви. На цій підставі М. С. Державін прийшов до висновку, що київська легенда у східнослов'янській редакції сягала більш раннього часу, ніж київський літопис XI—XII ст., і являла собою, незалежно від свого першоджерела, східнослов'янський народний переказ¹⁰⁶.

М. С. Державін, однак, вважав, що київський переказ є все ж найціннішим племінним переказом як для доісторії Росії, так і доісторії всіх слов'янських народів. Цінність його, на думку історика, насамперед у тому, що «він дає нам незаперечний конкретний матеріал, який не викликає ніяких сумнівів, матеріал, що розкриває початкові сторінки історії слов'янського суспільства в давнину». Учений мав на увазі відмічені у київській легенді два послідовні етапи в історії раннього суспільства: найбільш ранній — сімейно-родову общину — і пізній — общину-марку. Саме тоді, коли літописець говорить про полян у минулому, які живуть кожен із своїм родом на своїх місцях (займали певні території), полянські роди, як і роди легендарних Кия, Щека і Хорива, являли собою сімейно-родові общини.

Отже, розшифровуючи оповідання київського літописця про трьох братів — засновників Києва, історик твердив, що кожен із трьох братніх родів являв собою групу споріднених сімей чи сімейно-родову общину, яка сиділа «на своїх місцях», на київських горах, у дрімучому лісі, але поблизу одна від одної, на спільній

¹⁰⁴ Рыбаков Б. А. Город Кия, с. 36—46.

¹⁰⁵ Там же, с. 47.

¹⁰⁶ Державин Н. С. Славяне в древности. М., 1945, с. 60.

для всіх них території, що й складало село (але спочатку село кровних родичів — так звану сільську родову общину)¹⁰⁷. Водночас М. С. Державін, говорячи про антів як предків східних слов'ян і творців всієї їх культури, нагадував, що, можливо, «відгомоном давніх антських походів до кордонів Візантії є коментар автора «Повісті временних літ» до оповідання про Кия, Щека і Хорива»¹⁰⁸.

Літописного переказу про заснування Києва на Дніпрі і Києвця на Дунаї не раз торкався в своїх дослідженнях і В. В. Мавродін¹⁰⁹. Він ставить закономірне питання, а чи не є оповідання про Кия, який, за літописом, побував у Царгороді і побудував городище Києвець на Дунаї та змушений був (під натиском інших народів) повернутися назад, чи не є це оповідання епічним відгомоном походів антів на Візантію? На думку В. В. Мавродіна, переказ про Кия міг бути таким «спогадом про стародавні (антські.— Я. Б.) часи, коли придніпровські племена разом зі своїми вождями переселялися на Дунай, будували городища, захоплювали візантійські землі, вели переговори з цесарями Східної Римської імперії, воювали з сусідами за володіння завойованими землями, поверталися назад у Придніпров'я, на береги Дніпра-Славутича». Про те, що в оповіданнях про Кия є «краплина істини», свідчать, вважає історик, археологічні розкопки М. К. Каргера, за дослідженням якого, на місці Києва існували аж до X ст. (коли вони злилися) три найдавніші городища, що виникли до нашої ери¹¹⁰. З цього приводу вчений пише: «Я дозволив собі послатись на сухопутні розкопки М. К. Каргера тому, що в них я знаходжу підтвердження одному із мотивів легенди про Кия, а раз так, вона перестає бути для мене тільки здогадом, чистою фантазією і перетворюється в опетизовану народом, оповиту їм в форму легенди якусь історичну істину». І Кий, і інші «рикси» антів, зазначає автор, могли здійснювати свої походи в Константинополь тим же морським шляхом, яким руси їздили в Царгород або ходили походом на нього в IX—XI ст.¹¹¹

Таким чином, час діяльності Кия (а відповідно і заснування Києва) історик приурочує до антських часів, коли починала зароджуватися руська державність. Однак «ні Бож, ні Ідар, ні Кий не очолювали держав, але вони очолювали племінні об'єднання східних слов'ян, які в процесі історичного розвитку створювали умови для виникнення держави». Саме племінні княжіння і союзи

¹⁰⁷ Державин Н. С. Вказ. праця, с. 58—61.

¹⁰⁸ Там же, с. 18.

¹⁰⁹ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. Л., 1945, с. 61—62, 147—149; Мавродин В. В. Начало мореходства на Руси.— В кн.: Очерки по истории феодальной Руси. Л., 1949, с. 17—18; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности. М., 1971, с. 52—53, 98—99; Мавродин В. В. Происхождение русского народа. Л., 1978, с. 55—56.

¹¹⁰ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства, с. 61.

¹¹¹ Мавродин В. В. Начало мореходства на Руси, с. 18.

племен, на думку ученого, і передували Давньоруській державі ¹¹². Повертаючись до питання про давній Київ, В. В. Мавродін зазначав, що три найдавніші поселення (Щекавицьке, Киселівське і на Київській горі) не являли собою єдиного центру і не мали спільної назви «Київ», а лише наприкінці Х ст. одне із них, розташоване на Старокиївській горі, втягнуло в орбіту свого впливу всі останні. «Тоді і починає складатися Київ як єдиний крупний центр», хоча за розмірами він був значно меншим від так званого города Володимира ¹¹³.

Отже, за дослідженням В. В. Мавродіна, спочатку були поселення, городища, племінні центри, які лише з часом перетворюються в місто ¹¹⁴. Ця сама думка (про виникнення міст на Русі із племінних центрів) послідовно проводиться і в спільній статті В. В. Мавродіна і І. Я. Фроянова ¹¹⁵: «Перші руські міста вийшли із племінних центрів. Потім, коли стверджувалася князівська влада, в якості містобудівників почали фігурувати князі. Але спочатку вони будували більше міста-фортеці для потреб оборони, із яких у майбутньому при сприятливому збігу обставин могли виникнути справжні міста. З розквітом зовнішньої торгівлі на особливо жвавих і людних місцях торгового обігу виникали поселення міського типу. Однак не треба забувати, що і багато племінних міст вросло вздовж купецьких магістралей. Пізніше всього, не раніше ХІ ст., склалися умови для утворення міст на базі внутрішнього обміну й успіхів ремесла» ¹¹⁶.

Останнім часом В. В. Мавродін знову повернувся до літописного переказу про полянського князя Кия і заснування ним міста Києва. На його думку, переказ цей «дуже давній», і в ньому дійсно «міститься зерно історичної істини», а все те, що літописець говорить в переказі про Кия, «могло мати місце в VI—VII ст.», підтвердженням чого можуть бути, нагадував учений, виявлені «найдавніші власне слов'янські шари в Києві», які «датовуються часом не раніше VI—VII ст.» Наводить дослідник і свідчення вірменської легенди, вважаючи її варіантом сказання про Кия, «фактом запозичення вірменським джерелом давньоруської легенди». На його погляд, «вірменська «книжна легенда» про заснування Куара є свідченням, по-перше, древності сказання про Кия і, по-друге, древності слов'яно- (точніше, анто-) вірменських зв'язків,

¹¹² Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности, с. 99; Мавродин В. В. Происхождение русского народа, с. 55.

¹¹³ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности, с. 52.

¹¹⁴ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства, с. 144 і далі; Мавродин В. В. Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности, с. 52.

¹¹⁵ Мавродин В. В., Фроянов И. Я. Ф. Энгельс об основных этапах разложения родового строя и вопрос о возникновении городов на Руси.— ВЛГУ, 1970, № 20, вып. 4, с. 7—15.

¹¹⁶ Там же, с. 15.

древності їх контактів десь на південному сході Східної Європи, в Передкавказзі»¹¹⁷.

Як бачимо, в останній своїй праці В. В. Мавродін поділяє погляди саме тих дослідників, які історію міста Києва починають з VI — VII ст.

Інший автор, дослідник топографії домонгольського Києва, Л. А. Голубева висловила думку про те, що стародавній Київ виріс із кількох поселень, що зберігали сліди роздільного існування ще в IX ст. (оточених величезними некрополями), і лише наприкінці IX ст. «виявляється переважне значення поселення в «старому місті»¹¹⁸.

* * *

Із праць, присвячених вітчизняному літописанню, в яких аналізуються ранні перекази, слід назвати дослідження Д. С. Лихачова¹¹⁹. Історичні сказання, що відклалися в «Повісті временних літ», на його думку, йдуть від часів глибокої давнини. Таким найдавнішим сказанням автор вважав переказ про побудову Києва Києм, Щеком і Хоривом¹²⁰. Подібні перекази, яких народна пам'ять знала чимало, «розповідають, головним чином, про початок, виникнення того чи іншого міста, поселення або історичного явища (про початок княжого рода, Руської держави і т. д.)». На думку дослідника, «переказ про Кия, Щека і Хорива був не тільки місцевим, але й загальноруським» і одержав таке політичне звучання не лише під пером літописця, а мав його вже з самого початку¹²¹. Щоправда, учений гадав, що первісно переказ цей мав лише культове значення і зберігався в Києві в зв'язку із шануванням киянами своїх предків. Можливо навіть, Кий, Щека і Хорив спочатку не були братами, а кожен із них шанувався самостійно в поселеннях на Старокіївській горі, Щекавиці і Хоривиці, що виявлені й археологічно, і їх братство в переказі могло з'явитись як символ союзу і поступового об'єднання цих трьох поселень¹²². До часу, коли переказ про Кия, Щека й Хорива був використаний літописцем, він втратив вже своє культове значення і привернув увагу народу головним чином своїм історичним змістом, тобто «пращур змінюється історичним

¹¹⁷ Мавродин В. В. Происхождение русского народа. Л., 1978, с. 55—56.

¹¹⁸ Голубева Л. А. Топография домонгольского Киева.— КСИИМК, 1947, вып. 16, с. 178—179.

¹¹⁹ Лихачев Д. С. Историко-литературный очерк. Комментарии.— ПВЛ, ч. 2. Статьи и комментарии Д. С. Лихачева. М.— Л., 1950, с. 10, 11, 219—222 та ін.; Лихачев Д. С. Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.— Л., 1947, с. 95, 154, 205; Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы. М.— Л., 1952, с. 36, 38; Лихачев Д. С. Народное поэтическое творчество X—XI вв.— В кн.: Русское народное поэтическое творчество. М.— Л., 1953, т. 1, с. 155—157.

¹²⁰ Лихачев Д. С. Историко-литературный очерк, с. 11.

¹²¹ Лихачев Д. С. Комментарии, с. 220—221; Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы, с. 36.

¹²² Лихачев Д. С. Народное поэтическое творчество X—XI вв., с. 155.

Андрій Первозваний на Київських горах.
Мініатюра з Радзівіловського літопису.

героєм». За дослідженням ученого, переказ цей аж ніяк не міг бути історичною піснею, а розповідався і мав кілька версій: побудова міста, похід на Царгород (швидше військовий), що вказувало вже на князівське походження Кия, побудова Києм Києвця на Дунаї. Із них культовий характер мав лише перший, два останні — пізнішого типу — історичні¹²³.

Нагадування літописця, що кожен із братів володів родом своїм, вказує, на думку дослідника, на те, що в даному випадку слово «рід» означало, напевно, князівську династію, тобто «поляни управлялись своїми власними князівськими династіями ще до того, як у них з'явилась «сея братья» — Кий, Щек і Хорив»¹²⁴, після смерті яких управління перейшло до їх роду — до єдиної князівської династії¹²⁵. Д. С. Лихачов не обминає і питання про час

¹²³ Лихачев Д. С. Народное поэтическое творчество X—XI вв., с. 155—156; Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы, с. 36.

¹²⁴ В одному місці Д. С. Лихачов зазначав, що брати з'явилися зі сторони, тобто були пришлими. Див.: Лихачев Д. С. Народное поэтическое творчество X—XI вв., с. 157; Лихачев Д. С. Возникновение русской литературы, с. 38.

¹²⁵ Лихачев Д. С. Комментарии, с. 219.

заснування Києва за літописним переказом. На його думку, переказ цей вже у VII ст. був занесений до Вірменії слов'янськими дружинами, які в VII ст. разом з хозарами воювали в Закавказзі, або міг потрапити через слов'янські поселення на Північному Кавказі. На його основі вірменський історик VII ст. (Зеноб Глак) міг створити вірменську легенду про заснування міста Куара Куаром, Мелтеєм і Хореаном. Таким чином, вірменський літописець зберіг для нас дорогоцінні відомості про заснування найдавнішого міста східних слов'ян, що дало можливість ученому сказати: «...вже в VII ст. у східнослов'янських племен малися історичні перекази, дбайливо збережені протягом майже півтисячоліття і записані літописцем»¹²⁶. Д. С. Лихачов, таким чином, схильний вважати літописний переказ про заснування Києва достовірним, що, на його думку, підтверджується розкопками М. К. Каргера, якими виявлено на території Києва три найдавніші городища, що існували аж до кінця X ст.¹²⁷

Переглянувши різні точки зору стосовно походження Києва зокрема і давньоруських міст взагалі, існуючі в літературі на 1952 р., намагався київський археолог В. А. Богусевич. Гостро критикуючи положення дослідників, які вважали ядром міста княжий замок (відомий на Старокиївській горі з X ст.), автор гадав, що до часу правління князя Володимира Святославича такий замок мав незначні розміри. А це аж ніяк не відповідає значенню Києва як великого населеного пункту, що склався набагато раніше, про що свідчать писемні джерела й археологічні пам'ятки. Тому для вирішення питання необхідно, на думку дослідника, керуватися настановою про складання середньовічних міст передусім як ремісничо-торговельних поселень, причому першочергове значення тут повинні мати археологічні пам'ятки. Саме археологічні пам'ятки, вважав В. А. Богусевич, вказують на те, що найдавнішим населеним ядром Києва була територія, що охоплювала Поділ і прилеглі до нього пагорби: Киселівку, Щекавицю, Вознесенький спуск і район Сінного базару. Посилаючись на те, що з півдня і півночі від цієї території в дохристиянський час розташовувались обширні могильники (з півдня — на Старокиївській горі, з півночі — на Кирилівських висотах і біля їх підніжжя), дослідник проводив думку про те, що Старокиївська гора не могла бути до часу правління Володимира Святославича великим міським ремісничо-торговельним населеним пунктом. Основний висновок автора і полягав у тому, що княжий замок на Старокиївській горі не є найдавнішим населеним ядром Києва, а таким були багатолюдні ремісничо-торговельні посади, які і стали основою складання могутнього центру наприкінці I тисячоліття н. е.¹²⁸

¹²⁶ Лихачев Д. С. Комментарий, с. 220; Лихачев Д. С. Историко-литературный очерк, с. 11.

¹²⁷ Лихачев Д. С. Комментарий, с. 220.

¹²⁸ Богусевич В. А. Про походження і топографію Києва за археологічними даними.— Археологія, 1952, т. 7, с. 66—71.

Історія зародження міста, за В. А. Богусевичем, починається в II — I ст. до н. е., що співпадає з часом корчуватсько-зарубинецької культури. Саме поселення II — I ст. до н. е. і є, на думку автора, першопочатками виникнення Києва¹²⁹. Крім того, за В. А. Богусевичем, Київ як розвинутий міський ремісничо-торговельний центр формується аж наприкінці I тисячоліття і то за межами Старокиївської гори. Роль цієї частини стародавнього Києва занадто вже применшується, хоча відомо, що територія центрального міського ядра на Старокиївській горі інтенсивно розширюється за рахунок території найдавнішого могильника вже з середини X ст., а може, з більш раннього часу. Запропонувавши таке вирішення проблеми походження Києва, В. А. Богусевич повернувся, власне, до висловлених вже раніше іншими дослідниками думок з цього приводу.

Заснування міста Києва час від часу порушувалося в працях інших відомих істориків, археологів, мовознавців. Так, на думку П. М. Третьякова, до літописного повідомлення про заснування Києва трьома братами, які поселилися на трьох горах над Дніпром, «варто віднести з повним довір'ям», бо саме на території Києва відомо кілька давніх городищ, що передували виникненню міста, займали схили високого дніпровського берега та були укріплені земляними валами і ровами. Навколо одного з таких городищ, розташованого на Старокиївській горі, і розрослося в свій час місто Київ. На цій горі, на гадку автора, «жив колись Кий, князь полян, який ходив з дипломатичною місією до Константинополя і намагався заволодіти землями на берегах Дунаю».

Назва іншого давнього городища — Щекавиця, — вважав учений, збереглася в народній пам'яті ще з часів самого Щека, брата Кия, «який жив, напевно, в VII чи в VIII ст. н. е., тобто більше тисячі років назад». Розглядаючи антський союз племен, П. М. Третьяков нагадував, що відгомоном історії цього союзу і боротьби антів з Візантією, аварами і гунно-болгарськими племенами Приазов'я було збережене в літопису оповідання про походи Кия на Дунай¹³⁰.

На думку іншого дослідника, Л. П. Якубинського, три брати — засновники Києва (імена яких на слов'янському ґрунті пояснити неможливо) — «хозарського походження». Підставою для такого твердження, гадав він, є запис в Лаврентіївському літопису, де розповідається про те, що заснували «градок» Київ три брати Кий, Щек і Хорив, а після їх смерті кияни платять данину «родомъ ихъ козаромъ». Тут, вважав автор, слово «родъ» використовується у значенні «родич»: кияни в час приходу до Києва Аскольда і Діра платили данину родичам Кия, Щека і Хорива — хозарам. Так начебто виходить за Лаврентіївським списком цього уривку «По-

¹²⁹ Богусевич В. А. Про походження і топографію Києва за археологічними даними, с. 67.

¹³⁰ Третьяков П. Н. У истоков древней Руси.— В кн.: По следам древних культур. Древняя Русь. М., 1953, с. 13—14, 30.

вісті временних літ». Та й назва Києва, згадана Костянтином Багрянородним, «Самбатас» — хозарська. Тим більше, нагадував дослідник, назва хозарського міста «Самбарай» (за листом хозарського єврея, який писав про захоплення цього міста руським царем Олегом) і назва Самбат — майже тотожні. І взагалі ще в X ст. вважали, що слов'янське Придніпров'я входить до складу Хозарської держави, якій платили данину слов'яни (за літописом) зразу ж після смерті легендарних засновників Києва¹³¹.

Власне, погляд Л. П. Якубинського ґрунтується на тлумаченні одного зіпсованого місця Лаврентіївського літопису, про що вже зазначалося вище. Таким чином, твердження Л. П. Якубинського про хозарське походження Києва, як і деяких інших дослідників, безпідставне.

Питання про заснування Києва й особу полянського князя в своїх дослідженнях торкалися й інші автори. Так, М. В. Левченко, говорячи про київське княжіння, вважав перебування Кия в Царгороді достовірним фактом зносин київських князів з Візантією¹³². На думку Ю. С. Асеева, час Кия — то період формування давньоруської народності, створення перших державних об'єднань у східних слов'ян¹³³. Засновників Києва князями полянського племінного об'єднання (союзу), після смерті яких утворилося Київське князівство як територіальне політичне об'єднання, вважав Д. І. Білфельд¹³⁴. Виникнення Києва як міста, що спочатку стало центром племені полян на чолі з Кием, відносив до VI ст. О. К. Касименко¹³⁵. К. Г. Гуслистий захищав твердження про Київ як центр полянського княжіння, першими князями якого були Кий, Щек і Хорив¹³⁶.

З цілком реальних позицій до питання походження Києва підійшов відомий дослідник слов'янських і давньоруських старожитностей В. Й. Довженок. Розглядаючи питання про суспільний лад Київської Русі, він звернув увагу на передумови виникнення класового суспільства, підкресливши, що перші ознаки феодальних відносин у східних слов'ян з'явилися за кілька віків до утворення держави — в середині VI ст. н. е.¹³⁷ Цей час характеризувався утворенням антського політичного об'єднання (союзу племен) на території Лісостепу, об'єднанням полян у Середньому Придніп-

¹³¹ Якубинский Л. П. История древнерусского языка. М., 1953, с. 346—347.

¹³² Левченко М. В. Очерки истории русско-византийских отношений. М., 1956, с. 39, 57.

¹³³ Асеев Ю. С. Древний Киев (X—XVII вв.). М., 1956, с. 9.

¹³⁴ Білфельд Д. І. Утворення Київської Русі.— В кн.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К., 1957, с. 359.

¹³⁵ Касименко О. К. Історія Української РСР. К., 1960, с. 17.

¹³⁶ Гуслистий К. Г. Формування і розвиток феодальних відносин у східних слов'ян. Древньоруська держава.— В кн.: Історія Української РСР. К., 1967, т. 1, с. 42, 44.

¹³⁷ Довженок В. И. Свидетельства русско-византийских источников X в. о феодальных отношениях на Руси.— В кн.: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. София, 1973, с. 204—205.

Імператор Юстиніан. Мініатюра з Радзівіловського літопису.

рові¹³⁸ тощо. На чолі таких об'єднань-князівств стояли князі, вожді, представники пануючого класу, ім'я одного з яких (Кий), що князував у Києві «в період перед утворенням Київської Русі»¹³⁹, зберіг давньоруський літопис. Історик повністю поділяв думку тих дослідників, які датували діяльність князя Кия VI ст. Відомий політичний діяч, Кий стояв на чолі київського князівства, здійснював далекі військові походи, вступав у дипломатичні відносини з візантійським імператором¹⁴⁰. Автор переконаний, що в попередниках князів Київської Русі необхідно вбачати як Кия, полянського князя, так і тих вождів слов'янських дружин, які залишили Перещепинський скарб або були поховані поблизу Вознесенки і Глодос та здійснювали далекі військові походи¹⁴¹.

Таким чином, В. Й. Довженок заснування Києва відносив до

¹³⁸ Довженок В. Й. Древньоруська народність і спільність походження російського, українського і білоруського народів.— ВАН УРСР, 1954, № 5, с. 34.

¹³⁹ Там же, с. 39.

¹⁴⁰ Довженок В. Й. Черняхівська культура в історії населення Середнього Подніпров'я.— В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К., 1976, с. 71.

¹⁴¹ Там же.

VI ст., вважаючи його засновником князя Кия, який стояв на чолі племінного об'єднання полян — Київського князівства, попередника великої феодальної держави — Київської Русі.

* * *

Проблема походження Києва продовжувала привертати неослабну увагу численних дослідників, які (для найповнішого висвітлення даного питання) крім літописних даних намагалися залучити й новітній археологічний матеріал. На думку І. М. Самойловського, такими матеріалами мають бути пам'ятки полів поховань раннього часу — корчуватського типу, що свідчить про появу слов'янських поселень на території сучасного Києва в землі полян в II — I ст. до н. е.¹⁴² Дослідник вважав, що із таких корчуватських і післякорчуватських неукріплених поселень, які археологічно виявлено в різних місцях сучасного Києва (на р. Либеді і Почайні, на горах Киселівці, Старокиївській, Печерській тощо)¹⁴³, і бере початок «град» Київ — давній центр східних слов'ян. Базуючись на матеріалах зарубинецько-корчуватської культури, автор стверджував думку, що Київ виник у II — I ст. до н. е., тобто Києву з часу його виникнення сповнилося 2000 років, вважаючи, таким чином, що «історичний розвиток Києва був безперервним»¹⁴⁴. Розглядаючи «носіїв зарубинецько-корчуватської культури» за основоположників давнього Києва II — I ст. до н. е., І. М. Самойловський заперечував спробу віднести заснування Києва до II ст. н. е. (за Птолемеем) або до VI ст. н. е.¹⁴⁵

Про безперервність історичного розвитку Києва від рубежу нашої ери, вслід за І. М. Самойловським та деякими іншими дослідниками, писав і В. П. Петров¹⁴⁶. Підставою для цього, вважав автор, є археологічні матеріали, які, на відміну від літописних легендарних звісток про заснування Києва, є фактичними даними¹⁴⁷.

Саме II — I ст. до н. е. — час зарубинецько-корчуватської культури, яка, на думку дослідника, «характеризується певною сталістю

¹⁴² *Самойловський І. М.* Коли виник Київ (до 1100-річчя першої літописної згадки про Київ).— Науково-інформаційних бюлетень Архівного управління УРСР, 1961, № 6, с. 21.

¹⁴³ *Самойловський І. М.* Пам'ятники культури полів поховань у Києві.— *Археологія*, 1952, т. 7, с. 153—157.

¹⁴⁴ *Самойловський І. М.* Коли виник Київ, с. 22—23.

¹⁴⁵ В одній із своїх заміток дослідник висловився за святкування 1400-літнього ювілею Києва як міста. Див.: *Самойловський І. М.* Про створення монумента на честь заснування Києва.— *УІЖ*, 1959, № 6, с. 155.

¹⁴⁶ *Петров В. П.* Про першопочатки Києва (до 1100-річчя першої літописної згадки про Київ).— *УІЖ*, 1962, № 3, с. 14—21; *Петров В. П.* Історична топографія Києва (першопочатки Києва).— *Історичні джерела та їх використання*, 1964, вып. 1, с. 114—140; *Петров В. П.* Давні слов'яни V—VII ст. (Літописні дані в світлі археологічних матеріалів).— *УІЖ*, 1966, № 2, с. 36—37.

¹⁴⁷ *Петров В. П.* Про першопочатки Києва, с. 16.

і деякою спадковою послідовністю в топографічному розташуванні селищних осад на території сучасного Києва» — і можна вважати початковим етапом у розвитку Києва від селища до феодального міста. Знахідки зарубинецько-корчуватської культури на території Києва (на горах Киселівці і Старокиївській, Печерську і Корчуватому) дають можливість вважати, на думку В. П. Петрова, що невеликі поселення цього типу знаходилися на незначній відстані одне від одного, без певної селищної цілості Києва. Це «була розчленована смуга розрізнених селищ, що складалася з невеликих родових або, можливо, великородинних поселень по лінії Дніпра й берегах Віти — Ірпеня — Стугни в межах сучасного Києва та його околиць»¹⁴⁸.

На зміну зарубинецько-корчуватській культурі приходить черняхівська культура II — V ст. н. е. Знахідки цього часу на території Києва, підкреслював дослідник, трапилися на тих самих місцях, де перед цим розташувалися зарубинецько-корчуватські селища. Таким чином, черняхівські поселення у Києві не відривалися від берегів Дніпра, вони, як і раніше, містилися на берегових відрубних мисах дніпровського узгір'я. Підкреслюючи думку про безперервність історичного розвитку Києва і про те, що він складався з кількох давніх поселень, що пізніше злилися в одне, думку, яку вже висловлювали деякі дослідники (за ними «носії корчуватської» культури розглядаються як «основположники древнього Києва II — I ст. до н. е.»), В. П. Петров зазначав, що не з усіма такими положеннями можна погодитися. Передусім, вважав він, не діяв тут фактор злиття поселень, а «зміни в топографічній структурі Києва в процесі його розвитку з первіснообщинних селищ у феодальне місто відповідали змінам археологічних культур, залежали від цих змін і були ними зумовлені»¹⁴⁹.

Майже нез'ясованим, на думку В. П. Петрова, залишалося питання про Київ післячерняхівських часів, тобто Київ третьої чверті I тисячоліття (VI — VII ст. н. е.). Археологічна культура цього часу, підкреслював учений, «не виросла з черняхівської, не була створена на її основі». У VI — VII ст. Київ втрачає своє посереднє значення (як центр — за часів зарубинецько-корчуватської культури, і як важливий пункт на межі двох культурних територій — за часів черняхівської культури) і «стає лише племінним центром полян». «Не має жодних підстав гадати, що в той час за Києвом закріплювалося надплемінне значення»¹⁵⁰. Отже, саме «археологічні матеріали, на думку В. П. Петрова, дають можливість зробити висновок про якнайдавніше існування Києва як селищного пункту», який протягом I тисячоліття н. е. пройшов шлях від первіснообщинних поселень до феодального міста. У X ст. «Київ перетворився на надплемінний центр, на столий град Давньоруської держа-

¹⁴⁸ Петров В. П. Про першопочатки Києва, с. 16.

¹⁴⁹ Там же, с. 17—18.

¹⁵⁰ Там же, с. 19—20.

Нашадки Кия — Аскольд і Дір.
Мініатюра з Радзівіловського літопису.

ви»¹⁵¹. Як і в інших працях¹⁵², дослідник підкреслював, що нове феодальне місто, «місто Володимира», виникло внаслідок перетворення Старокиївської гори в єдине феодальне місто з тричленною структурою (князівська, єпископська й торгово-ремісничая частини), як це властиво для тих часів¹⁵³.

Варто ще нагадати, що В. П. Петров гостро критикував і запечував як торгову теорію походження Києва, так і концепцію походження міста з княж-двору¹⁵⁴. «Київ, як і інші давньоруські міста,— писав дослідник,— виник із мисових городищ, розташованих на берегових відрогках, що йдуть вздовж берега річки. Первісно ці мисові городища не відрізнялися одне від одного, кожна окрема родова община «сиділа» на окремій «горі». Згодом приходить диференціація. Городища зберігають свій відокремлений мисовий характер, але в своїй сукупності вони створюють відповідну цілість, об'єднуються в одне ціле, становлять місто»¹⁵⁵.

Що ж до літописного переказу про заснування Києва, то В. П. Петров, як зазначалося, віддавав перевагу фактичним даним, здобутим внаслідок археологічних розкопок¹⁵⁶, вважаючи, що не варто робити будь-які висновки на підставі лише літописної леген-

¹⁵¹ Там же, с. 20—21.

¹⁵² Петров В. П. Исторична топографія Києва, с. 129—139.

¹⁵³ Петров В. П. Про першопчатки Києва, с. 20—21.

¹⁵⁴ Петров В. П. Исторична топографія Києва, с. 116—117, 132—133, 139.

¹⁵⁵ Там же, с. 127, 139.

¹⁵⁶ Петров В. П. Про першопчатки Києва, с. 16.

ди. Вслід за С. М. Соловйовим, М. П. Дашкевичем та іншими дослідниками він гадав, що легенда про заснування Києва трьома братами в своїй основі «епонімна», бо в цій легенді можна бачити намагання усвідомити назву Києва та окремих його місцевостей ¹⁵⁷.

* * *

Кілька праць проблемі походження Києва присвятив М. Ю. Брайчевський ¹⁵⁸. В його статтях і монографії «Коли і як виник Київ» послідовно проведено ідею про те, що проблему походження Києва не можна розглядати окремо від загальної проблеми походження міст (зокрема, давньоруських) як історичного явища ¹⁵⁹. Вказавши на заселеність території Києва ще з часів палеоліту, неоліту, епохи міді — бронзи і раннього заліза (на підставі археологічних досліджень), автор зазначає, що ці поселення ще не можна вважати містом, бо до історії Києва вони не мали ніякого відношення. Це історія не самого міста, а його території ¹⁶⁰. Інша річ — група давньослов'янських поселень на території Києва (від рубежу нашої ери до середини V ст.), що з'явилися в районі Старого міста (Старокиївська гора, Замкова гора, Поділ, район Львівської площі), які автор називає «протокиївськими», тобто вважає їх основою виникнення міста Києва, його невід'ємною частиною. Розглянувши величезний археологічний матеріал цього часу (зарубинецько-корчуватської і черняхівської культур), дослідник наголошує що «протокиївські поселення» в перші століття нашої ери складали певну систему, що в соціальному відношенні виходила вже за рамки рядових поселень з наявним розвитком ремесла і торгівлі, тобто ці поселення почали поступово перетворюватися в значний економічний центр ¹⁶¹.

Отже, за істориком, основою виникнення Києва стала група давньослов'янських поселень (так зване протокиївське ядро), що з'явилися на території Києва 2000 років тому, які, по суті, не припиняли свого існування, а в процесі свого розвитку, який тривав майже 1000 років, трансформувалися в місто — столицю Київської Русі ¹⁶². Таким чином, дослідник стоїть на позиції безперервності

¹⁵⁷ Петров В. П. Про першопочатки Києва, с. 16; Петров В. П. Історична топографія Києва, с. 114, 123.

¹⁵⁸ Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва.— УІЖ, 1959, № 5, с. 53—67; Брайчевський М. Ю. Стародавні слов'яни та виникнення міста Києва.— Історія Києва. К., 1959, т. 1, с. 31—42; Брайчевський М. Ю. К вопросу о русско-армянских связях в период образования Киевской Руси.— В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Киев, 1965, с. 161—168.

¹⁵⁹ Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва, с. 53.

¹⁶⁰ Там же, с. 53—54; Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, с. 8—25.

¹⁶¹ Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва, с. 54—59; Брайчевський М. Ю. Стародавні слов'яни та виникнення міста Києва, с. 32—35; Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, с. 26—58.

¹⁶² Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, с. 47.

історичного розвитку від рубежу нашої ери, про що писали в свій час І. М. Самойловський і В. П. Петров¹⁶³.

І в статтях, і в монографії автор піддає детальному аналізу деякі писемні джерела, які використовувались істориками для висвітлення проблеми походження Києва. Так, він показав, що Данпарстад (пресловута готська столиця) — не Київ¹⁶⁴; що не можна ототожнювати найдавніше гніздо протокиївських поселень із згаданими містами Птолемея (II ст. н. е.) — Азагорієм і Метрополем; що найбільше Києву може відповідати лише назва іншого птолемеевського міста — Сар, яке, можливо, збережено у назві Київської фортеці «Самбатас», згаданої у творі Костянтина Багрянородного. Тобто автор висуває гіпотезу, за якою «ім'я «Сар»... значно давніше від імені «Київ» і було назвою тих поселень, які виникли на території майбутнього Києва близько рубежу нової ери, а в дальшому стали основою для утворення міста Києва»¹⁶⁵.

Значне місце в своїх працях М. Ю. Брайчевський приділяє аналізу літописного переказу про заснування Києва трьома братами-полянами¹⁶⁶. На думку автора, літописна легенда відбиває цілком реальні історичні події, Кий — історична особа, полянський князь, засновник Києва. Узгодивши літописні свідчення з археологічними матеріалами VI — VII ст., які були знайдені під час розкопок Старокиївської гори, автор відносить побудову найдавнішого київського городища (а відповідно і діяльність Кия) до кінця VI — початку VII ст.¹⁶⁷, тобто з цього часу вже можна говорити про Київ як про ранній політичний центр Середнього Подніпров'я.

Чимало уваги приділяє автор археологічним знахідкам у Києві речей VI — VII ст.¹⁶⁸, яких виявилось значно більше, ніж матеріалів першої половини I тисячоліття н. е. Дослідник згадує і фольклорні матеріали, в яких намагаються відшукати ті чи інші елементи літописної легенди: згадки в народному епосі, у фольклорі західних слов'ян, у скандинавських і північнонімецьких легендах¹⁶⁹. Привертає увагу розгляд вірменської легенди про заснування Куара трьома братами Куаром, Мелтеєм і Хореаном, яку автор вважає варіантом літописного переказу і яка, на його думку, допомагає точніше датувати побудову Київського городища (VI ст.)¹⁷⁰.

¹⁶³ Самойловський І. М. Коли виник Київ, с. 22; Петров В. П. Про першопочатки Києва, с. 18.

¹⁶⁴ Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва, с. 59; Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, с. 47—51.

¹⁶⁵ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, с. 51—58.

¹⁶⁶ Там же, с. 59—95.

¹⁶⁷ Там же, с. 61—73; Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва, с. 59—62.

¹⁶⁸ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, с. 73—79.

¹⁶⁹ Там же, с. 79—93.

¹⁷⁰ Там же, с. 88; Брайчевський М. Ю. К вопросу о русско-армянских связях в период образования Киевской Руси, с. 161—168.

Торкається автор і питання перетворення Києва у міський центр¹⁷¹. Використовуючи археологічні матеріали, він приходить до висновку, що Київ IX—X ст. був одним із найбільш значних торгово-ремісничих центрів Східної Європи. Водночас Київ стає і найважливішим політичним центром східних слов'ян, столицею Київської Русі (IX ст.)¹⁷². Отже, М. Ю. Брайчевський відстоює думку про безперервність історичного розвитку Києва від рубежу нашої ери, стверджуючи, що процес складання Києва як міста продовжувався все тисячоліття. Водночас автор, приділяючи значне місце аналізу літописного переказу про заснування міста, узгодженню його з археологічними матеріалами, приходить до висновку про побудову найдавнішого київського городища полянським князем Кием в 60-х роках VI—30-х роках VII ст., що відповідає початку утворення міст у давніх слов'ян.

Після виходу в світ (1963 р.) монографії М. Ю. Брайчевського «Коли і як виник Київ» з'явилися рецензії, в яких знайшли відображення як оцінка праці, так і відношення рецензентів до вирішення проблеми походження Києва. Одна з них належить відомому історичному І. П. Крип'якевичу, який оцінив монографію як «значний внесок у дослідження найраннішого періоду розвитку Києва», вказав на важливість тези про безперервність історичного розвитку Києва від рубежу нашої ери. Не викликає заперечення у рецензента і теза про Кия як полянського князя, засновника Києва, історичну особу. Історик вважав, що ця теза добре «аргументована і повинна служити вихідним пунктом для дальших досліджень цього питання». Визначаючи достовірними положення дослідника про час виникнення найдавнішого Києва (період 560—630 рр.), що пов'язується з боротьбою між слов'янами і аварським каганатом, автор, на думку І. П. Крип'якевича, «замало уваги приділив визначенню часу існування першого київського городища на Андріївській горі». Важливо, зазначав рецензент, «щоб археологи дали якнайточніші дані про час виникнення цього городища, аби повніше виділити період, в якому жив Кий». На його думку, немає відомостей і про час виникнення Києва у фольклорних матеріалах, хоч їм приділяється чимало уваги в книзі¹⁷³.

Інша рецензія, написана І. Г. Шовкоплясом і Р. О. Юрою, захищає думку про існування на території Києва поселень першої половини I тисячоліття, на основі розвитку яких і виникло городище-замок, збудоване легендарним Кием. Автори рецензії вважають цілком правильним розгляд М. Ю. Брайчевським ранньослов'янських поселень рубежу і перших століть нашої ери (зарубинецько-корчуватської та черняхівської культур), що беруться за основу майбутнього Києва як міського центра. На їх думку, в мо-

¹⁷¹ Брайчевський М. Ю. До питання про виникнення міста Києва, с. 65—67; Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, с. 96—129.

¹⁷² Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ, с. 129, 130—151.

¹⁷³ Крип'якевич І. П. Рец. на кн.: Брайчевський М. Ю. «Коли і як виник Київ». 1963. 162 с.—УІЖ, 1964, № 1, с. 139—140.

Князівський палац. Мініатюра з Радзівіловського літопису.

нографії «переконливо пов'язується топографія цих поселень з окремими районами території пізнішого міста», а розвиток торгівлі і ремесла в цих поселеннях свідчить, що в перші століття нашої ери на території Києва виникає досить значний для того часу ремісничо-торговельний центр, який поклав початок майбутнього міста ¹⁷⁴.

Положення М. Ю. Брайчевського про безперервність історичного розвитку Києва (Київ як центр ремесла і торгівлі, політичний центр групи східнослов'янських племен — полян, політичний центр князівства в другій половині VI — на початку VII ст.) вважається рецензентами достатньо обгрунтованими у дослідженні, воно засновано на археологічних джерелах, підтверджених й іншими матеріалами.

Але, на думку рецензентів, у книзі не все в однаковій мірі обгрунтоване, а часом і необхідне. Так, не можна вважати безперечно доведеним, що найдавніше київське городище, приписуване легендарному засновнику міста Кию, було споруджене в VI — VII ст.; для цього, пишуть вони, немає достатніх доказів, крім чисто теоретичних гіпотез; вірогідно, городище на території Києва

¹⁷⁴ Шовкопляс І. Г., Юра Р. О. Рец. на кн.: Брайчевський М. Ю. «Київ і як виник Київ». К., 1963. 162 с.— Доповіді АН УРСР, № 3, с. 418—419.

з'явилося не раніше VIII ст.¹⁷⁵ Отже, думка М. Ю. Брайчевського про заснування найдавнішого київського городища в VI—VII ст. заперечується рецензентами взагалі.

Ще в одній рецензії М. Думка детально зупинився на характеристиці усіх розділів книги М. Ю. Брайчевського, вважаючи, що вказана «праця є синтезом усіх досліджень про найдавніші початки Києва». І хоча в праці трапляються необґрунтовані гіпотези і не з усіма висновками автора можна погодитися, «книжка цінна передусім тим, що вона є першою спробою монографічного висвітлення питань походження і ранньої історії Києва»¹⁷⁶. Критикуючи окремі розділи книги, М. Думка намагався в такий спосіб провести власну точку зору щодо заснування Києва. Так, розглядаючи твердження автора про Кия, побудову Кием найдавнішого городища на Старокіївській горі у VI—VII ст., він гадав, що М. Ю. Брайчевський, таким чином, пересуває дату існування, тобто «появу Києва на історичній арені років на 400 пізніше, ніж воно насправді було». Рецензент висунув і розвинув гіпотезу, що «Київ — це Птоломейв Метрополіс, а не місто Сар чи щось інше»¹⁷⁷, як це намагався довести автор. Як відомо, М. Ю. Брайчевський взагалі заперече можливість ототожнення Метрополіса з місцевістю, яку зазначив ще Птоломей.

* * *

У 1962 р. вийшло в світ фундаментальне дослідження відомого лінгвіста Ф. П. Філіна про утворення мов східних слов'ян. Учений визначив, що розпад спільнослов'янської єдності відбувся після V—VI ст., а в VI—VII ст. почався вже процес розпаду спільнослов'янської мови і утворення окремих слов'янських груп. Саме до цього часу і відносить дослідник літописне сказання про Кия, який заснував на Дунаї Києвець, розцінюючи його як свідцтво прямих зв'язків східних слов'ян з басейном Дунаю. На його думку, поляни, які займали землі по середній течії Дніпра, зіграли найвидатнішу роль в історії східних слов'ян. На їх землі виник Київ — «мати містам руським»¹⁷⁸.

Тезу про безперервність історичного життя Києва захищає і Г. М. Шовкопляс. Вона вважає, що про початок історії Києва свідчать пам'ятки, що відносяться до рубежу нашої ери, до так званої зарубинецько-корчуватської культури, які, безперечно, належали історичним східним слов'янам. Знайдено на території Києва пам'ятки черняхівської культури, а також пам'ятки так званого

¹⁷⁵ Шовкопляс І. Г., Юра Р. О. Рец. на кн.: Брайчевський М. Ю. «Коли і як виник Київ», с. 419.

¹⁷⁶ Думка М. Коли ж виник Київ? — Вітчизна, 1965, № 7, с. 210—212.

¹⁷⁷ Там же, с. 211.

¹⁷⁸ Філін Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.; Л., 1962, с. 9, 140, 158, 172, 222.

корчакського типу, представленого поселеннями VI—VII ст.¹⁷⁹ Вслід за іншими дослідниками Г. М. Шовкопляс літописну легенду про трьох братів-князів та заснування ними міста Києва відносить до VI—VII ст. У цей час Київ став центром полянського об'єднання Середнього Придніпров'я¹⁸⁰. На підтвердження літописного переказу наводяться археологічні матеріали VI—VII ст.¹⁸¹

3. РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СЕРЕДИНИ 1960-х — 1980-х РОКІВ ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

Проблемі походження Києва і раннім етапам його історії присвятив ряд праць П. П. Толочко¹⁸², в яких вказав, що в питанні походження Києва визначилися три основні концепції, за якими його історію слід починати від IX—X ст., VI—VII ст. і від початку нашої ери. Неспроможність першої концепції, згідно з якою Київ виник не раніше IX ст., на думку дослідника, «надто очевидна, щоб полемізувати з нею», а дві інші потребують уважного і неупередженого вивчення¹⁸³. Розглянувши концепцію, за якою історію Києва слід відраховувати від рубежу нашої ери, учений вказує на те, що археологічні матеріали зарубинецької і корчуватської культур, що кладуться в її основу, датуються II—I ст. до н. е. та I—II ст. н. е. Стже, коли дотримуватися тієї точки зору, що початок Києва сягає в зарубинецькі часи, то він мусив би

¹⁷⁹ Шовкопляс Г. М. Київ — найдавніше місто східнослов'янських народів. — В кн.: Нове в музеях України. К., 1963, с. 22—25; Шовкопляс А. М. Раскопки на Оболони в Киеве. — АО 1971 г. М., 1972, с. 358; Шовкопляс Г. М. Дослідження на березі Почайни в Києві. — АДУ в 1969 р. 1972, вип. 4, с. 210.

¹⁸⁰ Шовкопляс Г. М. Київ — найдавніше місто слов'янських народів, с. 26.

¹⁸¹ Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г. Мандрівка в глибини віків. К., 1968, с. 121—125; Шовкопляс Г. Дослідження на березі Почайни в Києві, с. 207—210.

¹⁸² Толочко П. П. Вопросы исторической топографии древнего Киева. Автореф. канд. дис. ист. наук. Киев, 1966, с. 7—10; Толочко П. П. Стародавній Київ. К., 1960, с. 7—12; Толочко П. П. Про час виникнення Києва. — В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К., 1969, с. 113—117; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970, с. 35—41, 42—55; Толочко П. П. Історико-географічні умови виникнення Києва. — Український історико-географічний збірник, 1971, вип. 1, с. 60—74; Толочко П. П. Роль Києва в образovanні древнерусского государства. — В кн.: Становление раннефеодальных славянских государств. Киев, 1972, с. 123—131; Толочко П. П. Раскопки древнего Киева. — ДИ, 1972, № 1, с. 54; Толочко П. П. Новые археологические открытия в Киеве. — ВИ, 1973, № 4, с. 211; Толочко П. П. О времени возникновения Киева. — Тезисы докладов советской делегации на III международном конгрессе славянской археологии. Братислава. М., 1975, с. 82—85; Толочко П. П. Київ. — В кн.: Археологія Української РСР. К., 1975, т. 3, с. 181—186; Толочко П. П. Древний Киев. Киев, 1976, с. 8—23; Толочко П. П. Першопчатка Києва. — В кн.: Наука і культура. К., 1977, с. 114—120.

¹⁸³ Толочко П. П. Про час виникнення Києва, с. 114—115.

мати не заокруглену цифру — 2000, а 2100—2200 р. Проте немає жодних підстав стверджувати, що ці поселення існували безперервно аж до Київської Русі: практично матеріалів кінця IV — першої половини V ст. з території Києва ми не маємо, тобто на цих поселеннях після III ст. відбувається затухання життя¹⁸⁴.

Далі автор переходить до розгляду третьої концепції, згідно з якою історію Києва слід відраховувати від VI — VII ст. Прихильником цієї концепції є і сам автор, який для уточнення дати заснування Києва переглядає як літописні, так і наявні археологічні джерела цього періоду. Дослідження літопису стверджує, що засновник Києва був дійсно князь Кий, представник слов'янського племені полян. Визначити час життя і діяльності першого київського князя, які не вказує Нестор, допомагає методика датування, розроблена Б. О. Рибаківим у ряді праць. Сукупність даних дає змогу припустити, що діяльність князя Кия і побудова київського городища припадають, вірогідно, на час правління Юстиніана I (527—565 рр.)¹⁸⁵.

У визначенні дати заснування Києва допомагає й аналіз археологічних матеріалів VI — VII ст.¹⁸⁶ Виявлені у межах порівняно невеликої території топографічно близькі підвищення (гори Замкова, Старокиївська, Дитинка) та прилеглі до них частини Подолу «переконаливо свідчать про те, що ці давньокиївські поселення досягли вищого рівня розвитку, ніж синхронні їм поселення прилеглих районів»¹⁸⁷. Найдавніше городище із капищем виявлено розкопками на Старокиївській горі, поселення-городище VI — VII ст. — на Замковій горі. Автор приходиться до висновку, що «Замкова гора була однією з найраніше заселених частин початкового Києва — своєрідним плацдармом його подальшого розвитку»¹⁸⁸, і стверджує вже раніше висловлену думку¹⁸⁹, що «заселення Старокиївської гори, а потім і зведення на ній укріплень були результатом росту городища на Замковій горі»¹⁹⁰. Тобто, за дослідженням автора, археологічні матеріали VI — VII ст., виявлені у Києві, підтверджують «реальність літописної розповіді про спорудження київського городища в VI ст.»¹⁹¹ Звідси випливає висновок про те, що починати історію Києва слід із поселень VI ст.¹⁹², що узгоджується із початком зародження слов'янських міст взагалі і співпадає з часом формування слов'янської держав-

¹⁸⁴ Толочко П. П. Про час виникнення Києва, с. 114—115.

¹⁸⁵ Толочко П. П. Древний Киев, с. 12—15; Толочко П. П. Першопочатки Києва, с. 117—118.

¹⁸⁶ Толочко П. П. Исторична топографія..., с. 42—55; Толочко П. П. Про час виникнення Києва, с. 115—116; Толочко П. П. Древний Киев, с. 15—18; Толочко П. П. Першопочатки Києва, с. 119—120.

¹⁸⁷ Толочко П. П. Першопочатки Києва, с. 120.

¹⁸⁸ Там же.

¹⁸⁹ Толочко П. П. Про час виникнення Києва, с. 115—116.

¹⁹⁰ Толочко П. П. Першопочатки Києва, с. 120.

¹⁹¹ Там же.

¹⁹² Толочко П. П. Про час виникнення Києва, с. 117.

ності у VI — VII ст.¹⁹³ Таким чином, Київ закономірно став між-племінним центром полянського союзу племен у Середньому Подніпров'ї¹⁹⁴.

П. П. Толочко цілком справедливо критикує як тих учених, які не бачать можливості датувати історію заснування Києва раніше IX — X ст., так і тих, що відстоювали безперервність історичного розвитку міста Києва з рубежу нової ери. Адже ці точки зору, на думку автора, «мають одну спільну ваду — не увагу до відомого марксистського положення про те, що протилежність між містом і селом починається разом з переходом від варварства до цивілізації, від племінного ладу до держави». «У першому випадку автори,— продовжує П. П. Толочко,— пов'язують виникнення Києва з кінцевим етапом формування класового суспільства, не беручи до уваги, що розклад родового ладу в слов'янському світі почався вже з VI ст., в другому — припускається ще серйозніша методологічна помилка: проблема походження східнослов'янського міста виноситься взагалі за межі середньовічної епохи»¹⁹⁵.

Неабияку увагу автор приділяє і розгляду причин, які викликали виникнення Києва (спорудження городища) як першого політичного центра округи. Це передусім вигідне розташування його на межі ряду союзів племен, що забезпечувало високий рівень соціально-економічного розвитку. Вигідним було і мікрогеографічне положення київської території, яка знаходилася на етнографічному порубіжжі, і важлива роль, яку відігравав Дніпро, торговий шлях по якому наче запирався біля Києва «на ключ», і важливе топографічне положення території Києва, яка з усіх сторін була оточена природними рубежами¹⁹⁶.

Такі були історичні, природно-географічні і топографічні умови, що забезпечили Києву «особливу роль у створенні й формуванні давньоруської народності»¹⁹⁷.

Дослідження останніх років дали можливість ученому значно уточнити дату тих поселень, які започаткували Київ. Археологічні матеріали, виявлені розкопками 1971—1976 рр. на Старокиївській горі, показують, що поселення з матеріалами культури типу «корчак» з'явилися тут наприкінці V — початку VI ст. Отже, перший етап безперервного існування Києва, стверджує дослідник, починався близько 1500 років тому¹⁹⁸.

Крім того, в праці «Походження і ранній розвиток Києва» П. П. Толочко стверджує справедливості тези про тісний зв'язок виникнення найдавніших східнослов'янських міст і зародження

¹⁹³ Толочко П. П. Древний Киев, с. 20.

¹⁹⁴ Толочко П. П. Про час виникнення Києва, с. 117.

¹⁹⁵ Толочко П. П. Першопчатки Києва, с. 119.

¹⁹⁶ Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва, с. 35—41; Толочко П. П. Історико-географічні умови виникнення Києва, с. 60—71; Толочко П. П. Древний Киев, с. 22—23.

¹⁹⁷ Толочко П. П. Історико-географічні умови виникнення Києва, с. 71.

¹⁹⁸ Толочко П. П. Першопчатки Києва, с. 120; Толочко П. П. Древний Киев, с. 18.

давньоруської державності. Східні слов'яни знаходилися на перехідному етапі свого суспільного розвитку вже в VI ст. Його характерними особливостями були: початок розпаду первіснообщинних і зародження ранньокласових відносин, початок політичної і культурної консолідації слов'янських племен, що об'єднувалися в крупні союзи. Зародження східнослов'янської державності (в літопису союзи племен названі «княжіннями»), з новими інститутами влади, припускало і появу якісно нових поселень — центрів зосередження цих інститутів.

Одним із таких центрів був Київ, безперервний розвиток якого, за писемними та археологічним джерелами, почався наприкінці V — початку VI ст. Вихідним пунктом росту і розвитку Києва була Замкова гора, однак вже до початку VII ст. були заселені й околишні підвищення — Старокиївська і Дитинка, а також якась частина Подолу.

Дослідник наголошує на тому, що Київ наприкінці V — VII ст. ще не був справжнім містом, а знаходився на «племінному» етапі свого розвитку. У VI — VII ст. він став вже адміністративно-політичним центром полянського союзу племен, чим і відрізнявся від синхронних поселень округи. Київ був також центром культурної (культової) регуляції племен полянського княжіння. Отже, процес виникнення Києва, як і деяких інших міст слов'янського світу, за дослідником, збігається за часом із зародженням у VI — VII ст. ранніх (військово-демократичних) форм державності¹⁹⁹.

* * *

У 1960-х роках з'являються дослідження, в яких автори торкаються питання заснування Києва, приєднуються до тієї чи іншої концепції про заснування міста.

Так, вже Т. Лер-Сплавинський у статті «Ще раз про назву міста Києва» стверджував, що назва давньоруської столиці (староруське *Кыевъ*) з точки зору походження й етимологічної побудови є цілком ясною і не повинна викликати сумніву. На його думку, ця назва «є явним присвійним прикметником, утвореним за допомогою суфіксів -овъ, -евъ від особового імені «Кый». Так само, вважав він, немає сумнівів ні в будові слова, ні в його слов'янському походженні²⁰⁰. Автор критикує невірні спроби його пояснення з інших мов, що, на думку ученого, не витримують ні найменшої філологічно-лінгвістичної критики²⁰¹.

Відомий вірменський учений С. Т. Єрем'ян піддав гострій критиці тезу про аналогію між легендою про трьох братів «Повісті

¹⁹⁹ Толочко П. П. Происхождение и раннее развитие Киева.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг. Тезисы докладов. Днепропетровск, 1980, с. 8—10.

²⁰⁰ Лер-Сплавинский Т. Еще раз о названии города Киева.— В кн.: Проблемы современной филологии. М., 1965, с. 197.

²⁰¹ Там же, с. 197—198.

временних літ» та «Історії Тарона»²⁰². Співставивши давньоруський і вірменський тексти, автор переходить до аналізу даних ономастики з обох сказань. І в Києві, і у Вірменії реально існували й існують географічні назви, одержані, за легендами, від імен осіб, які заснували поселення. На його думку, брати Гісане і Деметр не були вихідцями із Причорномор'я, бо ім'я Гісане з народного сказання відповідає імені Гісака Дімаксяна (згаданого М. Хоренським). Гісака Дімаксяна ототожнювали з префектом Демонаксом I ст. н. е., родоначальником Дімаксянів, які утвердилися в області Тарон і стали предками Мамиконянів. Тобто «Історія Тарона», на думку С. Т. Єрем'яна, зберегла відомості про реальні історичні події²⁰³.

Дослідник приходить до висновку, що «як руські, так і вірменські сказання виникли на ґрунті народного тлумачення реально існуючих топографічних назв», і хоч на перший погляд маємо збіг імен, але подібна аналогія не може бути зроблена по відношенню до текстів сказань, що цікавлять нас. І взагалі, вважає він, «питання про аналогію між «Повістю временних літ» і «Історією Тарона» на сьогодні залишається ще не вирішеним»²⁰⁴.

Літописної легенди про Кия торкався також І. І. Ляпушкін, який вважав, що і анти, і частина слов'ян під натиском болгар, аварів, угрів та інших змушені були відійти на північ, схід і північний захід (VI—VII ст.). Одним із переказів, що стверджують зв'язок слов'ян Подніпров'я з Подунав'єм, на думку автора, є літописний запис про перебування Кия на Дунаї, побудову «городка» з метою оселитися там. «У цьому переказі,— писав І. І. Ляпушкін,— не можна не бачити один із епізодів... руху багаточисленних слов'янських племен (склавенів, антів) на Балкани... Очевидно, окремим групам вдавалося проникнути за Балкани і закріпитися там, іншим — ні. До числа останніх, напевно, належав і Кий з родом своїм. Кию не дали там осісти. І він змушений був разом з іншими племенами відступити на північний схід, в область Середнього Подніпров'я, в район, безпечний від кочівників»²⁰⁵.

Однак літописне поняття «града», за дослідженням ученого, не співпадає з нашим розумінням міста як центру ремесла і торгівлі. Літописець, говорячи про місто, мав на увазі не соціальний його зміст, а лише те, що огорожено, тобто Київ в часи Кия не був ні ремісничим, ні торговельним центром. Таким став Київ, на думку автора (який опирався на дослідження М. К. Каргера), лише з X ст.²⁰⁶

²⁰² *Єрем'ян С. Т.* О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна, с. 151—160.

²⁰³ Там же, с. 151—158.

²⁰⁴ Там же, с. 159—160.

²⁰⁵ *Ляпушкін И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII—первая половина IX в.).— МИА, 1968, № 152, с. 14—15.

²⁰⁶ Там же.

Ще один дослідник, С. Роспонд, розглядав топоніми стародавнього Києва і особливо наголошував на топонімі «Києв». На його гадку, топоніми Київ, а також Щекавиця, Хоревіця і Поділ — топографічні. Він вважав, що «літописець видумав легенду про Кия, Щека, Хорива і Либідь»²⁰⁷. Хоч і засновано Київ дуже давно, але первісним топографічним топонімом він вважав не «Киевъ», а «Куяву»²⁰⁸, яка дала описля «Києв» і «Київ». На його думку, таке перетворення, здійснене за зразком живої повсякденної форми, було необхідне літописцю, який опирався на легенду про трьох засновників Києва²⁰⁹.

Інший дослідник, спеціаліст вже із давньоруського фольклору, В. К. Соколова, розглядаючи родо-племінні перекази в «Повісті временних літ», у тому числі переказ про заснування Києва трьома братами, вважає, що такі перекази були характерні для часу становлення слов'янської державності. У даному випадку з іменами племінних вождів полян пов'язані назви місцевостей стародавнього Києва. Часто історичним чи легендарним князям приписували заснування міст. Такими переказами охоче користувалися літописці, щоб підкреслити давність княжого роду, укріпити авторитет княжої влади²¹⁰.

Найдавнішого переказу про Кия, Щека і Хорива торкався і А. М. Насонов, займаючись дослідженням давньоруського літописання. На його думку, це оповідання попало в «Повість временних літ» із давнішого джерела, тобто історія полян сягає далекої давнини, на що вказує і сам автор літопису у складеній ним вступній частині²¹¹. А. М. Насонов відзначав, що такі найдавніші перекази (долітописного походження), як переказ про Кия, найчастіше передавалися демократичним середовищем Києва (XI ст.), тим більше це оповідання мало безпосереднє відношення до міста, чим і пояснюється літописна версія про Кия-перевізника²¹².

А. О. Білецький, вважаючи абсолютною датою існування астіоніма «Киевъ, Киев, Київ» 862 рік н. е., під яким власне Київ згаданий у літопису, нагадує, що археологічні дані дають можливість припустити існування населеного пункту на місці сучасного Києва задовго до вказаної дати²¹³. Найдавнішу київську традицію вбачав у переказі про Кия і М. А. Алпатов, вважаючи Кия родоначальником місцевої династії князів²¹⁴.

²⁰⁷ Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов.— В кн.: Восточнославянская ономастика. М., 1972, с. 38, 40, 60, 85.

²⁰⁸ Там же, с. 13, 41; Роспонд С. Значение древнерусской ономастики для истории. К этимологии топонима Киев.— ВЯ, 1968, № 1, с. 103.

²⁰⁹ Роспонд С. Структура и стратиграфия древнерусских топонимов, с. 41.

²¹⁰ Соколова В. К. Русские исторические предания. М., 1970, с. 13—14.

²¹¹ Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII века. Очерки и исследования. М., 1969, с. 70—71, 76—77, 485.

²¹² Там же, с. 39.

²¹³ Білецький А. А. Лексикология и теория языкознания (Ономастика). Киев, 1972, с. 33—34.

²¹⁴ Алпатов М. А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII — XIII вв. М., 1973, с. 41—42.

Переписування книг. Мініатюра з Радзівіловського літопису.

З підтримкою старої концепції походження Києва (не раніше IX — X ст.) останнім часом виступив І. П. Шаскольський. Поштовхом до цього, як він зазначав, було прагнення деяких істориків та археологів (М. Ю. Брайчевського, П. П. Толочка та ін.) «удревнити, відсунути на кілька століть назад дату виникнення Києва». На його думку, початкових дат історії давньоруських міст писемні джерела не дають, та й, взагалі, їх повідомлення занадто скупі і неясні, щоб на їх основі вирішувати таке важливе питання, як час заснування Києва. І. П. Шаскольський особливого значення надавав археологічному вивченню стародавньої столиці, і в першу чергу дослідженням М. К. Каргера на Старокиївській горі, який розкопав тут залишки поселення VIII ст. Автор схиляється до «обережного» каргеровського датування початку існування городища кінцем VIII ст.²¹⁵

І. П. Шаскольський різко виступив проти прихильників раннього датування історії Києва (VI — VII ст.). Малочисленні археологічні речі VI — VIII ст., на його думку, можуть свідчити лише про наявність якихось слов'янських поселень на київських горах, але «не могли служити прямим доказом, що вже тоді існувало місто Київ». Слов'янське поселення на Старокиївській горі, яке він вважав сільським (про це начебто свідчить ліпна кераміка), лише передувало Києву, але це ще не було місто Київ²¹⁶. Бо «місто Київ виникає лише тоді, коли в «Середньому Придніпров'ї скла-

²¹⁵ Шаскольський І. П. Когда же возник город Киев? — В кн.: Культура Средневековой Руси. Л., 1974, с. 70—71.

²¹⁶ Там же, с. 71—72.

дається класове суспільство», тобто в IX—X ст. (VIII ст., на його думку, відноситься до первіснообщинного ладу). Відповідно лише з IX ст. можна припускати перетворення сільських поселень у місто. І. П. Шаскольський робить висновок, що «функції міста Київ набув у першій половині IX ст., хоча процес злиття декількох слов'янських поселень на київських горах (і на Подолі) в єдине місто відбувся, звичайно, не зразу, а продовжувався протягом IX і першої половини (а може — і всього) X ст.»²¹⁷

* * *

Нещодавно до питання походження Києва звернувся А. М. Сахаров, аналізуючи його з точки зору зародження давньоруської дипломатії, оскільки літописний запис про Кия пов'язаний із зовнішньополітичними контактами давніх полян, і в першу чергу з Візантійською імперією. Такий підхід дає можливість, вважає автор, розкрити мало вивчений аспект становлення давньоруської державності перехідного періоду від первіснообщинного ладу до раннього феодалізму, період «воєнної демократії». Оскільки дипломатичні відносини є невід'ємною частиною любого феодального державного організму, що формується, то розгляд історичних реалій літописної легенди про Кия є закономірним і необхідним²¹⁸.

Перші відомості про дипломатичну практику давніх слов'ян відносяться до V—VI ст. (за візантійськими джерелами), а до VI—VII ст.—і перші міжнародні комбінації з активною участю слов'янських племінних союзів (мирні і військові угоди тощо). Саме через призму антських політичних традицій і розглядає автор питання про перший контакт між Руссю і Візантією, відомості про який записані в літопису у вигляді переказу про Кия. Розглянувши трактування особи Кия у дожовтневій і радянській історіографії, автор вважає за потрібне віднести події, пов'язані з діяльністю князя Кия, до VI або початку VII ст. Кий, на думку А. М. Сахарова, був ватажком дружини або частини племені, що об'єдналася навколо вже не племінного, а дружинного ватажка. Це був не військовий похід, а мирний.

Події, пов'язані з Києм, відносяться до часів генезису «військової демократії», вказують на чіткі тенденції, що передували державності, тобто «літописець відображав лише перші кроки майбутньої руської державності»: «Літописець окреслює тут той період історії слов'янського суспільства, коли формувалися риси «військової демократії», (коли слов'яни) «вчилися вести посольські переговори, засвоювали мову давніх дипломатичних традицій, пізнавали роль золота, яким візантійці купували їх мир і союзні відносини»²¹⁹. Отже, за А. М. Сахаровим, «у VI ст. у Візантії вже добре

²¹⁷ Шаскольський І. П. Вказ. праця, с. 72.

²¹⁸ Сахаров А. Н. Київ: Легенда і реальність.— ВИ, 1975, № 10, с. 133.

²¹⁹ Там же, с. 134—140.

знали давніх слов'ян. З ними воювали, мирилися, їх вождів запрошували на службу. Східні слов'яни стояли на порозі утворення держави»²²⁰.

С. Р. Кілієвич, досліджуючи київський дитинець IX — першої половини XIII ст., історію Києва вважає за можливе починати з VI — VII ст.²²¹

Розгляду питання виникнення і формування ремісничо-торговельного посаду давнього Києва у взаємозв'язку з процесом виникнення самого міста присвятив статтю К. М. Гупало. На думку автора, в першій половині I тисячоліття н. е. Поділ не був заселений. Це підтверджує, вважає він, документованій стратиграфічний переріз подільських нашарувань, де не виявлено прошарків цього часу, що повністю впливає і з геоморфології району. Тим більше що знахідки першої половини I тисячоліття н. е. в основному випадкові. Це саме стосується і пам'яток VI — VII ст.

Таким чином, район власне Подолу дослідник виключає з території, якій надавалася важлива роль при вирішенні проблеми виникнення Києва на рубежі і в перших століттях нашої ери чи в V — VII ст. н. е. На думку автора, формування Подолу як ремісничо-торговельного посаду давнього Києва в основному закінчилось до X ст.²²²

Історію східних слов'ян VI — VII ст. н. е. розглядає А. Т. Сміленко. Вона вважає, що в Києві та навколо нього жили племена, які входили до союзу полян, на чолі якого стояли київський князь Кий та його брати. На її гадку, діяльність Кия може бути віднесена до найбільш раннього часу, а саме до VI ст.²²³

Згадує про полянського князя Кия та заснування Києва і А. Г. Кузьмін. На його думку, варіант переказу про трьох братів і їх сестру був записаний раніше, ніж написана сама «Повість». Та переказ про полян не говорить про князівське достоїнство Кия, бо цьому, власне, не надавалося ніякого значення, оскільки від родоначальника і не вимагалось доказів на право старшинства. Світогляд автора, який використав «Сказання про слов'янську грамоту», виходив вже за рамки Києво-Полянської історії, і тому він вважав Кия родоначальником династії місцевих князів, всупереч тексту переказу. А взагалі, гадає А. Г. Кузьмін, історичні джерела легенд не цілком ясні, хоча можна припустити деякі паралелі²²⁴.

²²⁰ Там же, с. 141.

²²¹ Кілієвич С. Р. Киевский дитинец IX — первой половины XIII вв. Автореф. канд. дис. Киев, 1976, с. 6—7; Кілієвич С. Р. Археологічна карта київського дитинця.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976, с. 179.

²²² Гупало К. М. До питання про формування посаду давнього Києва.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976, с. 12—18.

²²³ Сміленко А. Т. Східні слов'яни у VI—VII ст.— В кн.: Історія Української РСР. К., 1977, т. 1, кн. 1, с. 269—271.

²²⁴ Кузьмін А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977, с. 302—303.

Літописець за роботою. Мініатюра з Радзівіловського літопису.

Окремих питань, пов'язаних із заснуванням Києва, торкався у своїй праці В. Г. Мірзоев. На його думку, державність в східних слов'ян була закладена спочатку «полянами в особі Кия, Щека і Хорива», а потім продовжена Рюриком, Олегом і їх нащадками. Звичайно, в «Повісті временних літ» змальовано весь процес від родового — первісного суспільного розвитку народу (поляни жили окремо і управлялись родами) — до утворення держави на чолі з князем (правителем), яке літописець зображує як утворення «міста» на відміну від родових поселень (результат об'єднання якоюсь особою племен і заснування міста). Перше місто, за «Повістю», було побудоване трьома братами: Кием, Щеком і Хоривом. «Так почалася,— зауважує В. Г. Мірзоев,— друга ступінь історичного розвитку східних слов'ян — язичницька держава»²²⁵.

На думку дослідника, не варто ігнорувати роздуми літописця про Кия як царя, важливими є дані про давню топографію Києва, його місцезположення в часи Кия, привертає увагу і думка М. І. Костомарова про те, що переказ про Кия як засновника Києва взято із усних переказів²²⁶.

Розгляду питання походження Києва, часу його заснування присвячено статтю Я. Є. Боровського і Г. Ю. Івакіна «И нарекоша имя ему Киев». Автори детально аналізують писемні джерела про побудову града на честь князя Кия, дають огляд вітчизняної історіографії про походження Києва (XVIII — XX ст.), розглядають

²²⁵ Мірзоев В. Г. Былины и летописи — памятники русской исторической мысли. М., 1978, с. 152, 188.

²²⁶ Там же, с. 203, 206, 209.

археологічні матеріали, виявлені київськими ученими на території історичного ядра (кінець V — початку VII ст.). Авторами показано, як радянські учені, використовуючи всі існуючі на сьогодні в історичній науці джерела, визначили вік Києва, безперервна історія якого розпочалася приблизно з останньої чверті V ст.²²⁷

Погляди дослідників різних періодів на проблему виникнення Києва розглядаються також у статті Я. Є. Боровського. Особлива увага приділяється працям радянських істориків, результати досліджень яких дають підстави стверджувати: Київ започатковано близько 1500 років тому²²⁸.

Обставин і часу виникнення Києва у світлі всього комплексу відомих у наші дні джерел торкається у статті «Таємниця епоніма» М. Ф. Котляр. Дослідник підкреслює, що писемні та археологічні свідчення дозволяють визначити дату заснування найдавнішого східнослов'янського міста і діяльність його засновника. Київ заклав своє місто і укріпив його десь у 80-х роках V ст. Тому-то Києву й налічується 1500 років²²⁹.

* * *

Останнім часом з друку вийшло ще кілька важливих праць, присвячених питанням виникнення і найдавнішого періоду столиці Русі — Києва. Одна з них — «Походження Києва» належить П. П. Толочкові, який аргументовано і дохідливо висвітлив проблему походження головного міста Київської Русі, показав як на підставі аналізу писемних джерел, а також археологічних даних радянським ученим вдалося встановити, що Київ є найдавнішим східнослов'янським містом, історія якого нараховує 1500 років²³⁰.

Автор особливо підкреслює справедливості тези, за якою виникнення найдавніших східнослов'янських міст тісно пов'язане з народженням давньоруської державності. Чимало уваги дослідник приділив розвитку історіографії початкового періоду існування столиці Давньої Русі, показав, як склалися ті чи інші концепції генезису «матері міст руських», як сучасна історична наука дійшла до розв'язання цієї проблеми.

Важливе значення для вирішення проблеми походження Києва, на думку дослідника, має розгляд писемних джерел (літописного повідомлення про заснування міста, наявність паралелей київському переказу в іноземних джерелах), що дає можливість чітко датувати час діяльності першого київського князя кінцем V — першою половиною VI ст. Та до якого б вирішення проблеми походження Києва не прийшли дослідники на підставі писемних джерел, їх не-

²²⁷ Боровський Я. Є., Івакін Г. Ю. И нарекоша имя ему Киев.— Київ — 79, 1979, вип. 2, с. 171—176.

²²⁸ Боровський Я. На горах легендарних.— Україна, 1980, № 29, с. 16—17.

²²⁹ Котляр М. Таємниця епоніма.— Всесвіт, 1980, № 7, с. 186—194.

²³⁰ Толочко П. П. Происхождение Киева (К 1500-летию Киева). Киев, 1980, с. 3—28.

обхідно підтвердити археологічними даними. Аналіз археологічних матеріалів кінця V—VII ст. показав, що походять вони з історичного ядра міста, споріднені з матеріалами наступних століть, тобто свідчать про безперервність життя у Києві²³¹.

У VI—VII ст. Київ став адміністративно-політичним і культовим центром Полянського князівства, він ріс і розвивався за рахунок припливу населення різних східнослов'янських племен і вже тоді мав племінний характер. У майбутньому ця обставина зіграла вирішальну роль у перетворенні Києва в центр східнослов'янської держави Київської Русі²³².

М. Ф. Котляр у статті «До питання про генезис східнослов'янських міст» відзначив, що останні дослідження археологів дають підстави вважати, що Київ виник у VI—VII ст. На думку дослідника, це одне із найдавніших міст-ембріонів на слов'янських землях взагалі. VIII—IX ст. були часом переростання Києва у справжнє феодальне місто²³³.

Розгляду питання походження столиці Київської Русі за писемними джерелами присвячена стаття Я. Є. Боровського «Давньоруський літопис про заснування Києва». Аналіз літописних джерел про діяльність князя Кия свідчить, що припадають вони в основному на кінець V—VI ст. З літописного переказу випливає, що «град» Київ заснував Кий на самому початку своєї політичної діяльності, тобто заснування Києва слід відносити приблизно до кінця V ст., що доводять і археологічні джерела²³⁴.

Питання утворення держави на Русі досліджує академік Б. О. Рибаків в статті «Нові концепції передісторії Київської Русі». Він підкреслює, що найбільш інтенсивний історичний розвиток проходив на півдні, в Середньому Подніпров'ї, і до того ж задовго до створення Київської держави. На його думку, особливо важливими для історії слов'янства були події, що відбувалися в VI ст., з яких Нестор і починає свій вступ до «Повісті временних літ». Внутрішній розвиток родо-племінного ладу на новому економічному рівні привів до нової соціальної форми — союзів дружин. У зв'язку з інтенсивним колонізаційним рухом на південь значно виросла роль річних магістралей і вузлових пунктів. Найважливіші річки — Прип'ять, Дніпро, Десна — стікалися до висот, які пізніше стали називатися Київськими. Їх значення особливо виросло наприкінці V — початку VI ст.²³⁵

Б. О. Рибаків, торкаючись питання безпосередньо заснування Києва, зазначає: «Полянський князь Кий діяв, вірогідно, напри-

²³¹ Толочко П. П. Вказ. праця.

²³² Там же, с. 27.

²³³ Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов.— В кн.: Славянские древности. Киев, 1980, с. 128.

²³⁴ Боровський Я. Є. Давньоруський літопис про заснування Києва.— Українська мова і література в школі, 1980, № 12, с. 34—39.

²³⁵ Рыбаков Б. А. Новая концепция предистории Киевской Руси.— История СССР, 1981, № 1, с. 73—75.

кінці V — першій половині VI ст. Його першою резиденцією була Замкова гора на березі р. Киянки поблизу Подолу, а потім була побудована фортеця на високому березі Дніпра (де пізніше існувала фортеця Володимира I), що дозволяла контролювати прохід всіх флотилій по Дніпру. Господар цієї фортеці став господарем Дніпра».

Як і раніше, академік Б. О. Рибаків вважає, що візантійським імператором, який запрошував князя Кия в Царгород, міг бути Юстиніан або один із його попередників. Імператор прийняв Кия з великими почестями і доручив йому і його дружинникам охорону дунайського кордону імперії. Кий в подальшому повернувся в свій Київ на Дніпрі. На думку вченого, «Нестор мав всі підстави починати своє оповідання про початок Київської Русі з цього прославленого сказаннями князя»²³⁶.

²³⁶ Там же, с. 75.

ВИСНОВКИ

Розглянутий історіографічний матеріал дає можливість зробити висновок, що проблема походження Києва, визначення часу його виникнення була і залишається найважливішою в історії Києва. Визначаються три періоди в дослідженні проблеми у вітчизняній історичній науці: 1) дворянська історіографія XVIII — початку XIX ст.; 2) буржуазна історіографія XIX — початку XX ст.; 3) радянська історична наука.

Дворянські історики XVIII ст., студіюючи найдавніший літопис, багато уваги приділяли початковій історії Києва, що розглядалась ними в основному на базі відомого літописного переказу про заснування Києва Кием, Щеком і Хоривом, достовірність якого не піддавалася сумніву. Лише етнічна приналежність перших руських князів та дата побудови міста викликали найсуперечливіші судження. Власне, в цей період виробилися два основні погляди на походження Києва: заперечення і захист його слов'янського походження. Так, одні історики (В. М. Татищев і І. Ф. Єлагін) вважали, що Київ засновано сарматами в I ст. н. е., інші — готами у III ст. (Г. З. Байер, І. Райнгерс), гуннами в V ст. (Г. Ф. Міллер та М. М. Щербатов), аварами у VI ст. (І. М. Болтін). Та починаючи з М. В. Ломоносова, деякі вчені (В. К. Тредіаковський, О. І. Манкієв, О. Рігельман) висловилися за слов'янське (руське) походження засновників Києва. М. В. Ломоносов і В. К. Тредіаковський першими в Росії повели відверту боротьбу з норманізмом. Стверджуючи слов'янське походження Кия з братами, М. В. Ломоносов і його послідовники тим самим підтверджували споконвічність слов'янства і Русі в Східній Європі.

Одним з найвидатніших представників дворянської історіографії початку ХІХ ст. був М. М. Карамзін, який рішуче виступив на захист літописного переказу про заснування Києва, за слов'янське походження Кия з братами, підвівши своєрідний підсумок дискусії про походження Києва дворянськими істориками ХVІІІ і початку ХІХ ст., гостро критикуючи їх за неправильні концепції. Думку М. М. Карамзіна про слов'янське походження Києва підтримали і продовжили О. М. Бодянянський і М. О. Максимович. Останній заперечував й саму сутність норманської теорії.

Однак норманська теорія, за якою історія Русі починалася з 862 р. (від часу закликання варязьких князів), знову підтримувалася й захищалася як дворянськими, так і буржуазними істориками. Відповідно все, що стосувалося раніших часів, випадало з поля зору дослідників або ігнорувалося ними. Це характерно для таких істориків, як Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, М. П. Погодін, М. О. Полевой та ін.

Відповідне ставлення до походження Києва спостерігається і з боку представників буржуазної історіографії другої половини ХІХ ст., які, озброєні норманською теорією походження Русі, повністю заперечували слов'янське походження Києва і створили ряд гіпотез відносно заснування міста. За однією з них, київська легенда проголошувалась «епонімним» чи «етимологічним» міфом, тобто, на гадку дослідників, поява літописної легенди про заснування Києва була спробою пояснити існуючі вже топонімічні назви старого Києва. Цю думку захищали С. М. Соловйов, М. В. Закревський, А. А. Кунік, Д. І. Іловайський, М. П. Дашкевич, М. І. Петров, Д. І. Багалій та ін.

Широкого розповсюдження набула й гіпотеза готського походження Києва, який нібито, за скандинавськими сагами, вже в ІV ст. н. е. був столицею готської держави — Данпарстадом, тобто Дніпровським містом. Прихильниками цієї гіпотези виступили Г. Вігфуссон, О. М. Веселовський, М. І. Петров, Ю. А. Кулаковський, Ф. Браун, В. С. Іконніков, О. І. Соболевський та ін. З критикою цієї гіпотези виступив відомий київський історик М. П. Дашкевич, який у рецензії на книгу Г. Вігфуссона довів безпідставність ототожнення Києва з Данпарстадом.

Певного поширення в історіографії ХІХ ст. набула і торгова теорія походження давньоруських міст, прихильником якої був відомий історик В. О. Ключевський, за якою Київ та інші міста своїм виникненням були зобов'язані успіхам торгівлі. Київ, таким чином, визначався як племінний торг, факторія на великому водному шляху «із варяг у греки» із широкими торговельними зв'язками.

Водночас у вітчизняній історіографії другої половини ХІХ ст. спостерігаються і тенденції захисту літописного переказу про заснування Києва, відшукання в ньому реального історичного змісту. На таких позиціях стояли відомі історики М. О. Максимович, М. І. Костомаров та І. Я. Франко, які захищали навіть історичність особи літописного Кия, а І. Я. Франко, крім того, вважав

за необхідне датувати початок державної організації в околицях Києва початком VII ст., гостро критикуючи прихильників так званої епонімної теорії, не вбачаючи в ній жодних ознак науковості.

Крім того, впродовж XIX ст. з'явилося кілька спеціальних досліджень, присвячених стародавній історії Києва та його першопочаткам. Це статті І. П. Ліпранді, де заснування Києва відноситься до IV ст. н. е. і приписується історичній особі — князю русів Кию, і дослідження М. А. Оболенського, за яким назва Києва походить не від особового імені Кий, а начебто від човнів, що називалися «куявами», і стаття Ф. К. Бруна, де перераховуються різні назви Києва, відомі з багатьох джерел і досліджень. З'являються і спроби відсвяткувати ювілей Києва (від часу приходу сюди Олега у 882 р.).

Та все ж необхідно вказати на те, що представники буржуазної історіографії, як і їх попередники, дворянські історики, проблему походження Києва вирішували на підставі лише даних літопису. Намагання розширити коло джерел за рахунок іноземних виявилось невдалим. Для правильної постановки проблеми необхідні були нові, документальні джерела, якими могли б стати археологічні матеріали. Однак археологічні дослідження на території старого міста, що почалися вже наприкінці XIX ст., привернули увагу істориків в основному лише знаходженням значної кількості римських монет, що породило нові гіпотези відносно початкової історії Києва. Сдна з них твердила, що вже в перші століття нашої ери Київ був великим торговельним центром.

У радянській історичній літературі вирішення проблеми походження Києва базується на основі марксистсько-ленінської теорії. Радянські історики (Б. Д. Греков, М. М. Тихомиров, Б. О. Рибаків та ін.) пов'язують проблему виникнення Києва з ранньою історією і розглядають як частину загальної проблеми походження міст, в основу якої покладено соціально-економічну суть давньоруських міст.

Крім писемних (літописних) джерел важливе значення для розв'язання проблеми походження Києва мають археологічні матеріали, які дали можливість по-новому вирішувати початкову історію міста. Однак слід зазначити, що знайдені археологічні матеріали, які можна, безперечно, пов'язувати зі слов'янським світом, датуються вже першими століттями нашої ери. У радянській історіографії з питання виникнення Києва визначилися три основні концепції, за якими історію міста починають від рубежу нашої ери (В. А. Богусевич, І. М. Самойловський, В. П. Петров, М. Ю. Брайчевський та ін.), V—VII ст. (Б. Д. Греков, Б. О. Рибаків, П. П. Толочко та ін.) і від IX—X ст. (М. К. Каргер, І. П. Шаскольський)¹.

¹ Деякі дослідники, не будучи спеціалістами-істориками, схильні вважати, що Києву з часу його заснування не менше як 2750 (А. С. Бугай) або 2500 років (М. С. Думка). Див.: Толочко П. П. Древний Киев, с. 19.

Нагадаємо, що дехто із дослідників, дотримуючись думки про безперервність історичного життя Києва з рубежу нашої ери, діяльність Кия, заснування ним найдавнішого городища відносять до кінця VI — початку VII ст. (М. Ю. Брайчевський, І. П. Крип'якевич). Деякі вчені повертались і до давно відкинутих та застарілих гіпотез: до «епонімної» легенди (С. Т. Єрем'ян), хозарського походження Києва (А. Ю. Кримський, Л. П. Якубинський) — або відносили саму літописну легенду до скіфських часів (М. Я. Марр, М. С. Державін). На наш погляд, найближче до вирішення проблеми підійшли ті дослідники, які першопочатки Києва відносять до середини I тисячоліття н. е. Їх концепція найбільш обґрунтована і підтверджується як писемними, так і археологічними матеріалами.

Виникнення Києва збігається в часі з зародженням і формуванням інших городищенських центрів слов'янського світу, які вже з VI — VII ст. стали зосередженням державності чехів, моравів, протоболгар, східнослов'янських союзів племен. Серед них: Київ, Зимно, Хотомель, Пастирське (у східних слов'ян), Мікульчиці, Старі Замки, Ленчиця (у західних). У соціальному плані ці центри репрезентували початковий стан становлення слов'янських міст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Алпатов М. А.* Русская историческая мысль и Западная Европа XII—XVII вв.—М., 1973.—476 с.
- Армашевский П. Я., Антонович В. Б.* Публичные лекции по геологии и истории Киева.—Киев, 1896.—88 с.
- Асеев Ю. С.* Древний Киев (X—XVII вв.).—М.: Госстройиздат, 1950.—109 с.
- Багалай Д. И.* Русская история. Т. 1. Княжеская Русь.—М., 1914.—513.
- Барац Г. М.* Происхождение летописного сказания о начале Руси.—1913.—68 с.
- Белецкий А. А.* Лексикология и теория языкознания: (Ономастика).—Киев: Изд-во Киев. ун-та, 1972.—209 с.
- Беляев И.* Города на Руси до монголов.—ЖМНП, 1848, ч. 57, с. 157—190.
- Беляев И. Д.* Рассказы из русской истории.—М., 1865.—Кн. 1. 416 с.
- Берлинский М. Ф.* Краткое описание Киева.—Спб., 1820.—204 с.
- Бліфельд Д. І.* Утворення Київської Русі.—В кн.: Нариси стародавньої історії Української РСР. К.: Вид-во АН УРСР, 1971, с. 387—392.
- Богусевич В. А.* Про походження і топографію Києва за археологічними даними.—Археологія, 1951, 7, с. 66—71.
- Бодянский О. М.* Славянская археология.—Відділ рукописів Ін-ту літ. АН УРСР, ф. 39, № 33/4188, 244 арк.
- Болтин И. Н.* Примечания на историю древняя и нынешняя России г. Леклерка.—Спб., 1788.—Т. 1. 616 с.
- Болтин И. Н.* Ответ на письмо кн. Щербатова, сочинителя «Российской истории».—Спб., 1789.—183 с.
- Болтин И. Н.* Критические примечания на первый том Истории кн. Щербатова.—Спб., 1793.—352 с.
- Боровський Я. Є., Івакін Г. Ю.* И нарекоша имя ему Киев.—В кн.: Київ—79. К.: Рад. письменник, 1979, вип. 2, с. 171—176.
- Боровський Я. Є.* На горах легендарних.—Україна, 1980, № 29, с. 16—17.
- Брайчевський М. Ю.* До питання про виникнення міста Києва.—УІЖ, 1959, № 5, с. 53—67.
- Брайчевський М. Ю.* Стародавні слов'яни та виникнення міста Києва. В кн.: Історія Києва. К.: Вид-во АН УРСР, 1959, т. 1, с. 31—46.
- Брайчевський М. Ю.* Коли і як виник Київ.—К.: Вид-во АН УРСР, 1963.—162 с.
- Брайчевский М. Ю.* К вопросу о русско-армян-

- ских связях в период образования Киевской Руси.— В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Киев : Наук. думка, 1965, с. 161—168.
- Браун Ф.* Разыскания в области гото-славянских отношений.— Спб., 1899.— 322 с.
- Брун Ф. К.* О разных названиях Киева в прежнее время.— В кн.: Тр. III АС в Киеве (1874). Киев, 1878, т. 1, с. 289—296.
- Бутков П.* О полянах и о Киеве.— Сев. арх., 1824, № 3, с. 7—12.
- Весселовский А. И.* Киев — град Днепра.— ЖМНП, 1887, ч. 251, № 6, с. 294—301.
- Ворохин Н. Н.* К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города.— КСИИМК, 1951, вып. 41, с. 5—29.
- Гиляров Ф.* Предания русской начальной летописи.— М., 1878.— 325 с.
- Голубева Л. А.* Топография домонгольского Киева.— КСИИМК, 1947, вып. 16, с. 178—179.
- Греков Б. Д.* Борьба Руси за создание своего государства.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1942.— 78 с.
- Греков Б. Д.* Политическая и культурно-историческая роль Киева.— М., 1944.— 26 с.
- Греков Б. Д.* Киевская Русь.— М.: Госполитиздат, 1953.— 568 с.
- Гупало К. М.* До питання про формування посаду давнього Києва.— В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К.: Наук. думка, 1976, с. 12—18.
- Гуслистий К. Г.* Формування і розвиток феодальних відносин у східних слов'ян. Давньоруська держава.— В кн.: Історія Української РСР. К.: Наук. думка, 1967, т. 1, с. 39—84.
- Дашкевич Н. П.* Приднепровье и Киев по некоторым памятникам древнесеверной литературы.— Унив. изв., 1886, № 11, с. 220—241.
- Державин Н. С.* Славяне в древности.— М.: Изд-во АН СССР, 1945.— 215 с.
- Довженко В. Й.* Древньоруська народність і спільність походження російського, українського і білоруського народів.— ВАН УРСР, 1954, № 5, с. 33—45.
- Довженко В. Й.* Свидетельства русско-византийских источников X в. о феодальных отношениях на Руси.— В кн.: Славяните и средиземноморският свят VI—XI век. София: Изд-во Бълг. АН, 1973, с. 203—208.
- Довженко В. Й.* Черняхівська культура в історії населення Середнього Подніпров'я.— В кн.: Дослідження з слов'яно-руської археології. К.: Наук. думка, 1976, с. 63—72.
- Думка М.* Коли ж виник Київ? — Вітчизна, 1965, № 7, с. 210—212.
- Елагин И.* Опыт повествования о России.— М., 1803.— Кн. 1. 471 с.
- Еремян С. Т.* О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна.— В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Киев : Наук. думка, 1965, с. 151—160.
- Забелин И. Е.* История русской жизни с древнейших времен.— М., 1876.— Ч. 1. 647 с.
- Закревский Н.* Летопись и описание города Киева. Ч. 1. Летопись.— М., 1858.— 266 с.
- Закревский Н.* Описание Киева.— М., 1868.— Т. 1—2. 950 с.
- Иванцов Г. О.* Стародавній Київ.— НА ІА АН УРСР, ф. 12, № 421.— 199 арк.
- Иконников В. С.* Опыт русской историографии.— Киев, 1908.— Т. 1. Кн. 1. 882 с.
- Иловайский Д. И.* Разыскания о начале Руси: Вместо введ. в рус. историю.— М., 1882.— 557 с.
- Карамзин Н. М.* История Государства Российского.— Спб., 1818.— Т. 1. 510 с.
- Каргер М. К.* Дофеодальный период истории Киева по археологическим данным.— КСИИМК, 1939, вып. 1, с. 9—10.
- Каргер М. К.* К вопросу о Киеве в VIII—X вв.— КСИИМК, 1940, вып. 6. с. 61—66.
- Каргер М. К.* К вопросу о древнейшей истории Киева.— СА, 1948, 10, с. 235—254.

- Каргер М. К.* Древний Киев.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1958.— Т. 1. 579 с. Киевский Синописис.— К., 1836.— 150 с.
- Київ.— К.:* Вид-во АН УРСР, 1930.— 797 с.
- Килиевич С. Р.* Киевский детинец IX — первой половины XIII вв.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— Киев, 1976.— 22 с.
- Кирпичников А. И.* К литературной истории русских летописных сказаний.— ИОРЯС, 1897, 2, кн. 1, с. 54—64.
- Ключевский В. О.* Сочинения.— М.: Госполитиздат, 1956.— Т. 1.— 427 с.
- Костомаров Н. И.* Предание о родоначальниках.— Вестн. Европы, 1873, 1, № 1, с. 5—34.
- Котляр М.* Таємниця епоніма.— Всесвіт, 1980, № 7, с. 186—194.
- Краткая летопись Библийная: Краткое исчисление.—* Рукоп. відділ ЦНБ АН УРСР, Д. А., № 160, 35 арк.
- Крымский А.* Хазары.— Рукоп. відділ ЦНБ АН УРСР, ф. 1, № 25500.— 439 арк.
- Крип'якевич І. П., Брайчевський М. Ю.* Коли і як виник Київ.— УІЖ, 1964, № 1, с. 139—140.
- Кругликов-Гречаний Л. П.* Киев в прошлом.— Киев, 1913.— 57 с.
- Кузьмин А. Г.* Начальные этапы древнерусского летописания.— М.: Наука, 1977.— 406 с.
- Кулаковский Ю.* Карта Европейской Сарматии по Птолемию.— Киев, 1899.— 31 с.
- Куник А. А.* Русский источник о походе 1043 г.— В кн.: Дорн Б. О походе древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегих их на побережья Каспийского моря. Спб., 1875, с. 47—60.
- Ласкин Г.* Ираклий: Византийское государство в первой половине седьмого века.— Харьков, 1889.— 160 с.
- Левченко М. В.* Очерки истории русско-византийских отношений.— М.: Изд-во АН СССР, 1956.— 553 с.
- Лер-Славинский Т.* Еще раз о названии города Киев.— В кн.: Проблемы современной филологии. М.: Наука, 1965, с. 197—198.
- Летописец* о нашем российском народе.— Рукоп. відділ ЦНБ АН УРСР, № 309, арк. 86—202.
- Линиченко И.* По поводу предложения Киевской старины праздновать тысячелетие Киева.— Киев, 1882.— 11 с.
- Липранди И.* Рассуждение о древних городах Кеве и Киевце.— Сын отечества и Северный архив, 1831, № 30, с. 226—241.
- Лихачев Д. С.* Возникновение русской литературы.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952.— 246 с.
- Лихачев Д. С.* Народное поэтическое творчество X—XI вв.— В кн.: Русское народное поэтическое творчество. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953, т. 1, с. 141—216.
- Ломоносов М. В.* Древняя Российская история.— Полн. собр. соч. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952, т. 6, с. 163—286.
- Ломоносов М. В.* Краткий Российский летописец.— Полн. собр. соч. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1952, т. 6, с. 287—358.
- Ляпушкин И. И.* Славяне Восточной Европы накануне образования Древнерусского государства (VIII—первая половина IX в.).— Л., 1968.— 192 с.— (МИА; № 152).
- Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства.— Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1945.— 432 с.
- Мавродин В. В.* Начало мореходства на Руси.— В кн.: Очерки по истории феодальной Руси. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1949, с. 1—140.
- Мавродин В. В., Фроянов И. Д., Ф. Энгельс* об основных этапах разложения родового строя и вопрос о возникновении городов на Руси.— ВЛГУ, 1970, № 20, вып. 4, с. 7—15.
- Мавродин В. В.* Образование древнерусского государства и формирование древнерусской народности.— М.: Высш. школа, 1971.— 192 с.
- Мавродин В. В.* Происхождение русского народа.— Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1978.— 184 с.

- Максимович М. А. История древней русской словесности.— Киев. : 1839.— Кн. 1. 226 с.
- Максимович М. А. Топографические заметки киевлянина.— Киевлянин, 1841, кн. 2, с. 102—118.
- Максимович М. А. Откуда идет русская земля.— Собр. соч. Киев, 1876, т. 1, с. 5—92.
- Максимович М. А. Об участии и значении Киева в общей жизни России.— Собр. соч. Киев, 1877, т. 2, с. 7—23.
- Максимович М. А. Очерк Киева.— Собр. соч. Киев, 1877, т. 2, с. 24—38.
- Манкиев А. И. Ядро Российской истории.— М., 1770.— 392 с.
- Маркевич А. К древней топографии Киева.— Киевская старина, 1887, 19, № 9—12, с. 782—787.
- Марр Н. Я. Книжные легенды об основании Куара в Армении и Киева на Руси.— Избр. работы. М.; Л.: Соцэкгиз, 1935, т. 5, с. 44—66.
- Миллер Г. О народах издревле в России обитавших.— Спб., 1773.— 132 с.
- Мирзоев В. Г. Былины и летописи — памятники русской исторической мысли.— М.: Мысль, 1978.— 254 с.
- Насонов Л. Н. История русского летописания XI — начала XVIII века: Очерки и исслед.— М.: Наука, 1969.— 555 с.
- Нехачин И. Новое ядро Российской истории.— М., 1795. Ч. 1.— 466 с.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— 640 с.
- Оболенский М. Догадка о происхождении города Киева.— Москвитянин, 1845, ч. 1, с. 19—30.
- Орлов А. Происхождение названий русских и некоторых западноевропейских рек, городов, племен и местностей.— Вельск, 1901.— 130 с.
- Панов В. К истории летописей: Комментар.— В кн.: Древнерусские летописи. М.; Л.: Academia, 1936, с. XV—XXIII, 317—390.
- Пархоменко В. А. У истоков русской государственности (VIII—XI вв.).— Л.: Госиздат, 1924.— 113 с.
- Перфецький Є. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша.— ЗНТШ, 1928, 149, с. 31—83.
- Петров В. П. Про першопочатки Києва: (До 1100-річчя першої літописної згадки про Київ).— УІЖ, 1962, № 3, с. 14—21.
- Петров В. П. Давні слов'яни V—VII ст.: (Літописні дані в світлі археологічних матеріалів).— УІЖ, 1966, № 2, с. 30—37.
- Петров В. П. Історична топографія Києва: (Першопочатки міста).— Іст. джерела та їх використання, 1964, вип. 1, с. 114—140.
- Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева.— Киев, 1897.— 267 с.
- Повесть временных лет. Под редакцией В. П. Адриановой-Перетц. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1950.— Ч. 1. Текст и перевод. 404 с.; Ч. 2. Приложения, 554 с.
- Погодин М. Исследования, замечания и лекции по русской истории.— М., 1846.— Т. 2. 426 с.
- Погодин А. Киевский Вышгород и Гардарики.— ИОРЯС, 1914, 19, кн. 1, с. 1—33.
- Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен.— М., 1910.— Т. 1. Кн. 1. 150 с.
- Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен.— Избр. произведения в 4-х кн.— М.: Мысль, 1966.— Кн. 1. 725 с.
- Полевой Н. История русского народа.— М., 1829.— Т. 1. 382 с.
- ПСРЛ (Полное собрание русских летописей). Т. 2. Ипатьевская летопись.— М.: Изд-во вост. лит., 1962.— 938 стлп.+87+XX с.
- ПСРЛ. Т. 9. Патриаршая или Никоновская летопись.— М.: Наука, 1965.— XXIII+256 с.
- Ригельман А. Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще.— М., 1847.— Ч. 1. 722 с.
- Рожков Н. Обзор русской истории с социальной точки зрения: Киевская Русь (с VI до конца XII века).— Спб., 1903.— 173 с.

- Рожнецкий С.* Из истории Киева и Днепра в былевом эпосе.— ИОРЯС, 1911, 16, кн. 1, с. 28—76.
- Роспанд С.* Значение древнерусской ономастики для истории: К этимологии топонима Киев.— ВЯ, 1968, № 1, с. 103—108.
- Роспанд С.* Структура и стратиграфия древнерусских топонимов.— В кн.: Восточнославянская ономастика. М.: Наука, 1972, с. 9—89.
- Рыбаков Б. А.* Анты и Киевская Русь.— ВДИ, 1939, № 1, с. 319—337.
- Рыбаков Б. А.* Древние руссы.— СА, 1953, 17, с. 23—104.
- Рыбаков Б. А.* Начало русского государства: (Представления летописцев о Руси VI—IX вв.).— ВМГУ, 1955, № 4/5, с. 57—77.
- Рыбаков Б. А.* Образование древнерусского государства.— М.: Изд-во АН СССР, 1955.— 89 с.
- Рыбаков Б. А.* Предпосылки образования древнерусского государства.— В кн.: Очерки истории СССР. III—IX вв. М.: Изд-во АН СССР, 1958, с. 733—878.
- Рыбаков Б. А.* Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи.— М.: Изд-во АН СССР, 1963.— 361 с.
- Рыбаков Б. А.* Время легендарного Кия. Возникновение Киева.— В кн.: История СССР с древнейших времен до наших дней. М.: Наука, 1966, т. 1, с. 351—354.
- Рыбаков Б. А.* Город Кия.— ВИ, 1980, № 5, с. 31—47.
- Рыдзевская Е. А.* Древняя Русь и Скандинавия в IX—XIV вв.: (Материалы и исслед.).— М.: Наука, 1978.— 240 с.
- Самойловский И. М.* Про створення монумента на честь заснування Києва.— УІЖ, 1959, № 6, с. 155.
- Самойловський І. М.* Коли виник Київ: (До 1100-річчя першої літопис. згадки про Київ).— Наук.-інформ. бюл. Арх. упр. УРСР, 1961, № 6, с. 19—23.
- Самоквасов Д. Я.* Древние города России.— Спб., 1873.— 190 с.
- Сахаров А. Н.* Кий: легенда и действительность.— ВИ, 1975, № 10, с. 133—141.
- Сементовский Н.* Галерея киевских достопримечательных видов и древностей.— Киев, 1857.— 116 с.
- Славін В.* Київ в пам'яті століть.— Соц. Київ, 1936, № 12, с. 34—38.
- Сміленко А. Т.* Східні слов'яни у VI—VII ст.— В кн.: Історія Української РСР.— К.: Наук. думка, 1977, т. 1, кн. 1, с. 252—275.
- Соболевский А. И.* Русские местные названия и язык скифов и сарматов.— Рус. филол. вестн., 1910, с. 188—189.
- Соболевский А. И.* Русско-скифские этюды.— ИОРЯС, 1923, 24, с. 1—44.
- Соколова В. К.* Русские исторические предания.— М.: Наука, 1970.— 288 с.
- Соловьев С. М.* История России с древнейших времен.— М.: Соцэкгиз, 1959.— Кн. 1. 811 с.
- Сревневский И. И.* Чтения о древних русских летописях: Чтение I—III.— Зап. Императ. акад. наук, 1862, 2, с. 1—48.
- Стеллецкий И. Я.* Летописные варяжские пещеры и клады.— В кн.: Сборник статей в честь П. С. Уваровой. М., 1916, с. 261—276.
- Татищев В. Н.* История Российская.— М.; Л.: Наука, 1962—1968.— Т. 1. 1962. 500 с.; Т. 2. 1963. 352 с.; Т. 4. 1964. 555 с.; Т. 7. 1968. 483 с.
- Тершаковець М.* Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либедь: (Епізод із укр.-герм. взаємин давньої доби).— Зб. іст.-філол. від-лу ВУАН, 1928, 4, № 76, с. 399—425.
- Тихомиров М. Н.* Древнерусские города.— 2-е изд.— М.: Госполитиздат, 1956.— 477 с.
- Тихомиров М. Н.* Философия в Древней Руси.— В кн.: Русская культура X—XV вв. М.: Наука, 1968, с. 90—172.
- Тихомиров М. Н.* Великий Новгород в истории мировой культуры.— В кн.: Русская культура X—XVIII вв. М.: Наука, 1968, с. 185—205.
- Тихомиров М. Н.* Начало славянской письменности и Древняя Русь.— В кн.: Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М.: Наука, 1969, с. 167—195.

- Тихомиров М. Н. Славяне в «Истории России» проф. Г. Вернадского.— В кн.: Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М.: Наука, 1969, с. 238—251.
- Тихомиров М. Н. Русский летописец в «Истории Польши» Яна Длугоша.— В кн.: Исторические связи России со славянскими странами и Византией. М.: Наука, 1969, с. 226—237.
- Толочко П. П. Вопросы исторической топографии древнего Киева: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1966.— 19 с.
- Толочко П. П. Про час виникнення Києва.— В кн.: Слов'яно-руські старожитності. К.: Наук. думка, 1969, с. 113—117.
- Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва.— К.: Наук. думка, 1970.— 229 с.
- Толочко П. П. Стародавній Київ.— К.: Наук. думка, 1970.— 84 с.
- Толочко П. П. Историко-географічні умови виникнення Києва.— Укр. іст.-геогр. зб., 1971, вип. 1, с. 60—71.
- Толочко П. П. Роль Києва в образовании древнерусского государства.— В кн.: Становление раннефеодальных славянских государств. Киев: Наук. думка, 1972, с. 123—131.
- Толочко П. П. Раскопки древнего Киева.— ДИ, 1972, № 1, с. 54—55.
- Толочко П. П. Новые археологические открытия в Киеве.— ВИ, 1973, № 4, с. 210—213.
- Толочко П. П. Київ.— Археологія Української РСР. К.: Наук. думка, 1975, т. 3, с. 181—201.
- Толочко П. П. О времени возникновения Киева.— В кн.: Тезисы докл. советской делегации на III международном конгрессе славянской археологии. Братислава, М., 1975, с. 82—85.
- Толочко П. П. Древний Киев.— Киев: Наук. думка, 1976.— 207 с.
- Толочко П. П. Першопчатки Києва.— В кн.: Наука і культура. К.: Т-во «Знання» УРСР, 1977, с. 114—121.
- Толочко П. П. Происхождение и раннее развитие Киева.— В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл.— Днепрпетровск, 1980, с. 8—10.
- Третьяковский В. К. Три рассуждения о трех главнейших древностях российских.— Спб., 1773.— 281 с.
- Третьяков П. Н. У истоков Древней Руси.— В кн.: По следам древних культур: Древняя Русь. М.: Госкультпросветиздат, 1953, с. 11—34.
- Тысячелетие Киева.— Киевская старина, 1882, № 3, с. I—VIII.
- Филин Ф. П. Образование языка восточных славян.— М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1962.— 295 с.
- Франко І. Причинки до історії України— Русі.— Львів, 1912.— Ч. 1. 194 с.
- Франко І. Я. Літературна спадщина.— К.: Наук. думка, 1967.— Т. 4. 498 с.
- Франко І. Я. Найстарші перекази Київської землі (1912—1914).— Відділ рукописів Ін-ту літ. АН УРСР, ф. 3, № 403, 136 арк.; ф. 3, № 405, 41 арк.; ф. 3, № 743, 32 арк.
- Хойновский И. А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 г.— Киев, 1893.— 78 с.
- Хойновский И. Археологические сведения о предках славян и Руси.— Киев, 1896.— 222 с.
- Шаскольский И. П. Когда же возник город Киев? — В кн.: Культура средневековой Руси. Л.: Наука, 1974, с. 70—72.
- Шахматов А. А. Разыскания о древнейших летописных сводах.— Спб., 1908.— 687 с.
- Шахматов А. А. Повесть временных лет.— Пг., 1916. Т. 1.— 402 с.
- Шахматов А. А. Киевский начальный свод 1095 года.— В кн.: Сборник статей и материалов. Л.: Изд-во АН СССР, 1947, с. 117—160.
- Шероцкий К. Киев.— Киев, 1917.— 346 с.
- Шлецер А. Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке.— Спб., 1809. Ч. 1.— 665+XLI с.

- Шовкопляс Г.* Київ — найдавніше місто східнослов'янських народів.— В кн.: Нове в музеях України : (Зб. ст.). К. : М-во культури УРСР, 1963, с. 22—27.
- Шовкопляс І. Г., Юра Р. О.* Рец. на кн.: Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ.— К., 1963.— Доп. АН УРСР, 1964, № 3, с. 418—420.
- Щербатов М.* Примечания на Ответ господина Болтина.— М., 1792.— 624 с.
- Щербатов М.* История Российская от древнейших времен.— Спб., 1794.— Т. 1. 325 с.
- Щербина В.* О киевской старине.— Киев, 1910.— 47 с.
- Эмин Ф. А.* Российская история.— Спб., 1767. Т. 1.— 452 с.
- Юшков С. В.* Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.— К. : Вид-во АН УРСР, 1939.— 210 с.
- Якубинский Л. П.* История древнерусского языка.— М. : Учпедгиз, 1953.— 368 с.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АО	— Археологические открытия
АДУ	— Археологічні дослідження на Україні
ВАН УРСР	— Вісник Академії наук УРСР
ВДИ	— Вестник древней истории
ВИ	— Вопросы истории
ВЛГУ	— Вестник Ленинградского государственного университета
ВМГУ	— Вестник Московского государственного университета
ВЯ	— Вопросы языкознания
ДИ	— Декоративное искусство СССР
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ЗНТШ	— Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка
ІА АН УРСР	— Інститут археології АН УРСР
ИОРЯС	— Известия отделения русского языка и словесности Российской академии наук
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ПВЛ	— Повесть временных лет
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
РЕІУ	— Радянська енциклопедія історії України
СА	— Советская археология
ТОДРЛ	— Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР
Тр. АС	— Труды Археологического съезда
УІЖ	— Український історичний журнал
УРЕ	— Українська Радянська Енциклопедія
ЦДІА УРСР	— Центральний державний історичний архів УРСР у м. Києві
ЦНБ АН УРСР	— Центральна наукова бібліотека АН УРСР

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК*

- Адріан, імп. римський 47
Айвазян К. В. 84
Алпатов М. А. 126, 138
Амміан Марцеллін, історик римський 86
Аммій, бр. Сунільди 13, 86
Анастасій I, імп. візантійський 24, 103
Ангантюр, с. Хейдрекка 12
Андрій, ап. 67, 76, 100
Андронік III, імп. візантійський 50
Антонін Пій, імп. римський 18
Ассеев Ю. С. 111, 138
Аскольд, кн. київський 6, 8, 30, 34, 43, 54, 79, 90, 97, 110
Аттила (Атлі), вождь гуннів 12
Афет (ІАфет), бібл. 8
- Багалій Д. І. 80—81, 135, 138
Байер Г. З. 30, 33—35, 37, 46, 134
Бантиш-Каменський Д. М. 48, 135
Барац Г. М. 76, 138
Белявський М. Т. 94
Беляев І. Д. 52, 138
Берлінський М. Ф. 46—48, 138
Білецький А. О. 126, 138
Бліфельд Д. І. 111, 138
Богарни, кн. слов'янський 34
Богусевич В. А. 109—110, 134, 138
Бодранд 39
Бодянський О. М. 49, 135, 138
Бож (Боз, Бус), кн. антів 87, 94, 105
Болтін І. М. 30, 33, 38, 40—42, 46, 132, 138

* Список прийнятих скорочень: ап.— апостол, бібл.— біблейський, бр.— брат, вел. кн.— великий князь, д.— дочка, др.— дружина, імп.— імператор, кн.— князь, кнг.— княгиня, кор.— король, легенд.— легендарний, м.— мати, міф.— міфічний, с.— син, ц.— цар, язичн.— язичницький.

Боровський Я. Є. 130—131, 138
Брайчевський М. Ю. 12—14, 18—23,
84, 116—120, 127, 136—139
Братіщев В. Ф. 39
Браун Ф. 65, 69—70, 135, 137
Брун Ф. К. 64, 136, 139
Бугай А. С. 136
Бутков П. Г. 48, 139

Баларшак, ц. сасанидський 10
Валк С. Н. 28
Вернадський Г. 96
Веселовський О. І. 68, 70, 135, 139
Веспасіан, імп. римський 18
Вігфуссон Г. 12, 66—70, 73, 82, 135
Вінітар, кор. готів 87
Володимир І Святославич, вел. кн.
київський 96, 109
Воронін М. М. 63, 139
В'ятко, легенд. родоначальник в'ятчів
54, 94

Генцель 68
Германаріх (Ерманаріх), кор. остготів
12—13, 64, 67, 73, 86—87, 98
Гіляров Ф. Н. 65, 139
Гісак Дімаксян, кн. вірменський 125
Гісане, кн. індів 10—11, 125
Голубева Л. А. 107, 139
Гончаров В. К. 23
Гостомисл, кн. новгородський 60, 96
Греков Б. Д. 92—94, 134, 139
Гудрун, др. Сігурда 13
Гупало К. М. 129, 139
Гуслистый Г. К. 111, 139

Даждъбог, руський язичн. бог 28
Дан, легенд. родоначальник датчан
(данів) 70
Данилевич В. Є. 21
Дашкевич М. П. 12, 66—70, 116, 135,
139
Деметр, кн. індів 10—11, 125
Демонакс, префект 125
Державін М. С. 104—105, 137, 139
Децій, імп. римський 34—35
Дір, кн. київський 6, 8, 34, 43, 54,
79, 90, 97, 110

Динаксей, легенд. ц. індів 10
Длугош Ян, польський історик 55, 85,
96
Довженок В. П. 111—112, 139
Доміціан, імп. римський 18
Дон Іванович, герой битви 34, 70
Думка М. 120, 137

Енгельс Ф. 106, 140
Емін Ф. О. 34—35, 144
Ерп, с. Сігурда 13

Єлагін І. Ф. 34—35, 134, 137
Єрем'ян С. Т. 10, 124, 134, 137

Забелін І. Є. 60—61, 139
Закревський М. В. 55—56, 135, 139
Зеноб Глак, історик вірменський 83,
109
Зонара Іоанн, історик візантійський
47

Івакін Г. Ю. 130—131, 138
Іванцов І. О. 90—92, 139
Ігор, вел. кн. київський 30
Ідар (Ідарій), вельможа антський 105
Іконніков В. С. 69—70, 135, 137
Іловайський Д. І. 59—60, 135, 139
Іоанн Мамиконян, історик вірменський
10
Іраклій І, імп. візантійський 79, 100
Йордан, історик готський 12—13, 35,
60, 62, 87

Карамзін М. М. 30, 41, 43, 45—46,
97, 135, 139
Каргер М. К. 12, 17—24, 44, 64, 95,
97—99, 105, 109, 125, 127, 136,
139—140
Карл Мартелл, кор. французький 47,
101
Касименко О. К. 111
Кедрін Георгій, історик візантійський
80
Кий, кн. полянський, засновник Києва
5—8, 14, 27—30, 32—43, 45—62,
65—66, 68, 72—81, 84—91, 93—97.

99—108, 110, 112—113, 117—120,
125—126, 128—134, 135, 136, 140
Кирпичников А. І. 74, 140
Киянин Дмитрій 52
Кіар, кн. 36
Кілієвич С. Р. 23, 129, 140
Кієв, кн. слов'янський 73
Ключевський В. О. 61—63, 77, 133,
140
Кніве, кор. готський 33, 35, 46
Коваленко Л. А. 78
Коммод, імп. римський 18
Констанцій II, імп. римський 21
Костомаров М. І. 58—59, 130, 135,
140
Костянтин VII Багрянородний, імп.
візантійський 34, 61, 64, 71, 73,
110, 117
Костянтин I Великий, імп. римський
21—22, 50
Котляр М. Ф. 131, 132, 140
Кравець М. М. 78
Крачковський І. Ю. 39
Крашеников С. П. 36
Кримський А. Ю. 89—90, 135, 140
Крип'якевич І. П. 118, 135, 140
Кругликов-Гречаний Л. П. 76—77, 140
Куар, герой вірменської легенди 8,
10, 83, 109, 117
Куврат, вождь племінного об'єднання
протоболгар 61
Кузьмін А. Г. 129, 140
Кулаковський Ю. А. 69, 135, 140
Кунік А. А. 56—57, 135, 140

Ласкін Г. С. 71—72, 140
Лев V Вірменин, імп. візантійський
65
Левченко М. В. 111, 140
Леклерк М. Г. 41
Лер-Сплавинський Т. 124—125, 140
Либідь, с. Кня 5—8, 13, 27, 29—30,
39, 45, 47, 53, 54, 57—59, 61, 65—
66, 68, 73—74, 84, 86—87, 96, 101,
126
Лихачов Д. С. 75, 90, 107—108, 140
Ліниченко І. А. 64, 140
Ліпранді І. П. 50—51, 136, 140

Ломоносов М. В. 30, 32, 34—36, 44,
97, 134, 140
Ляпушкін І. І. 125, 140
Ляскоронський В. 19, 22
Лях, кн. легенд. 59—60

Мавродін В. В. 105—107, 134, 140
Маджак, кн. волинян 94
Максимов Є. В. 19
Максимович М. О. 52, 54, 135, 141
Максмінін II Дая, імп. римський 21
Мал, кн. древлян 54, 94
Мамиконяни, знатний рід у Вірменії
11, 125, 137
Манассі Костянтин, історик візантій-
ський 80
Манкієв А. І. 43, 134, 139
Марк Аврелій, імп. римський 18
Маркевич М. А. 48, 135, 141
Маркевич О. І. 65, 141
Маркіан Гераклійський, географ гре-
цький 61
Марков П. Г. 52
Марр М. Я. 8, 10, 83—84, 91, 103,
137, 141
Марченко М. І. 43
Мелтей, герой вірменської легенди 8,
10, 83—84, 109, 117
Мерван, полководець арабський 101
Меховський М., польський історик 34
Міллєєв Д. В. 24
Міллер Г. Ф. 30, 33—37, 44, 46, 134,
141
Мірзєєв В. Г. 129—130, 141
Мовчанівський Т. М. 24
Монгайт О. Л. 84

Нарсес, полководець візантійський 16
Насонов А. М. 126, 141
Нестор, літописець 5—6, 27, 30, 32,
35, 37—38, 42, 45—48, 50—51, 53,
55, 58, 72—73, 85, 101—102, 122
Нехачін І. 43, 141
Никифор, с. Андроніка III 50

Оболєнський М. А. 51, 136, 141
Олег, кн. київський 64, 71, 110—111,
130, 134

- Олександр Македонський 67
 Ольга, кн. київська 30
 Орлов А. 74, 141
- Панов В. 88, 141
 Пархоменко В. О. 84, 85, 141
 Пачкова С. П. 17
 Перфецький Є. Ю. 85, 141
 Петров В. П. 63, 113—115, 117, 134, 141
 Петров М. І. 69, 73—74, 135, 141
 Петрушевич А. 77
 Пештич С. Л. 38
 Пісида Георгій, історик і поет візантійський 80
 Пліній Старший, географ римський 27
 Погодін А. Л. 70—71, 141
 Погодін М. П. 49—50, 135, 141
 Покровський М. М. 81—82, 141
 Полевой М. О. 54, 135, 141
 Помпоній Мела, географ римський 61
 Прокопій, імп. римський 21
 Прокопій Кесарійський, історик візантійський 14, 15, 100, 102
 Птолемей Клавдій, географ грецький 13, 27, 47, 55, 60—61, 64, 71, 113, 120
 Радим, легенд. родоначальник радимичів 54, 94
 Райнгерс І. 38, 46, 134
 Рем, легенд. засновник Риму 91, 94
 Рибаків Б. О. 7, 14, 99—104, 122, 132, 133, 136, 142
 Ридзевська О. О. 89, 146
 Рігельман О. 43, 77, 134, 141
 Рожков М. О. 75, 141
 Рожнецький С. 70, 142
 Ромул, легенд. засновник Риму 91, 94
 Роспанд С. 126, 142
 Рубінштейн М. Л. 26—27, 30, 33, 38
 Рудинський М. Я. 87
 Рус., кн. легенд., родоначальник русів 32, 59—60
 Рюрик, легенд. кн. новгородський 34, 50, 56, 85, 89, 130
 Самватас (Самботас), с. Льва Вірменина 65
- Самовит, кн. 34
 Самойловський І. М. 19, 113, 117, 136, 140
 Самоквасов Д. Я. 57, 142
 Сар, б. Сунільди 13, 86
 Сахаров А. М. 41, 128—129, 142
 Сванхільда, д. Сігурда 13, 87
 Сварожич, язичн. бог 28
 Святослав Ігоревич, вел. кн. київський 30, 66, 84
 Сементовський М. М. 56, 142
 Серлі, с. Сігурда 13
 Симоновський П. 43
 Синеус, легенд. кн. білозерський 85, 89
 Сігурд, герой скандинавського епоса 13
 Славін В. 89, 140
 Славен, легенд. кн. слов'ян 32, 60
 Сміленко А. Т. 129, 142
 Соболевський О. І. 69, 71, 76, 139, 142
 Соколов Б. М. 70
 Соколова В. К. 126, 142
 Соловйов С. М. 54—55, 116, 135, 142
 Спінола, маркіз 50
 Спурій Афраній, імп. римський 18
 Срезневський І. І. 57, 142
 Стеллецький І. Я. 71, 142
 Стриковський М., історик польський 33, 42—43, 47—48, 55—56, 93
 Сумароков О. П. 39
 Сунільда, др. росоманського вельможі 13, 86
 Татіщев В. М. 26—30, 32, 35, 38, 40, 42, 46, 97, 134, 142
 Тацит Корнелій, історик римський 61
 Тершакавець М. 86—87, 142
 Тихомиров М. М. 94—97, 99, 134, 142—143
 Тіандер К. 89
 Ткаченко М. 87, 88
 Толочко П. П. 17—20, 22—25, 99, 121—123, 127, 131, 132, 136, 143
 Торвальд, місіонер 68
 Торфей, історик датський 39
 Траян, імп. римський 21, 47, 52
 Тредіаковський В. К. 33—35, 39, 44, 134, 143

- Третьяков П. М. 110, 143
Троян, слов'янський язичн. бог 52
Трувор, легенд. кн. ізборський 85, 89
- Уварова П. Є. 71
- Фаустіна Молодша, др. Марка Аврелія 18
Феодосій I Великий, імп. римський 22, 34
Філін Ф. П. 120—141
Філіп Араб, імп. римський 21
Франко І. Я. 78—80, 133, 143
Фроянов І. Я. 106, 140
- Хамдір, с. Сігурда 13
Хейдрек, легенд. кор. Рейдготії 11—12
Хільбудій, вождь антський 15—16, 100, 102
Хільбудій, полководець візантійський 14
Хльод, с. Хейдрека 11—12
Ходота, кн. в'ятичів 54
Хойновський І. А. 72—73, 143
Хореан, герой вірменської легенди 8, 10, 83—84, 109, 117
Хоренський Мойсей, історик вірменський 125
Хорив, бр. Кня 5—8, 27, 29, 32—34, 39—40, 43, 45, 47, 49—50, 53—54, 56—61, 65—66, 68, 73—76, 78, 80—81, 84—90, 94, 96, 99, 101, 104—105, 107—108, 110, 126, 130, 132
- Черепнін Л. В. 82
Чех, кн. легенд. 59—60
- Шаскольський І. П. 127—128, 136, 143
Шафарик П. 60
Шахматов О. О. 71, 75—76, 90, 143
Шероцький К. В. 82, 143
Шлецер А. Л. 30, 35, 37—38, 143
Шовкопляс Г. М. 17—18, 24—25, 120—121, 144
Шовкопляс І. Г. 118—119, 121, 144
- Щек, бр. Кня 5—7, 8, 27, 29, 32—34, 39—40, 45, 47, 49—50, 53—54, 56, 57—61, 65—66, 68, 73—76, 78, 80—81, 84—90, 94, 96, 99, 101, 104, 105, 107—108, 110, 126, 130, 132
- Щербатов М. М. 38—43, 46, 134, 144
Щербина В. І. 75, 144
- Юлія Мамея, м. Олександра Севера 22
Юра Р. О. 118, 119, 144
Юстиніан I, імп. візантійський 14, 16, 24, 25, 100, 102, 103
Юшков С. В. 89, 144
- Якубинський Л. П. 110—111, 135, 144

ЗМІСТ

ВСТУП 5

Розділ I

ДВОРЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ XVIII ст. ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

1. Питання про заснування Києва у дворянській історіографії першої половини XVIII ст. 26
2. Дворянська історіографія другої половини XVIII ст. про походження Києва 38

Розділ II

ДВОРЯНСЬКА І БУРЖУАЗНА ІСТОРІОГРАФІЯ XIX — ПОЧАТКУ XX ст. ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

1. Дворянська і буржуазна історіографія першої половини XIX ст. 45
2. Буржуазна історична наука другої половини XIX — початку XX ст. про походження Києва 58

Розділ III

РАДЯНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА ПРО ПОХОДЖЕННЯ КИЄВА

1. Радянська історіографія 1918 — середини 1940-х років 83
2. Радянська історіографія середини 1940-х — середини 1960-х років про походження Києва 94
3. Радянська історіографія середини 1960-х — 1980-х років про походження Києва 121

ВИСНОВКИ 134

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ 138

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ 145

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 146

АКАДЕМИЯ НАУК УКРАИНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ

ЯРОСЛАВ ЕВГЕНЬЕВИЧ БОРОВСКИЙ

ПРОИСХОЖДЕНИЕ КИЕВА

Историографический очерк

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченою радою
Института археологии АН УРСР

Редактор *В. П. Лагодзька*

Оформлення художника *В. І. Дейниченко*

Художній редактор *С. П. Квітка*

Технічний редактор *Т. С. Березяк*

Коректори *А. І. Развицька, З. І. Соколинська*

Информ. бланк 4011.

Здано до набору 12.01.81. Підп. до друку 22.05.81.
БФ 01067. Формат 84×108/32. Папір друк. № 1.
Акад. гарн. Вис. друк. Ум. друк. арк. 9,5. Обл-
вид. арк. 10,3. Тираж 19 000 прим. Зам. 1-14.
Ціна 90 коп.

Видавництво «Наукова думка». 252601, Київ,
МСП, Репіна, 3.

Книжкова фабрика «Жовтень» РВО «Поліграф-
книга» Держкомвидаву УРСР. 252053, Київ-53,
Артема, 25.

ХОРНВЪ. И СТРАН ЛЫБ
 МЪЗБОРНЧЕВЪ. АЩЕ СЕДА
 ХОРНА Г. ГОРТЬ ИМЕГО ПР
 ШАГОРОКЪ ВЪНМАБРАН

